

Департамент культури, туризму, національностей та релігій
Запорізької обласної державної адміністрації
КЗ «Запорізький обласний краєзнавчий музей» ЗОР

МУЗЕЙНИЙ ВІСНИК

Науково-теоретичний щорічник
Заснований у 2001 р.

№ 13

Запоріжжя
2013

ББК-79.1
УДК-069
М 89

Відповідальний редактор: д.і.н. Г. І. Шаповалов (Запоріжжя)

РЕДАКЦІЙНА РАДА

д.і.н. Г. М. Васильчук (Запоріжжя),
к.і.н. М. В. Дедков (Запоріжжя),
д.і.н. І. Ф. Ковальова (Дніпропетровськ),
С. І. Козиряцька (Запоріжжя),
д.і.н. І. І. Лиман (Бердянськ),
к.і.н. С. М. Ляшко (Київ),
д.і.н. В. І. Мільчев (Запоріжжя),
М. М. Мордовської (Запоріжжя),
д.і.н. В. Ю. Мурзін (Бердянськ),
З. Х. Попандопуло (Запоріжжя),
О. В. Чайка (Запоріжжя).

Друкується за рішенням Вченої ради
Запорізького обласного краєзнавчого музею від
18. 11. 2013 р., протокол № 3

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ
КВ № 17055 – 5825 ПР від 12. 07. 2010 р.)

Постановою Президії ВАК України збірник
внесено до переліку фахових видань
(Бюлетень ВАК України 2010 р. № 12)

М 89

Музейний Вісник № 13. – Запоріжжя, 2013. – 234 с.

Збірка містить праці, у яких розглядаються окремі проблеми археології, краєзнавства та історії України, вводяться в науковий обіг експонати з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею та інших музеїв, результати досліджень археологів, істориків, краєзнавців. Тематика публікацій охоплює період від найдавніших часів до сьогодення.

Видання розраховане на усіх, хто цікавиться давньою, середньовічною та новітньою історією, проблемами музейної, краєзнавчої справи.

Мова видання українська і російська.

ББК-79.1
УДК-069

© Автори, 2013
© Запорізький краєзнавчий музей, 2013

ЗМІСТ

МУЗЕЄЗНАВСТВО

- Деркач Т. Г.* Белозерская зеленокаменная структура в геологической коллекции ЗОКМ 5
Шевцов А. С. Польські шаблі XVII – XVIII ст. з експозиції ЗОКМ 15

АРХЕОЛОГІЯ

- Супруненко О. Б.* Енеолітичні комплекси Петрашівського кургану в околицях Комсомольська 27
Попандопуло З. Х. Украшения из погребений могильника «Скельки» 44
Плешивенко А. Г. Античный шлем из Конских Раздоров 54
Буйских С. Б. Некоторые аспекты греческого колониального домостроительства в Нижнем Побужье 62
Новикова О. В. Проблема взаимоотношений греков и варваров Западного Крыма в доримскую эпоху в советской историографии послевоенного периода (до конца 50-х гг. XX в.) 76
Тихомолова И. Р. Погребения кочевников в бассейне р. Конки 84
Сльников М. В. Курган Орта тубе у північно-західному Приазов'ї 90
Ильинский В. Е. Средневековый храм в урочище Домаха (плавневая часть о. Хортица) 106

ІСТОРІЯ

- Шаповалов Г. І.* Печати Партизансько-Повстанської Української армії імені Батька Махна 113
Мордовської М. М. Гідротехнічні роботи початку 80-х рр. XVIII ст. на Дніпровських порогах за документами Царичанської воєводської канцелярії 119
Кобалия Д. Р., Денисенко А. А., Деменко П. Г. Обследование военной лодки из состава Днепровской гребной флотилии 1737 – 1739 гг. 129
Чайка О. В. Деятельность комиссии по улучшению быта трудящихся на Александровском казенном винном складе 152
Красножон А. В. Армянская церковь Аккермана (история исследований) . . 167
Ляшко С. М. Доля збірників «Студії по вивченню території Дніпрельстану» (за матеріалами Комісії для досліджу території Дніпрельстану при Всеукраїнській академії наук 1927 – 1933) 177

<i>Дровосєкова О. В.</i> Дніпровське Надпоріжжя у дослідженнях О. В. Бодянського	185
<i>Мирошниченко Н. М., Палаш И. Н., Алимов С. А.</i> Днепростроевские рисунки Константина Богаевского из фондов Дома-музея Максимилиана Волошина	190
<i>Палій О. С.</i> Вистава «Пісня про Свічку» Івана Кочерги в інтерпретації театру імені Марії Заньковецької (1935 р.). До історії сценічного першопрочитання	199
<i>Лініков В. А.</i> Дніпровська гідроелектростанція: погляд з-під хмар	206

ІНФОРМАЦІЇ

<i>Тощев Г. Н.</i> Слово о коллеге	217
<i>Чорноморець В. С.</i> Спілька краєзнавців Мелітопольщини	221
<i>Петрина К. О.</i> «Записки краєведа»	223
<i>Шаповалов Г. І.</i> Міжнародний семінар «Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації»	224
<i>Шаповалов Г. І.</i> IV Міжнародна сфрагістична конференція «Образ на печатці»	226

БЕЛОЗЕРСКАЯ ЗЕЛЕНОКАМЕННАЯ СТРУКТУРА В ГЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОЛЛЕКЦИИ ЗОКМ

В настоящее время большое внимание ученых всего мира уделяется изучению зеленокаменных поясов. Сформированные на протяжении довольно длительного времени, начиная с палеоархея и до протерозоя, они известны на докембрийских платформах всех континентов. Эти мегаструктуры являются важным источником информации о тектонических механизмах роста архейской континентальной коры за счет поступления огромных масс магматических пород. Залегающие на обширных площадях, мощные слоистые толщи зеленокаменных пород представляют собой метаморфические вулканогенно-осадочные образования. Они создают своеобразные структуры, не встречающиеся в дальнейшей геологической истории Земли.

В геологической коллекции Запорожского областного краеведческого музея собрано более 300 образцов осадочных и кристаллических горных пород Белозерской зеленокаменной структуры. Начало сбора образцов пород было положено С. Г. Перовской в 1961 г., когда проводились разведки Белозерского железорудного месторождения, и было начато строительство Запорожского железорудного комбината. Белозерская геологическая экспедиция, изучавшая Белозерское железорудное месторождение, передала музею большое количество кернов кристаллических пород (зеленокаменных сланцев, железистых кварцитов, богатых железных руд и других). Аналогов подобной коллекции в краеведческих музеях Украины нет.

Для научного комплектования фондов и с целью расширения информационных возможностей использования коллекции в экспозиционной и научно-популяризаторской работе, автором статьи проведена систематизация образцов пород по нескольким направлениям и в виде таблиц выделено несколько тематических коллекций. До настоящего времени показ геологических структур в краеведческих музеях не используется и предлагаемая работа является первым исследованием этой проблемы.

Благодаря современным техническим возможностям многочисленными коллективами геологов и ученых на Украинском кристаллическом щите выполнен большой комплекс геологосъемочных, геофизических, поисково-разведочных, геохронологических, тематических и специализированных исследований. Это позволило составить карты кристаллического фундамента, дочетвертичных образований, четвертичных отложений, выполнить детальное расчленение докембрийских образований и фанерозойских отложений, получить новые данные

по тектонике и неотектонике до глубины 60 км и глубже, установить возраст и геохимические особенности многих магматических комплексов, периодичность и длительность вулканизма и гранитообразования, создать новую хронологическую модель развития земной коры и закономерности размещения полезных ископаемых Среднеприднепровского и Приазовского мегаблоков Украинского кристаллического щита, в пределах которых размещается Запорожская область. По многим вопросам еще ведутся дискуссии. Рождаются новые идеи и взгляды. Большой объем быстро меняющейся информации в области геологии не позволяет музейным сотрудникам использовать ее в полной мере в своей работе. В то же время, современные достижения требуют постоянного пересмотра прежних позиций в использовании геологических коллекций. Одним из таких примеров является коллекция по Белозерской структуре. Первоначально она собиралась для показа крупного железорудного месторождения согласно представлению своего времени. Сейчас на первый план вышла проблематика ее геологической истории. Петрографические названия пород в коллекции используются в старой классификации, которая применялась в процессе выполнения геолого-разведочных работ. Для приведения названий в соответствие с новой классификацией необходимы дополнительные дорогостоящие лабораторные исследования образцов. По мере изучения структуры, расширяются и возможности более разностороннего использования геологических материалов в музейной практике. В частности это относится к разделу стратиграфии.

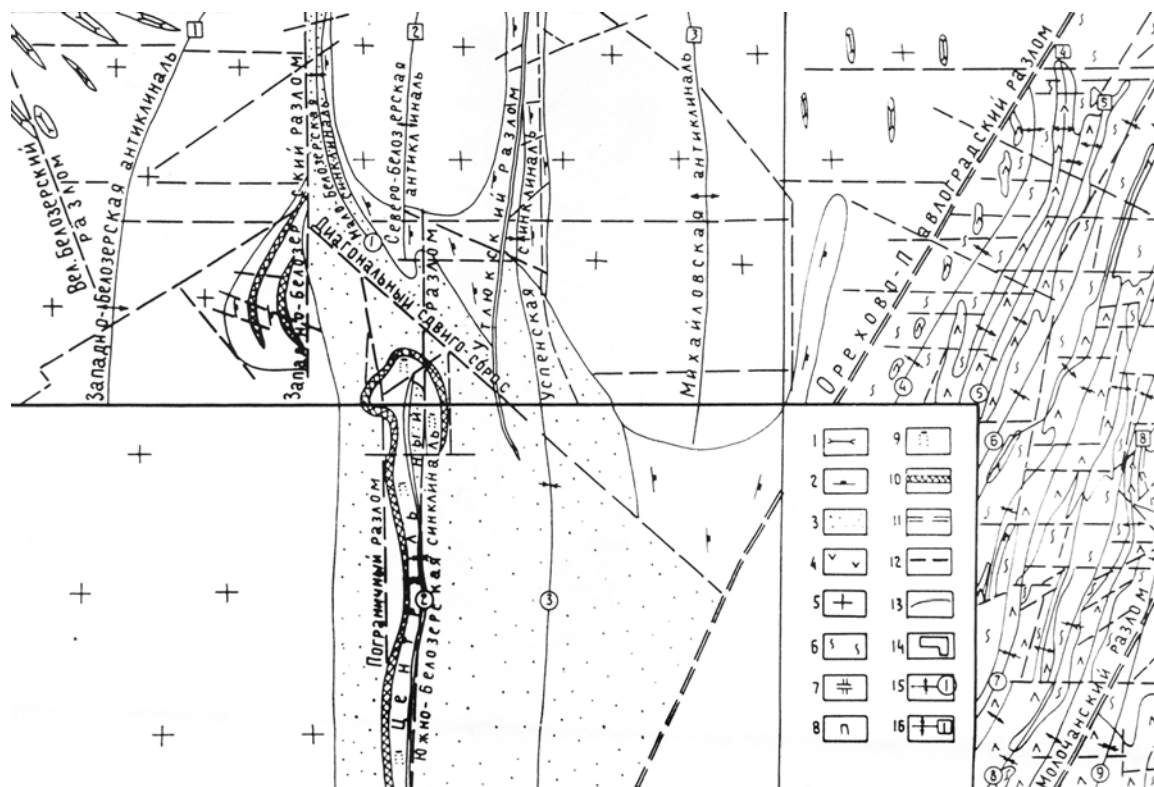

Рис. 1. Тектоническая схема района Белозерской структуры

1 – породы конкской свиты, 2 – порода белозерской свиты, 3 – гранитоиды днепровского комплекса, 4 – кварциты железистые, 5 – региональные разрывные нарушения, 6 – локальные разрывные нарушения, 7 – геологические границы свит, 8 – оси синклиналей, синклинали: 1 – Мало-Белозерская, 2 – Южно-Белозерская, антиклинали: 1 – Западно-Белозерская, 2 – Северо-Белозерская, 3 – Михайловская

Рис. 1. 1 – зеленый сланец; 2 – сланец кварц-серицит-магнетит-хлоритовый гл. 940 м;
3 – кварцит гематит-мартитовый; 4 – руда гематит-мартитовая

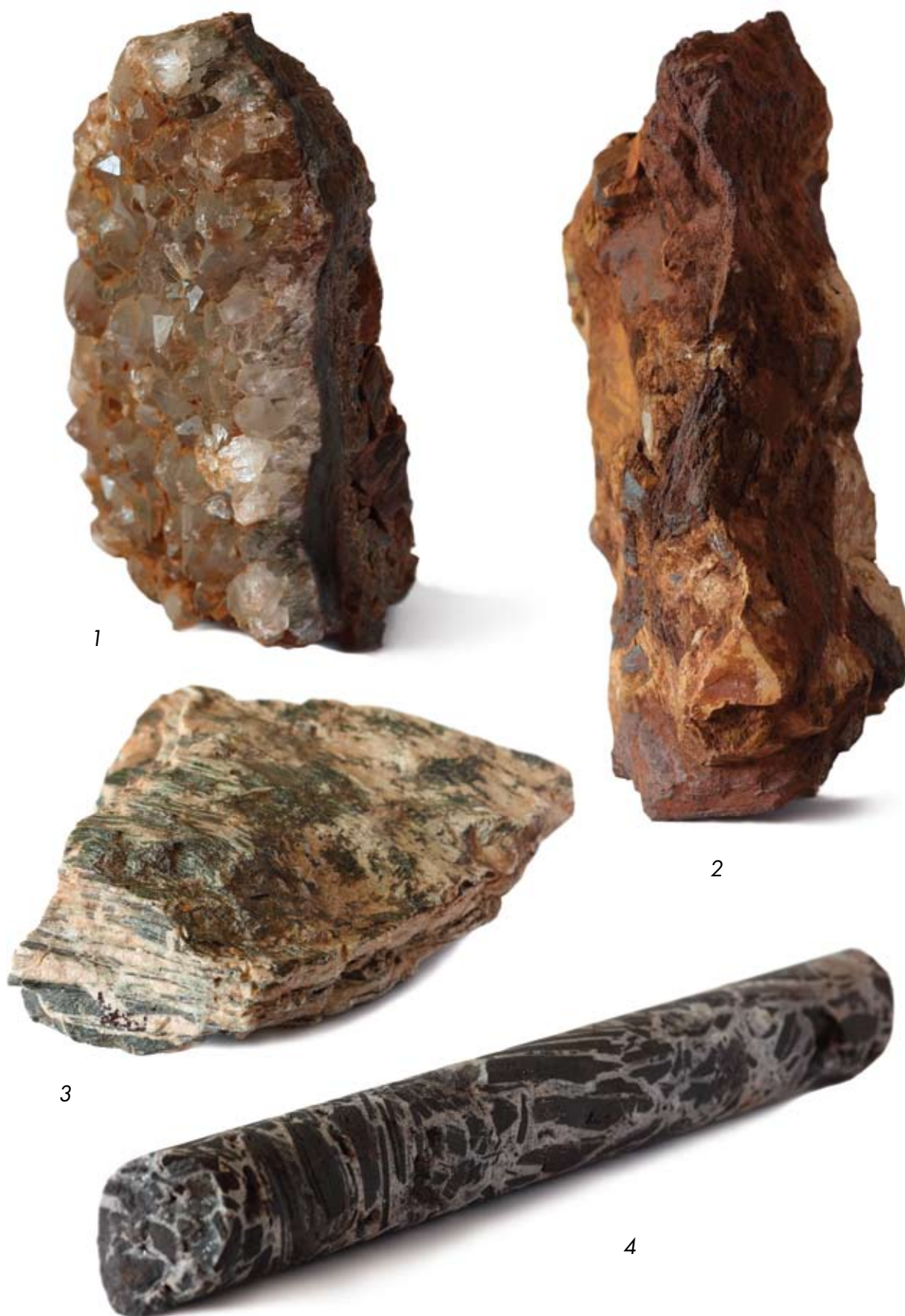

Рис. 2. 1 – кварцевая щетка; 2 – брекчия; 3 – антигорит; 4 – руда брекчированная

Белозерская зеленокаменная структура входит в состав Среднеприднепровского мегаблока — типичной гранит-зеленокаменной области (ГЗО). Это синклиорий субмеридионального простирания, осложненный складками, разрывными нарушениями и расположенный в южной части Конкско-Белозерской структурно-фациальной зоны. Его длина 35 — 40 км, ширина в центральной части 14 — 17 км [1, с. 174]. Индивидуальные черты строения, определенный состав вулканогенно-осадочных пород, характерный для мезоархейских зеленокаменных образований, железисто-кремнистые отложения джеспилитовой формации Белозерской структуры являются стратотипом Белозерской серии [2, с. 14; 3]. Они соответствуют поздней стадии мезоархейского зеленокаменного мегацикла с характерным преобладанием теригенных комплексов с подчиненным развитием вулканитов.

Время образования Белозерской зеленокаменной структуры (3200 — 2962 млн. лет) установлено по результатам уран-свинцовых геохронологических исследований акцессорного циркона из кислых метавулканитов учеными Института геохимии, минералогии и рудообразования НАН Украины [1, с. 144]. Изотопно-геохимические исследования указывают на то, что около 3000 млн. лет назад закончился завершающий цикл кислого вулканизма в пределах Среднеприднепровской ГЗО. Он связан с этапом формирования тектонических прогибов и заполнением их осадками белозерской серии [4, с. 8]. Условия образования пород неразрывно связаны с историей геологического развития территории и наглядно показывают строение исследуемого района. Стратиграфическое расчленение, выполненное на основании геологической съемки докембрийских образований Белозерской структуры и используемое при составлении геологических карт и разрезов, показывает современное научное представление о строении и истории геологического развития района.

В стратиграфическом отношении породы в коллекции отображают два этапа геологического развития территории: докембрийский — самый длительный и древний этап формирования горного сооружения фундамента и фанерозойский — более молодой и короткий этап создания платформенного чехла. Стратиграфическая колонка кристаллических пород представляет собой чередование тектонических фаз развития структуры в архее на примере современных геохронологических подразделений. В геологическом строении района принимает участие сложнодислоцированный комплекс кристаллических пород архея, представленный породами конкской и белозерской серий, перекрытых осадочными породами мезозоя и кайнозоя мощностью 230 — 280 м. В состав пород конкской серии Белозерской зеленокаменной структуры входят две свиты: сурская на Западном участке и соленовская в северо-восточной части района. Белозерская серия сложена породами михайловской, запорожской и переверзевской свит. С этой серией связаны месторождения богатых железных руд. По минералогическому составу свиты разделяются на подсвиты и горизонты.

Схема стратиграфических расчленений кристаллических пород Белозерской зеленокаменной зоны составлена в соответствии с корреляционной хроно-стратиграфической схемой раннего докембрия Украинского щита [5], стратиграфической колонкой кристаллических пород докембрия Белозерского железорудного района [6]. Согласно хроностратиграфической схеме докембрия, утвержденной Национальным стратиграфическим комитетом в 2004 г. [5, с. 21] и

в 2012 г. [7, с. 45], проведена ее корреляция с Международной стратиграфической шкалой.

**Схема стратиграфических расчленений кристаллических пород из фондов ЗОКМ
Белозерской зеленокаменной зоны Среднеприднепровской ГЗО.**

Конкско-Белозерская структурно-фациальная зона (СФЗ)

Докембрий

Архейская эонотема

Мезоархейская эратема AR₂ (3200 – 2800 млн. лет) [7, с. 45]

Белозерская серия AR₂bl (3000 – 2900 – 2800 млн. лет [5, с. 21])

Переверзевская свита AR₂prv

(кварциты железистые и безрудные, сланцы хлоритовые
и хлорит-роговообманковые) [5, с. 21]

Восточная часть региона: Г-334 (33).

Запорожская сланцево-кварцитовая, железорудная свита AR₂zz

(теригенно-железисто-кремнистая)

Верхняя железорудно-сланцевая подсвита AR₂zz₃

Г-175 (5, 6а, 6б), Г-328, Г-334 (31), Г-555.

Переверзевское месторождение Г-124, Г-125, Г-334 (18).

Главный Белозерский надвиг: Г-13, Г-132.

Южно-Белозерское месторождение: Г-101, Г-110, Г-113, Г-119, Г-121, Г-122,
Г-127, Г-128, Г-129, Г-334 (35), Г-580 (11).

Третий сланцевый горизонт AR₂zz₃³

Переверзевское месторождение: Г-100, Г-104.

Второй сланцевый горизонт AR₂zz₃²

Переверзевское месторождение: Г-72, Г-88, Г-89.

Средняя кварцитовая железорудная подсвита AR₂zz₂

Южно-Белозерское месторождение: Г-112, Г-126, Г-175 (3).

Второй кварцитовый горизонт AR₂zz₂²

Г-23, Г-63, Г-64, Г-65, Г-66, Г-86, Г-87, Г-143, Г-144, Г-148, Г-309, Г-324, Г-326, Г-334
(19), Г-334 (23), Г-334 (25), Г-364, Г-489, Г-491, Г-500, Г-543, Г-549, Г-554, Г-566.

Переверзевское месторождение: Г-106, Г-145, Г-334 (20, 21, 22, 26, 27),
Г-406 (3).

Северо-Белозерское месторождение: Г-76, Г-80, Г-133, Г-334 (25).

Южно-Белозерское месторождение: Г-69, Г-71, Г-73, Г-74, Г-75, Г-77, Г-78, Г-79,
Г-81, Г-83, Г-84, Г-85, Г-87, Г-90, Г-102, Г-108, Г-109, Г-111, Г-114, Г-115, Г-117, Г-118,
Г-120, Г-146, Г-147, Г-148, Г-175 (1), Г-175 (16), Г-335, Г-579 (3, 4, 5, 6, 7, 8, 9), Г-580
(4, 6, 7, 8, 9, 10), Г-70, Г-82.

Первый кварцитовый горизонт AR₂zz₂¹

Г-334 (24).

Южно-Белозерское месторождение: Г-116, Г-175 (2).

Нижняя сланцевая подсвита AR₂zz₁

Г-175 (4), Г-310, Г-311, Г-322, Г-323, Г-327.

Второй сланцевый горизонт AR₂zz₁²

Г-551.

Южно-Белозерское месторождение: Г-123, Г-334 (28).

Переверзевское месторождение: Г-105, Г-175 (7).

Главный Белозерский надвиг: Г-136.

Михайловская свита AR₂mh (терригенная) 2997 млн. лет
(сланцы кварц-серицитовые, кварц-хлорито-серицитовые, кварц-биотито-серицитовые, апокератофиры, аподиабазы, метариодациты, метариолиты, слюдистые и железистые кварциты) [7, с. 21].

Г-175 (13, 17), Г-334 (32), Г-552, Г-553, Г-556.

Южно-Белозерское месторождение: Г-95, Г-334 (30), Г-580 (1, 2, 3, 5).

Восточная часть региона: Г-334 (29).

Конкская серия AR₂kn

3170 – 3120 – 3000 млн. лет [5, с. 21]

Сурская свита AR₂sg (3170 – 3120 – 3000 млн. лет) [5, с. 22].

Нижняя подсвита AR₂sr₁

Г-140.

Западный участок: Г-137, Г-139, Г-175 (10, 11, 12), Г-175 (14, 15).

Образования Белозерской серии представлены главным образом метаморфизованными первично-осадочными породами. Преобладают терригенные (обломочные) отложения. Менее распространены хемогенные железисто-кремнистые образования. Они и являются маркирующими горизонтами и определяют общую стратиграфию белозерской серии. Среди них промежуточное положение по своему составу и происхождению занимают туффиты, состоящие из обломков вулканических пород и относящиеся к вулканогенно-обломочным породам. Небольшая отдельная группа пород – тектонические брекчии, образованные из обломков различных пород в связи с тектоническими движениями. Их нахождение соответствует области сноса терригенных пород [1, с. 180].

В геологическом строении докембрия Белозерской структуры преобладают парапороды [5]. Это, прежде всего, зеленые сланцы и железистые кварциты. Железистые кварциты являются продуктом регионального метаморфизма вулканогенно-осадочных пород, обогащенных гидроокислами железа, выносимого в процессе длительных подводных вулканических извержений и аккумулярованного при участии ферробактерий [8, с. 376]. Эти своеобразные полосчатые магнетит-гематитовые породы (джеспилиты) хранят тайну развития первичных форм живых организмов, появления свободного кислорода в атмосфере и необратимых изменений гидросферы в архее [2, с. 5]. Железистые кварциты Белозерского месторождения являются бедными железными рудами, вмещающими залежи богатых железных руд.

Белозерский железорудный район размещен в докембрийских осадочных железисто-кремнистых формациях Конкско-Белозерской структурно-фациальной зоны Украинской железорудной провинции. Руда – геолого-экономическое понятие. При поиске залежей богатых железных руд решающее значение имеет минеральный состав руд и вмещающих их пород [9, с. 68]. Белозерская руда по своему качеству (содержанию железа от 48% до 69% и очень низкому содержанию примесей) значительно превосходит руды стран СНГ и Европы. Месторождение разведано по промышленным запасам до глубины 1200 м.

В 1948 г. геологическая экспедиция под руководством В. В. Сусленникова обнаружила Белозерскую магнитную аномалию, протяженностью 64 x 12 км. В конце 1955 г., вблизи с. Малая Белозерка на глубине 250 м были выявлены залежи Северо-Белозерского железорудного месторождения. В 1956 г. было открыто Южно-Белозерское месторождение железных руд, не имеющее анало-

Первая вагонетка запорожской руды

гов в СССР [10, с. 13]. В 1958 г. ЦК КПСС и Совмином СССР было утверждено техническое задание: к 1964 году построить рудник с годовой добычей 1 млн. тонн руды и средним содержанием железа 63 %. На базе Южно-Белозерского месторождения построен Запорожский железорудный комбинат — одно из крупнейших предприятий горно-металлургической отрасли Украины. 26 августа 1967 года на шахте «Южная» состоялся торжественный подъем первой вагонетки с запорожской рудой (Г-309, Г-335) [10, с. 166].

В коллекции музея представлены различные виды железной руды Белозерского железорудного района.

Таблица 1. Разновидности железной руды Белозерского железорудного района

№ п/п	Название руды	Месторождение	Глубина м	Инвентарный №
Мартитовые руды				
1	мартитовая	Переверзевское	522	Г-72
2	мартитовая	Переверзевское	446	Г-88
3	мартитовая	Южно-Белозерское	775	Г-580 ⁽⁷⁾
4	мартит-гематитовая	Южно-Белозерское	640	Г-580 ⁽⁹⁾
5	мартитовая с железной слюдой Fe = 69.2 %	Северо-Белозерское	435	Г-80

Таблица 1. (Продолжение)

№ п/п	Название руды	Месторождение	Глубина м	Инвентарный №
6	мартитовая с железной слюдкой Fe = 69.2 %, Fe = 67.88 %	Южно-Белозерское	429	Г-81
7	мартитовая с железной слюдкой Fe = 69.2 %, Fe = 68.3 %	Южно-Белозерское	483	Г-79
8	мартитовая с железной слюдкой	Южно-Белозерское	288	Г-90
9	мартитовая с железной слюдкой	Южно-Белозерское	489	Г-144
10	мартитовая с железной слюдкой	Южно-Белозерское	710	Г-580 ₍₈₎
11	мартитовая с железной слюдкой	Южно-Белозерское	–	Г-77
12	мартитовая с железной слюдкой и гематитом	Северо-Белозерское	330	Г-76
Гематит-мартитовые руды				
1	гематит-мартитовая	Южно-Белозерское	326	Г-75
2	гематит-мартитовая Fe = 58 %	Южно-Белозерское	369	Г-87
3	гематит-мартитовая	Переверзевское	483	Г-89
4	гематит-мартитовая	Переверзевское	496	Г-145
5	гематит-мартитовая	Южно-Белозерское	–	Г-147
6	гематит-мартитовая	Южно-Белозерское	–	Г-148
7	гематит-мартитовая	Южно-Белозерское	840	Г-580 ₍₆₎
8	гидрогематит-мартитовая Fe = 65 %	Южно-Белозерское	–	Г-63
9	гематит-мартитовая Fe = 67 %	Южно-Белозерское	–	Г-66
Гематитовые руды				
1	мартит-тонкодисперсно-гематитовая	Южно-Белозерское	282	Г-70
2	мартит-тонкодисперсно-гематитовая Fe = 68 %	Южно-Белозерское	329	Г-71
3	мартит-тонкодисперсно-гематитовая Fe = 66.45 %	Южно-Белозерское	311	Г-73
4	мартит-тонкодисперсно-гематитовая Fe = 66.75 %	Южно-Белозерское	292	Г-74
5	мартит-тонкодисперсно-гематитовая Fe = 64 %	Южно-Белозерское	295	Г-82
6	мартит-тонкодисперсно-гематитовая Fe = 60 %	Южно-Белозерское	463	Г-84
7	мартит-тонкодисперсно-гематитовая Fe = 60 %	Южно-Белозерское	395	Г-85
8	мартит-тонкодисперсно-гематитовая Fe = 67 %, SiO ₂ – 2 %	Южно-Белозерское	400	Г-334 ₍₂₃₎
Карбонат-мартитовые руды				
1	карбонат-мартитовая Fe = 56 %	Южно-Белозерское	–	Г-64
2	карбонат-мартитовая Fe = 62 %	Южно-Белозерское	285	Г-69
3	карбонат-мартитовая Fe = 58.69 %	Южно-Белозерское	237	Г-83
4	карбонат-мартитовая Fe = 65 %, SiO ₂ - 2.9 %, P - 0.027 %, S - 0.018 %	Переверзевское	340	Г-334 ₍₂₁₎

Таблиця 1. (Окончание)

№ п/п	Название руды	Месторождение	Глубина м	Инвентарный №
5	карбонат-гематито-мартитовая Fe = 58,8 %	Южно-Белозерское	253	Г-78
Другие железные руды				
1	гематит-мартиито-магнетитовая с железной слюдкой	Южно-Белозерское	405	Г-324
2	мартитовая с железной слюдкой и сульфидами	Южно-Белозерское	–	Г-86
3	мартиновская с прожилками кварцита из добычи первой вагонетки 20. 08. 1967 г.	Южно-Белозерское	–	Г-309, Г-334
4	мартиновская Fe = 68 %	Южно-Белозерское	–	Г-364

Геология докембрия в современном понимании — это широкая тема, охватывающая целый ряд вопросов древнейшего периода Земли, который по времени и по запасам полезных ископаемых является преобладающим. Еще многие вопросы истории развития геологических комплексов, времени их образования и принципов сочленения, являются дискуссионными. Продолжается изучение зеленокаменных структур и дальнейшее накопление новой геолого-геофизической информации. В настоящее время проблема докембрия является одной из важнейших в современной геологии, и ее следует рассматривать как вопрос государственной важности. Объектом пристальных исследований и острых дискуссий ученых по-прежнему остается расшифровка механизмов роста континентальной коры в архейское время, образование крупных рудных месторождений. Новое решение этой задачи повлечет за собой новый взгляд на музейную коллекцию по этой тематике и способы ее использования. Новые достижения в сфере геологических наук требуют переосмысления информации о коллекции и ее дополнения.

Библиография

1. Щербак Н. П. Геохронология раннего докембрия Украинского щита. Архей / Н. П. Щербак, Г. В. Артеменко, И. М. Лесная и др. — К. : Наукова думка, 2005. — 243 с.
2. Чекунов А. В. Эволюция тектоносферы Юго-Восточной Европы // Тектоносфера Украины. — К. : Наукова думка, 1989. — 188 с.
3. Тектоническая схема района // Отчет о разведке залежи «Главная» Южно — Белозерского месторождения до 1200 м за 1977 — 1981 гг.
4. Артеменко Г. В. Геохронологія Середньопридніпровької, Приазовської та Курської граніт-зеленокам'яних областей // Г. В. Артеменко — дисс. на соискание учен. степ. д. геол. н. — К., 1998. — 32 с.
5. Кореляційна хроностратиграфічна схема раннього докембрію Українського щита. Пояснювальна записка // Національний стратиграфічний комітет України. — К. : УкрДГРІ, 2004. — 29 с.
6. Стратиграфическая колонка кристаллических пород докембрия Белозерского железорудного района // Приложение № 1 к «Отчету о предварительной

разведке магнетитових кварцитов северной части Переверзевского месторождения за 1986 – 1991 гг.». – ПГО Южукргеология, Белозерская ГРЭ, 1988 г.

7. Великанов В. Я. Загальна стратиграфічна шкала докембрію України / В. Я. Великанов, Т. П. Міхницька // Стратиграфічний кодекс України. – К., 2012. – 66 с.

8. Здорик Т. Б. Минералы и горные породы СССР / Т. Б. Здорик, В. В. Матиас, И. Н. Тимофеев и др. – М. : Мысль, 1970. – 439 с.

9. Крутиховская З. А. Глубинное строение и прогнозная оценка Украинской железорудной провинции / З. А. Крутиховская. – К. : Наукова думка, 1971. – 207 с.

10. Фортунин В. В. Покорители недр Таврии / В. В. Фортунин. – Запорожье, 2003. – 160 с.

Деркач Т. Г.

Білозерська зеленокам'яна структура в геологічній колекції ЗОКМ

В статті розроблено схему стратиграфічного поділу кристалічних порід Білозерської зеленокам'яної структури з фондів музею згідно хроностратиграфічній схемі докембрію, затвердженій Національним стратиграфічним комітетом в 2004 р. та в 2012 р. Виділено тематичну колекцію різновидів залізної руди в фондах музею.

Derkach T. G.

Belozerskaya zelenokamyana structure in the geological collection ZOKM

In the article the stratigraphic scheme of separation of crystalline rocks Bilozerska zelenokamyanoi structure of the museum under the scheme hronostratyhrafichniy Precambrian stratigraphic approved by committee in 2004 and in 2012 allocated a thematic collection of varieties of iron ore in the museum.

Шевцов А. С.

ПОЛЬСЬКІ ШАБЛІ XVII – XVIII ст. з ЕКСПОЗИЦІЇ ЗОКМ

Серед усього комплексу озброєння польського війська XVII – XVIII ст. особливо почесне місце займає шабля – зброя, яка стала культовою у середовищі польської шляхти і замінила собою меч – символ благородності та належності до лицарського стану, перейнявши на себе його бойові і семіотичні функції. За допомогою шаблі польські аристократи вирішували особисті суперечки, а польська армія здобувала перемоги у битвах. З одного боку, шабля була елементом протоколу, даниною моді, показником статусу; з іншого боку, вона надавала власнику рішучого, сміливого і мужнього вигляду, який допомагав у вирішенні певних життєвих задач (захист честі, ведення переговорів, залицяння та ін.).

У спеціалізованій історичній літературі ми можемо знайти велику кількість варіантів визначення поняття «шабля». Мала енциклопедія українського козацтва дає нам таке тлумачення: шабля – це вид холодної зброї з довгим, викривленим клинком, що призначався для завдання рублячих, рідше колючих ударів [1, с. 216]. Польський зброєзнавець Ю. В. Квітковський подає дуже коротке, але точне визначення: шабля (угор. szablya, от szabni – різати) – рубляча або

рублячо-колюча зброя [2]. Український дослідник шаблі Д. В. Тоїчкін дає нам ще один варіант визначення: шабля — це різновид наступальної холодної січної, ріжучо-колючої клинкової зброї, що сформувався в кінці VII — на початку VIII ст. н. е. Вона складається з довгого викривленого клинка та ефеса [3, с. 82].

Що стосується визначення терміну «польська шабля», то його нам дає ще один відомий дослідник шаблі В. Квасневич. На його думку польською шаблею треба вважати шаблю, цілком виготовлену в Польщі, а також шаблю з іноземним клинком, оформлену у польському стилі і відповідно польським смакам, причому перевагу все ж необхідно віддавати першій категорії — шаблям, цілком виробленим в польських майстернях. Саме така шабля є вічним елементом польської національної традиції [4, с. 16].

Автор «Енциклопедії старопольської» Олександр Брюкнер влучно підмітив, що «в той час, коли в Росії не склалося своїх типів шабель — там використовувались східні зразки — то у Польщі та Угорщині з'явилися власні унікальні типи шабель» [4, с. 6]. Уявлення про польську шаблю, як про зброю унікальну і відмінну від інших шабель, яскраво відобразилося у працях таких відомих польських істориків, як С. Майєр, В. Дзевановський, А. Надольський, З. Жигульський, В. Квасневич, В. Заблоцький та ін. Польська історіографія накопичила значну кількість матеріалів щодо історії шаблі, яка в Польщі вшановується як найславетніший різновид холодної зброї.

Грунтовною монографією з проблематики польської шаблі є праця В. Заблоцького «Сіесіа prawdziwa szabla» [5]. У цій роботі автор має за мету класифікувати польські військові шаблі за принципом їх призначення. Науковець детально аналізує кожен різновид польської шаблі і виводить власну класифікаційну схему. Особливо ретельно розглядаються клинки та ефеси шабель, робиться їх порівняння з іноземними зразками.

Однією з найбільш відомих і популярних робіт (не тільки у середовищі науковців, а й у колі простих любителів історії), присвячених польській шаблі, є праця польського зброєзнавця доктора В. Квасневича під назвою «Польські шаблі» [4]. Науковець у хронологічному порядку переповідає нам історію польської шаблі від кінця XVI ст. до 1976 р., розділяючи цей проміжок часу на три великі епохи. У своєму дослідженні історик розглядає питання походження польської шаблі і її відмінності від шабель інших країн. Автор класифікує шаблі за типами, аналізує той чи інший тип шаблі на прикладі конкретних екземплярів. Особливо корисним для дослідників є багатий ілюстративний матеріал, яким дуже насичена книга.

Увагу польській шаблі приділили і українські історики, такі як І. К. Свешніков та Д. В. Тоїчкін. Вивчаючи озброєння козацького війська українські вчені детально розглядали в тому числі і польські шаблі, які були надзвичайно популярні у середовищі українського козацтва.

З ініціативи і під керівництвом професора І. К. Свешнікова протягом двадцяти двох сезонів на місці Берестецької битви працювала археологічна експедиція Рівненського краєзнавчого музею. Ретельно дослідивши кожен квадратний метр 2,5 га землі, історики виявили велику кількість побутових речей, зброї (в тому числі і 20 шабель) тощо.

І. К. Свешніков — перший вчений, що ґрунтовно вивчив проблему поширення тих чи інших видів шабель у козаків на основі речових — археологічних знахідок. У своїй праці «Битва під Берестечком» [6] вчений зокрема досліджує

шаблі виявлені у ході археологічних розкопок з місця Берестецької битви. Серед знайдених екземплярів І. К. Свешніков виокремлює велику групу польських шабель, класифікує їх по типах і детально характеризує кожну шаблю, додаючи при цьому замальовки того чи іншого екземпляру.

Окремо слід виділити монографію Д. В. Тоїчкіна «Козацька шабля XVII – XVIII ст.» [7], яка є першим ґрунтовним вітчизняним дослідженням, яке цілковито присвячено шаблі. У монографії автор дає загальну класифікацію шабель, які побутували на території українських земель у період XVII – XVIII ст., виокремлюючи серед усього різноманіття типів і польські шаблі. Автор подає історію виникнення шаблі та її розвитку, детально характеризує типи шабель (у тому числі і польські), описує технологічний цикл виробництва та локалізацію майстрів. У праці Д. В. Тоїчкіна проводиться масштабне дослідження шабель у музейних колекціях України, у ході якого було ідентифіковано, ретельно описано і сфотографовано багато екземплярів польських шабель. Саме в цій монографії автор вперше зробив спробу іконографічного аналізу зображень шаблі. Дослідивши професійну світську художню творчість, народні картини та гравюри XVII – XVIII ст. Д. В. Тоїчкін виділив морфологічні типи шабель на розглянутих картинах. Також автор аналізує окремі зразки шабель з музейних колекцій на предмет гравірування та персоніфікації. Так, у монографії ідентифіковано і описано екземпляри шабель, які належали таким визначним людям, як Б. Хмельницький, В. Дунін-Борковський, С. Вовк, П. Полуботок, І. Самойлович. Важливим фактом є те, що багато хто з цих визначних людей віддавав перевагу саме польській шаблі.

Необхідно також зауважити, що збиранням і вивченням зброї (у тому числі і шабель) займається Музей історії зброї (м. Запоріжжя) під керівництвом відомого колекціонера і знавця зброї В. Г. Шлайфера. Співробітниками музею видано низку статей з історії зброї, у тому числі і про історію шаблі [8].

Шабля відома з дуже давніх часів. Зброя, по конструкції схожа на шаблю (насамперед викривленим клинком), зустрічається вже в стародавній Персії, Ассирії, Єгипті та Китаї [4, с. 18]. Згадки про зброю з викривленим клинком зустрічаються і у давньогрецькій міфології (у міфі про Персея та Медузу Горгону згадується про кривий, серповидний меч Гермеса) [9, с. 138]. У VIII ст. шабля повністю сформувалась як самостійний тип зброї і набула своїх характерних рис (вигин тіла клинка та його однолезовість). В цей період шаблі мали довгий (більше метра) клинок малої кривизни з лезом на вигнутій стороні і обухом на увігнутій. Зустрічалися і короткі шаблі [8]. У створенні нової зброї взяли участь багато племен, в першу чергу азіатські кочівники, а також і ті народи, хто з ними боровся [10, с. 61]. У Європі шабля стала відома в ранньому середньовіччі у наслідок переселення народів. Однак тоді цей факт ніяк не вплинув на європейську модель озброєння. Не зважаючи на те, що за своїми характеристиками шабля була набагато більш функціональною зброєю, ніж меч, на європейське поле бою вона проникала повільно. На території Польщі шабля все ще не використовувалася, а якщо і була відома, то виключно як екзотика. Важливе значення для справжнього проникнення шаблі до Європи мали лише військові і торговельні контакти з турками або татарами, які активно користувалися саме шаблями, а не мечами [4, с. 18].

На рубежі XIII – XIV ст. у конструкцію шабель вносяться істотні зміни: вигин клинка збільшується, з'являються шабельні клинки з елманню (обваженим дволезовим розширенням робочої частини клинка) або з багнетоподібним

вістрям. Центр ваги при цьому ставав більш віддаленим від ефеса, що в поєднанні з кривизною клинка збільшувало силу удару. Шабля в цей час була переважно рублячо-колючою зброєю [8].

У другій половині XVII ст. шабля вже отримала поширення не тільки в Східній, а й у Західній Європі, чому сприяли майже безперервні військові зіткнення з державами мусульманського світу, в першу чергу з Туреччиною. Початок утвердження шаблі в європейській бойовій практиці можна віднести до XV ст., а вже у XVII ст. з'явилися польські та угорські шаблі власного виготовлення, які сильно вплинули на розвиток західноєвропейської холодної зброї в XVII ст. Це пояснюється активною участю польських, угорських та хорватських гусарських формувань у різних кампаніях Тридцятирічної війни (1618 – 1648 рр.), а також в більш пізніх війнах.

Спочатку і в Польщі, і в Угорщині, і взагалі в Західній Європі шабля вважалася «плебейською» зброєю. Шляхетне лицарство традиційно віддавало перевагу мечу або шпазі [11, с. 92]. Шабля почала витісняти меч зі структури озброєння і традиції тільки з кінця XVI ст. До того часу західний вплив на польську культуру і звичаї залишався занадто сильним. Власне кажучи, протягом усього XVI ст. меч надійно утримував свої позиції, будучи насамперед зброєю важкої кінноти (згодом заміненої гусарами, що билися саме шаблями), зброєю придворною, військовою, церемоніальною, декоративною, нарешті символічною. Саме у вигляді символу він проіснував до XVIII ст. [4, с. 20].

Зміцнення становища шаблі в номенклатурі бойових зразків холодної зброї тісно пов'язане з ім'ям польського короля угорського походження Стефана Баторія, обраного на трон у 1576 р., і правлячого до самої смерті, у 1586 р. Саме тоді доля шаблі в Польщі була остаточно вирішена, і стали з'являтися типові обриси її польської моделі. За часів правління Стефана Баторія велике розповсюдження в Польщі отримали угорський костюм і угорська зброя. Популярна в Польщі угорська шабля, що вироблялася і польськими зброярами, згодом була названа зброєзнавцями шаблею польсько-угорського типу. Новий вид зброї поступово витіснив з ужитку польської шляхти меч і шпагу. Шабля стала їх наступницею в бойовій практиці, а також перебрала на себе ті соціальні функції, які виконував лицарський меч. У Речі Посполитій шабля стала знаком шляхетського достоїнства, з нею у XVII – XVIII ст. не розлучалися не тільки магнати, а й шляхтичі середньої руки [11, с. 92]. Як зазначає В. Квасневич, саме у Польщі склалися певні політико-культурні умови, які вплинули на повсюдне (з часом) поширення шаблі. Першою з них була постійна загроза південним і східним кордонам Польщі зі сторони татар і турків. Другою важливою умовою були польсько-литовські та польсько-російські контакти в XV ст., які в різні періоди мали різну інтенсивність.

Третьою умовою стали польсько-угорські контакти. Угорці зіткнулися з військовою експансією Туреччини значно раніше Польщі, тому й познайомилися з шаблею ще в XIV ст. (тоді ж виник угорський тип шаблі). Саме за угорського посередництва поляки вперше зустрілися зі справжніми турецькими шаблями, а пізніше і з угорськими, які особливо сильно вплинули на формування польських шабель в XVI і XVII ст.

Четвертою умовою були зміни в європейському військовому мистецтві, які настали після винаходу різних типів вогнепальної зброї та їх широкого застосування з XV ст. Шабля витіснила в Польщі середньовічний лицарський меч як зброю застарілу і не придатну для сучасного бою.

П'ятою умовою були зміни в структурі західноєвропейського феодалізму, що відбулися в кінці середньовіччя. У результаті з'явилися плебейські піші та кінні загони, які наймалися на службу за плату і билися із застосуванням тактичних прийомів і зброї, відмінних від лицарських. Нерідко вони були озброєні саме шаблями [4, с. 19].

Як вважає більшість провідних дослідників шаблі (В. Квасневич, В. Заблоцький, Д. Тоїчкін та ін.), основною ознакою для визначення типу шаблі є форма руків'я у поєднанні з шабельним клинком. На думку Войцеха Заблоцького: «Руків'я, призначенням якого є приведення клинка у рух (при атаці) і амортизація перевантажень, що виникають при відбиванні зброї противника (в обороні), має першорядну важливість для функціонального аналізу певної зброї, але розглядати її слід тільки в сукупності з відповідним їй клинком. Конкретне руків'я і відповідний йому клинок утворюють характерний тип бойової шаблі з притаманними їй функціонально-конструктивними особливостями. Визначення типу або етнічної приналежності шаблі тільки на підставі вивчення її клинка безглуздо з функціонально-конструктивної точки зору» [4, сс. 14 – 15].

На сьогоднішній день у літературі існує значна кількість класифікацій шабель за типами. Вони були запропоновані такими вченими, як В. Квасневич, В. Заблоцький, Д. Тоїчкін та ін. У ході вивчення усієї різноманітності типологічних схем ми прийшли до висновку, що доцільно було б поєднати класифікаційні моделі різних дослідників для найбільш детальної класифікації польських шабель.

За твердженням вітчизняного дослідника шабель Д. Тоїчкіна на XV – XVI ст. припадає період виникнення перших польських шабель. Ранні екземпляри цього типу (так званий I – тип польсько-угорської шаблі) нагадували турецькі. З другої половини XVI ст. вони набули характерних рис: верхів'я дещо збільшене, нахилене вперед, сплющене, мигдалеподібної форми; гарда у вигляді хрестовини з дуже довгими кільйонами; руків'я конічної форми; клинок слабо викривлений, в останній третині утворює велику елмань. Піхви від того часу мають металеву оправу квадратної форми (уста, наконечник та обоймиці). Виготовлялися й поширювалися такі шаблі передусім в Угорщині та Речі Посполитій. Із XVII ст. кільйони гарди стали коротшими, так само скоротилися й шипи перехрестя. Тоді ж виник найтиповіший для Польщі різновид польсько-угорської шаблі – тип II. Для нього типовими є вкрите шкірою масивне руків'я, щільно обмотане дротом, та верхів'я особливої мигдалеподібної форми, трохи нахилене донизу. Іншою ознакою, що виділяла цей тип серед інших, була характерна форма гарди (хрестовини та перехрестя). Шипи зазвичай довгі, у верхній частині іноді майже досягали верхів'я. Розвиток цього типу шабель привів до модифікації гарди. У результаті виникла хрестовина, один кільйон якої заломлений догори під прямим кутом. У більш пізньому варіанті дугоподібний кінець кільйона не доходить до верхів'я, утворюючи напівзакритий ефес. Зрештою, саме розвиток II типу польсько-угорської шаблі привів до створення ефеса закритого типу та виникнення цілком нового типу шаблі – «гусарського».

Шабля польсько-угорська типу III за особливостями гарди генетично пов'язана з типами I і II. Відмінність полягає в особливій формі верхів'я, розгорнутого під невеликим кутом угору.

До IV типу польсько-угорських шабель належать так звані «шаблі орла», головною ознакою яких виступає своєрідна форма верхів'я у вигляді голови орла, виконана в реалістичній манері. На думку Д. В. Тоїчкіна, подібні екземпляри

шабелі можна виділити в окремий від польсько-угорських тип, оскільки єдиною типоутворюючою ознакою тут виступає форма верхів'я.

I, нарешті, до польсько-угорських потрапляють також шаблі XVII ст. так званого «козацького типу», або, як їх ще називають, «гусарські карабелі». Для цього різновиду характерні конічне руків'я (генетично пов'язане з польсько-угорським типом I) та сплющене витягнуте верхів'я [7, сс. 49 – 52].

Ю. Квітковський зауважує, що у другій половині XVII ст., під впливом східних зразків, насамперед турецьких, з'явилися шаблі, які придбали величезну популярність серед польської шляхти і до цих пір є найбільш відомим типом польської шаблі у світі, а саме знамениті «карабелі». Характерною зовнішньою ознакою «карабелі» був ефес відкритого типу з верхів'ям специфічної форми, яке нагадувало голову орла в короні. Для бойових карабелів використовувалися передусім східні (головним чином турецькі і перські) або західні (здебільшого золінгенівські), а також іноді польські клинки. Руків'я складалося з двох дерев'яних (дубових чи горіхових) або рогових накладок, прикріплених до хвостовика клинка за допомогою штифтів. Нерідко такі накладки покривалися виступами у вигляді «шевронів» для зручності утримання шаблі в руці [2].

Іншою великою групою шабелі, що використовувались в Польщі у другій половині XVII – першій половині XVIII ст., були так звані «вірменські шаблі», які вироблялися вірменськими майстрами, що проживали зокрема у Львові. В. Квасневич розділяє цю групу шабелі на три підгрупи:

1. Шаблі з відкритим руків'ям, маленькою гардою у вигляді перехрестя, дерев'яним стрижнем руків'я, найчастіше обтягнутим ящером і увінчаним зазвичай латунною, схожою на ковпачок головкою, зігнутою вгору під тупим кутом. Їх форма склалася в результаті наслідування шаблям киргизського зразка – чечугам, або смичкам. Шаблі такого типу, відомі виключно як бойова зброя, мали клинки із дамаської сталі з малою кривизною і стрілоподібним кінцем.

2. Так звані «Ординки», що володіють виразними рисами татарських шабелі, їх також називали татарськими або ординськими шаблями. Дані шаблі забезпечувалися масивними відкритими руків'ями з прямим стрижнем, який звужувався до головки, завжди відігнутої вгору під тупим кутом. Масивна хрестовина мала довгі широкі вуса, які розширювалися на кінцях. Клинки були масивними і широкими, зі значною кривизною, з долами або без. Існують екземпляри з вираженою елманню.

3. «Шаблі, родинні карабелям» – екземпляри, які конструктивно схожі на класичні карабелі. Такі шаблі обладнувалися руків'ями, стрижні яких були злегка зігнуті у верхній частині у наслідок чого верхів'я не було яскраво виражене. У перехресті гард таких шабелі кінці були зігнуті вниз або, що частіше, залишалися прямими. Клинки їх характеризуються переважно значною кривизною, плоским двостороннім шліфуванням, з елманню або без неї [4, сс. 35, 38].

А. Надольський виділяє окремо так званий «польський» тип шаблі, який також ще називають «гусарським», або «чорним». Виникнення цієї назви пов'язане з появою в Речі Посполитій нового різновиду військ – важкої кавалерії «крилатих гусарів», на озброєнні яких був саме цей вид шаблі. Найбільш визначальною прикметою гусарської шаблі є ефес закритого типу. Гарда складалася з довгої хрестовини, яка переходила в передню дужку, що захищала кисть. До хрестовини іноді кріпився перстень. Морфологічні особливості клинка успадковують турецькі та угорські зразки: він міг бути різних типів і, відповідно, мати різну кількість дол,

елмань. Оправа ефеса та піхви вкривалися чорним воронуванням [7, сс. 52 – 53]. Усього існувало біля п'яти основних різновидів польської гусарської шаблі, які різнилися між собою наявністю додаткових елементів на гарді (щитки, планки, персні) [5, сс. 66 – 67].

Також доцільно було б сказати і про вагу та розміри шаблі. Вага шаблі не була єдиною і коливалася у рамках від 0,5 до 1,4 кг (а іноді і більше). Найбільш поширеними були такі параметри: довжина 80 – 120 см, вага 500 – 1300 г, кривизна від 4 до 30 см. Хоча кінцевий підбір шаблі як за формою, так і за вагою залежав лише від бажань та антропологічних даних власника [12, с. 81].

Шабля не була дешевим і загальнодоступним видом зброї. Ціни на шаблю варіювали у дуже широкому діапазоні. Шляхетська шабля «сребром оправная» коштувала в середньому 30 – 40 злотих. Навіть прості шаблі кустарного виробництва спочатку коштували значних грошей – приблизно 2 злотих [7, сс. 169 – 170]. У XVII – XVIII ст. шабля залишалася відносно дорогим і престижним видом зброї, який могли дозволити собі тільки професійні військові та заможні люди.

Для опису шабел з експозиції Запорізького обласного краєзнавчого музею були використані схеми і методики прийняті в галузі зброезнавства та музейній практиці. Для вимірювання параметрів шабел були використані методики М. М. Денисової [13, с. 37] та О. М. Кулинського [14, с. 32]. За цими методиками загальна довжина шаблі вимірюється від кінця вістря до кінця верхів'я (А); довжина клинка вимірюється по прямій лінії від вістря до п'яти (В); ширина клинка – тільки біля п'яти (С), якщо шабля без елмані, а якщо з елманню, то ще й від початку останньої (D). Далі вказується довжина елмані (Е) – відстань (по відрізьку, що сполучає вістря клинка та п'яту) від вістря до перпендикуляра, опущеного від місця, де починається елмань. Для виміру кривизни клинка (F) з найвищої частини леца опускається перпендикуляр до відрізьку проведеного між вістрям клинка та п'ятою. Також вказується контрольний вимір від вістря до перпендикуляра, щоб мати чітке уявлення про те, у якій частині клинка визначено кривизну (G). При вимірі ефеса вказується: довжина хрестовини (L), загальна довжина руків'я (N), висота перехрестя (R). Усі виміри наведено в сантиметрах (см).

Векспозиції ЗОКМ представлено три оригінальні польські шаблі XVII – XVIII ст., дві з яких ми можемо віднести до так званих карабель – одного з найбільш поширених у XVII – XVIII ст. типів польських шабел. Що стосується третього екземпляру, то ми не можемо однозначно відносити цю шаблю до того, чи іншого типу.

Всі три шаблі були передані Запорізькому обласному краєзнавчому музею Львівським історичним музеєм (два екземпляри у 1954 р. і ще один у 1964 р.).

1. Карабеля XVII – XVIII ст., Польща. Інвентарний № ЗКМ – Оп – 143 (рис. 1, 1; 2, 1).

Сталь, кістка. Кування, різьблення. Параметри шаблі: А = 92,4; В = 79,4; С = 3,1; F = 8,3; G = 42,5; L = 12,4; N = 11,5; R = 7.

Клинок сталевий, середньої кривизни, без долів, з пером (вираженої елмані немає). За 26,5 см до вістря обух починає звужуватись до загостреного з двох боків пера. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, сталева. Кільйони видовжені, довгі, тонкі, на кінці пелюсткоподібні. Перехрестя ромбічної форми і становить єдину конструкцію з хрестовиною, шипи середньої довжини. Щічки руків'я з різьбленої білої кістки,

закріплені на хвостовику двома заклепками. Кістяне руків'я орнаментоване складним рослинним орнаментом. Верхів'я у вигляді стилізованої голови орла.

В цілому стан збереження шаблі задовільний. Однак треба зазначити, що шабля має і ряд пошкоджень: відколота частина кістяної щічки руків'я, хрестовина на зовнішній стороні шаблі має наскрізну тріщину, шабельне лезо має ряд щербин. Всі ці характерні пошкодження свідчать про активне використання цього екземпляру у бойових діях.

2. Карабеля XVIII ст., Україна – Польща. Інвентарний № ЗКМ – Ор – 147 (рис. 1, 2; 2, 2).

Сталь, золото, дерево, шкіра. Кування, карбування, інкрустація, таушування. Параметри шаблі: A = 89; B = 74,5; C = 3,2; D = 3,4; E = 22,3; F = 7,4; G = 28,5; L = 13,3; N = 12,9; R = 8.

Клинок сталевий, малої кривизни, з двома вузькими долами (які закінчуються на початку елмані) і яскраво вираженою дволезовою елманню. Бойовий кінець гострокінцевий. Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна. Кільйони видовжені, довгі, тонкі, на кінці кулькоподібні. Перехрестя ромбічної форми і становить єдину конструкцію з хрестовиною, шипи середньої довжини. Щічки руків'я дерев'яні, обтягнуті шкірою ската. Весь ефес (окрім щічок руків'я) вкритий ташованим золотом рослинним орнаментом.

На внутрішньому боці клинка на відстані 10,5 см від п'яти вигравіровано клеймо «гурда» (рис. 2, 4). Ще через 9,5 см від клейма «гурда» на клинку вигравіровано три точки. Дане клеймо являє собою серповидні зубчасті лінії з точками між ними і по боках. Наявність такого клейма свідчить про західноєвропейське походження клинка (італійське або австрійське) і його високу якість.

На зовнішньому боці клинка на відстані 3,5 см від п'яти розташовано овальну карбовану аплікацію з білого металу із зображенням польського родового герба – на гербі зображено лебедя у воді з піднятими крилами в оточенні трофеїв (гармати, булава, пернач, корогви), над яким розташована корона, по боках лебедя зустрічаємо латинські букви «D» і «B» (рис. 2, 5). Даний герб, центральною постаттю якого є фігура лебедя, має назву «Лабендзь» (польською Łabędź). Він використовувався дворянами Польщі, Литви, Білорусі та України. До герба «Лабендзь» належали і дворянські роди Дуніних, зокрема старовинний рід Дуніних-Борковських [15, сс. 49 – 50]. Виходячи з того, що на шаблі зображено герб «Лабендзь» з нанесеними на ньому літерами «D» і «B» ми можемо припустити, що дана шабля могла належати саме представнику роду Дуніних-Борковських.

Останній екземпляр належить до так званих «янівок» – шабель, які з'явилися у Польщі в добу правління короля Яна III Собеського. У дану групу шабель входять ті екземпляри, котрі, завдяки своїй специфічній орнаменталі, займали особливо почесне місце серед іншої польської холодної зброї; вони відрізнялися не унікальними за будовою руків'ями, а повністю неповторним засобом прикрашання своїх клинків. Основною відмінною ознакою слугують написи, які згадують Яна III Собеського та його зображення на клинках, тому «Янівки» можуть з'являтися як із замкнутими, так і з відкритими руків'ями, а також мати різноманітні розміри [4, с. 78]. Ці шаблі не являли собою якийсь окремих тип, а були скоріш парадними і нагородними.

3. «Янівка» (чітко визначити морфологічний тип даного екземпляра заважає відсутність руків'я) другої половини XVII ст. Польща. Інвентарний № ЗКМ – Ор – 148 (рис. 1, 3; 2, 3).

Рис. 1

Рис. 2

Сталь, кришталь. Кування, карбування, гравіювання, інкрустація. Параметри шаблі: A = 88,5; B = 77; C = 3,1; F = 7,3; G = 40; L = 15; N = 9; R = 5,5.

Клинок сталевий, середньої кривизни, з трьома вузькими та одним широким долами і пером на кінці (вираженої елмані немає). За 22 см до вістря обух починає звужуватись до загостреного з двох боків пера. Бойовий кінець гострокінцевий, дволезовий. Перехрестя ромбічної форми і становить єдину конструкцію з хрестовиною, шипи малої довжини.

На зовнішньому боці клинка вигравірувано напис на латинській мові «VIVAT IOANNES TERTIVS REX POLONIAE» («Хай живе Ян III король Польщі») (рис. 2, 7).

З внутрішнього боку клинка вигравірувано написи на латинській мові «CONCORD» та «ISTIAN», а між ними знаходиться христограма (один з перших християнських символів), яка являє собою переплетення двох грецьких літер «Х» [хі] та «Р» [ро], які в свою чергу символізують перші дві літери імені Христа (рис. 2, 8). В перекладі з латини слово «CONCORD» означає «ЗГОДА», а христограма разом із написом «ISTIAN» формують у вигляді ребуса завершене слово «ХРИСТИАН», яке можна перекласти як «ХРИСТИЯН» або «ХРИСТИЯНСЬКА». В цілому словосполучення можна інтерпретувати, як «ЗГОДА ХРИСТИЯН» або «ХРИСТИЯНСЬКА ЗГОДА».

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна. Кільйони видовжені довгі тонкі (традиційні кульки на кінці відсутні). Гарда вкрита гравірованим та карбованим орнаментом: у центрі інкрустована кришталем ромбічної форми. Руків'я не збереглося.

Піхви дерев'яні, обтягнені чорною шкірою. Кінець піхов зламаний, накопчик відсутній. Оправа піхов металева, складається з устя та двох обіймиць однакової довжини з двома нерухомими кільцями, устя і обіймиці інкрустовані гірським кришталем. Уся оправа покрита карбованим рослинним орнаментом (рис. 2, 6).

Польські шаблі представлені у експозиції ЗОКМ є багато у чому унікальними зразками холодної зброї. Багате оздоблення, пишна орнаментация, досконалі форми є свідченням того, що перед нами зброя далеко не чорна (проста бойова шабля), а навпаки парадна, яку могли використовувати заможні шляхтичі під час певних офіційних дійств і урочистостей. Наявність гербів та символічних написів на шаблях говорить про те, кому ця зброя належала і з якої нагоди була виготовлена. Дані експонати безперечно є частиною загальнонаціонального шабельного надбання України і займають почесне місце у експозиції ЗОКМ.

Бібліографія

1. Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К. : Генеза, Запоріжжя : Прем'єр, 2006. — 634 с.
2. Квитковский Ю. В. Польское оборонительное вооружение / Ю. В. Квитковский [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://moscowtrainings.ru/sablya.htm>
3. Тоїчкін Д. В. З історії шаблі в Україні / Д. В. Тоїчкін // УІЖ. — 2002. — № 4. — С. 81 — 94.
4. Квасневич В. Польские сабли / В. Квасневич [пер. с польск. И. Нафтульев]. — СПб. : Атлант, 2005. — 250 с.

5. Zablocki W. Ciecia Prawdziwa Szabla / Wojciech Zablocki. — Warszawa : Sport i Turystyka, 1989. — 321 с.
6. Свешніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. — Львів : Слово, 1993. — 295 с.
7. Тоїчкін Д. В. Козацька шабля XVII — XVIII ст. : історико-зброярче дослідження / Д. В. Тоїчкін. — К. : СтилоС, 2007. — 368 с.
8. Добрянский В. Сабля — правда и легенды / В. Добрянский, В. Шлайфер [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://museummilitary.com/ru/library/article_13
9. Мифы Древней Греции. — К. : Муза, 1993. — 351 с.
10. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX — XIII вв. / А. Н. Кирпичников // САИ. — 1966. — Вып. Е. I — 36. — 107 с., ил.
11. Кулинский А. Н. Европейское холодное оружие / А. Н. Кулинский. — СПб. : Атлант, 2003. — 552 с.
12. Ерашов В. А. Пособие по казачьему боевому искусству / В. А. Ерашов, В. В. Задунайский. — Ростов-на-Дону : НПК Гефест, 2003. — 137 с.
13. Денисова М. М. Русское оружие : краткий определитель русского боевого оружия XI — XIX веков / М. М. Денисова, Е. Н. Денисов, М. Э. Портнов. — М. : Госкультпросветиздат, 1953. — 168 с.
14. Кулинский А. Н. Атрибуция и описание холодного и некоторых видов ручного метательного оружия и штыков: методические рекомендации / А. Н. Кулинский. — СПб. : Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи, 2007. — 226 с.
15. Лукомский В. К. Малороссийский гербовник / В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский. — [репринтное издание]. — К. : Либідь, 1993. — 328 с., ил.

Шевцов А. С.

Польские сабли XVII – XVIII вв. из экспозиции ЗОКМ

В данной публикации рассмотрены и введены в научный оборот три польские сабли XVII – XVIII вв., которые находятся в экспозиции ЗОКМ. Каждая из сабель детально описана и измерена. Уделено внимание определению понятий «сабля» и «польская сабля», а также рассмотрена проблематика польской сабли в исторической науке. Кроме этого в статье дана классификация польских сабель, приводится информация об истории возникновения и эволюции польской сабли.

Shevtsov A. S.

The Polish sabers of the XVII – XVIII centuries from ZOKM exposition

In this publication we can see three polish sabers of the XVII – XVIII centuries which are considered and introduced into scientific circulation in ZOKM exposition. Each of sabers is described in details and measured. The attention is paid to definition of the concepts «sabre» and «polish sabre», and also is considered the perspective of the polish saber in historical science. Besides classification of the Polish sabers is given in article, and moves information about history of emergence and evolution of the Polish saber.

ЕНЕОЛІТИЧНІ КОМПЛЕКСИ ПЕТРАШІВСЬКОГО КУРГАНУ В ОКОЛИЦЯХ КОМСОМОЛЬСЬКА

Полтавська експедиція ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації влітку 2011 р. дослідила поодинокий курган у с. Петрашівці Кременчуцького р-ну Полтавської обл., в правобережній заплаві р. Сухого Кобелячка (ліва притока Дніпра), що займав край підвищення мису першої тераси безпосередньо в межах села.

Ця споруда середніх розмірів виглядала в цілому як нетиповий поховальний об'єкт, з досить низькою надзапальною топографією, розташований на невисокому правому березі над місцем впадіння до степової річки невеликої притоки (рис. 1). Ще до початку досліджень це дозволяло припускати досить ранній час зведення насипу [1, сс. 9 – 10]. З північного сходу над ним височіла ділянка плато лівого високого берега Дніпра, на краю якої здіймався на 6 м угору насип Зозулиної могили – найбільшого кургану групи I поблизу с. Салівки Кременчуцького району [2, с. 134, рис. 1, 9]. До речі, в його основі відзначені залишки кільцевої викладки з брил граніту – кромлеху значного діаметру [3, сс. 61 – 62], що характерно саме для енеолітичних поховальних старожитностей цього мікрорегіону Полтавщини та більш південних степових ділянок Подніпров'я.

У стратифікованому кургані висотою 1 м і діаметром 34 м простежено шість насипів та одна досипка, виявлено 17 поховань від епох енеоліту-бронзи до кін. XVIII ст., 8 ям, стела, вогнище, об'єкти нового часу (рис. 2, 1 – 2).

У східній частині споруди, в масиві первинного насипу круглої в плані форми з темного гумусованого супіску на мулистій основі, діаметром близько 7 м і висотою 0,4 – 0,5 м, містилася «кам'яна скриня» (поховання 3), влаштована з рівня похованого ґрунту.

Поховання 3 (основне для насипу I) відкрите за 5,1 м на схід, на глибині 0,3 м від його умовного центру (далі – УЦ) (рис. 2, 1), на рівні залягання мулистої підсипки і стародавнього похованого ґрунту з підвищеного краю схилу. Воно досліджувалося з глибини 0,3 м і містилося у п'ятикутній в плані кам'яній гробниці-цисти, складеній з плит і брил сірого граніту та перекритій стелоподібними плитами з того ж каменю, зорієнтованій за довшою віссю майже в меридіональному напрямку. Цисту утворювали поставлені чи викладені у ближчому до вертикального положення плитчасті блоки рваного граніту, простір між якими був заповнений меншим камінням переважно аморфних форм. Гробницю перекривали три товсті стелоподібні плити: дві – прямокутної форми зі скругленими

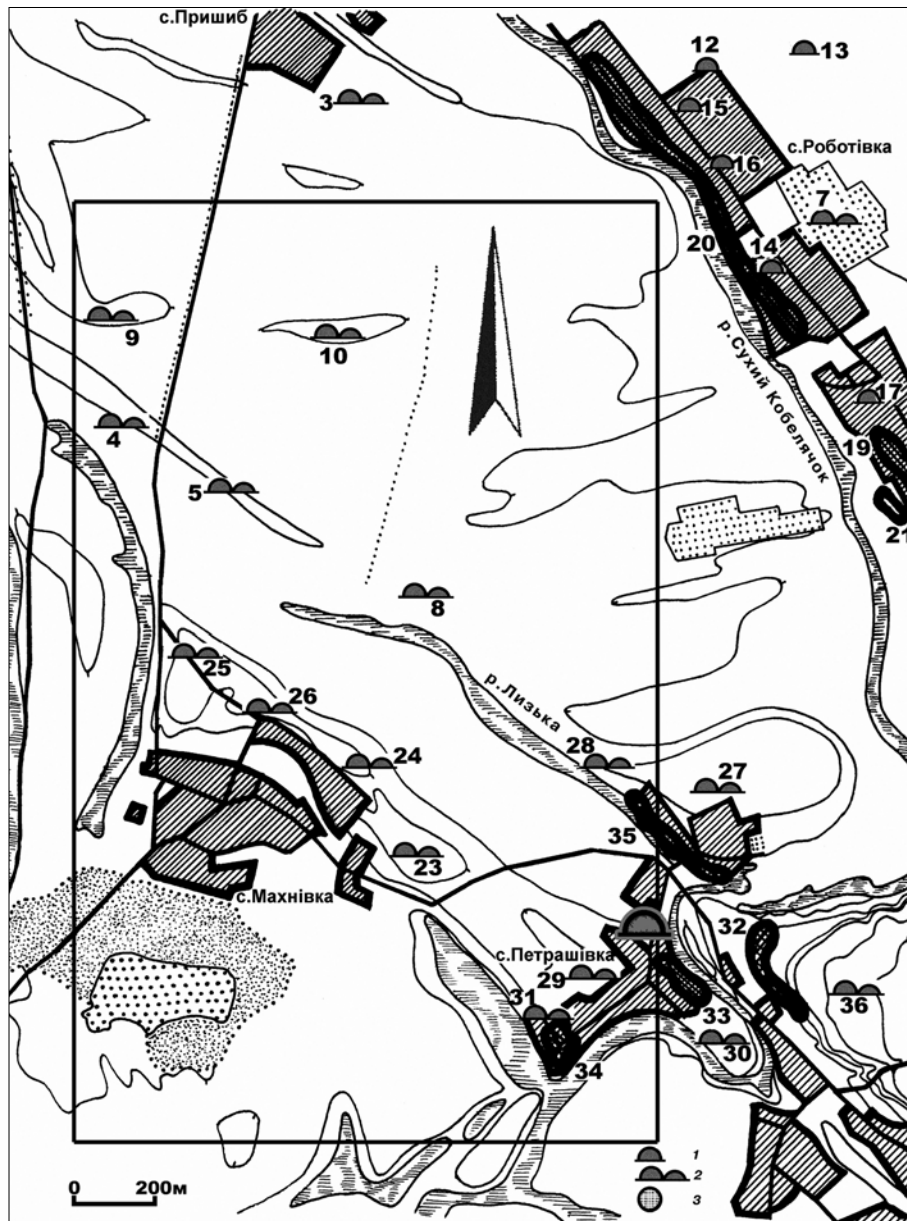

Рис. 1. Схема розміщення археологічних об'єктів в пониззі Сухого Кобелячка, з позначенням дослідженого кургану № 1 у с. Петрашівці.

Умовні позначення: 1 – кургани; 2 – групи курганів; 3 – територія поселень.

Пришиб. Групи курганів: 3 – IV; 4 – II; 5 – III; 7 – V; 8 – VI; 9 – VII; 10 – VIII; кургани: 12 – II; 13 – III; 14 – IV; 15 – VI; 16 – VII; 17 – IX; Роботівка. Селища і поселення: 19 – Роботівка I; 20 – Роботівка II; 21 – Роботівка III; Махнівка. Групи курганів: 23 – I; 24 – II; 25 – III; 26 – VI; Петрашівка. Групи курганів: 27 – I; 28 – II; 29 – III; 30 – VI; 31 – V; поселення: 32 – Петрашівка I; 33 – Петрашівка II; 34 – Петрашівка III; 35 – Петрашівка IV; Салівка. 36 – група курганів Зозулиної могили.

кутами, одна – п'ятикутна, як виявилось, зміщена з попереднього положення наприкінці XVIII ст. (рис. 3, 1). Для встановлення гранітних каменів стінок цисти у ґрунті пагорбу відкопувалися канавки по контуру споруди шириною 0,25 – 0,8 м і завглибшки 0,25 – 0,3 м або 1,2 – 1,25 м від УЦ, заповнені сірочорним за кольором щільним супіском, інколи – з уламками ліпного посуду та вуглинями. Вага використаних каменів становила – від 1 – 5 до 220 – 250 кг (найважчі – плити

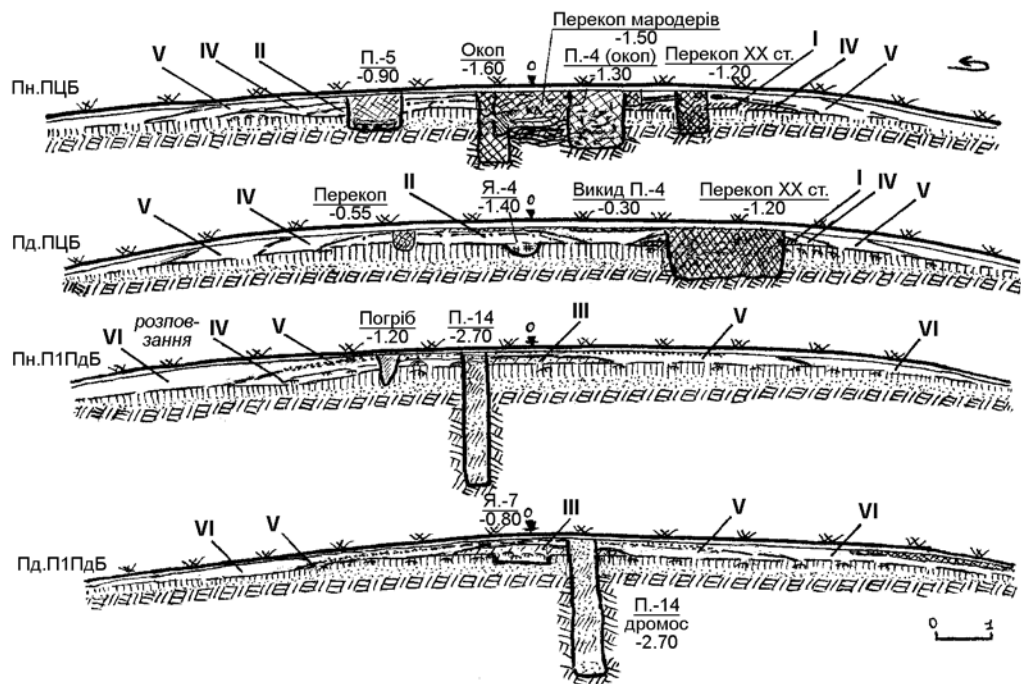
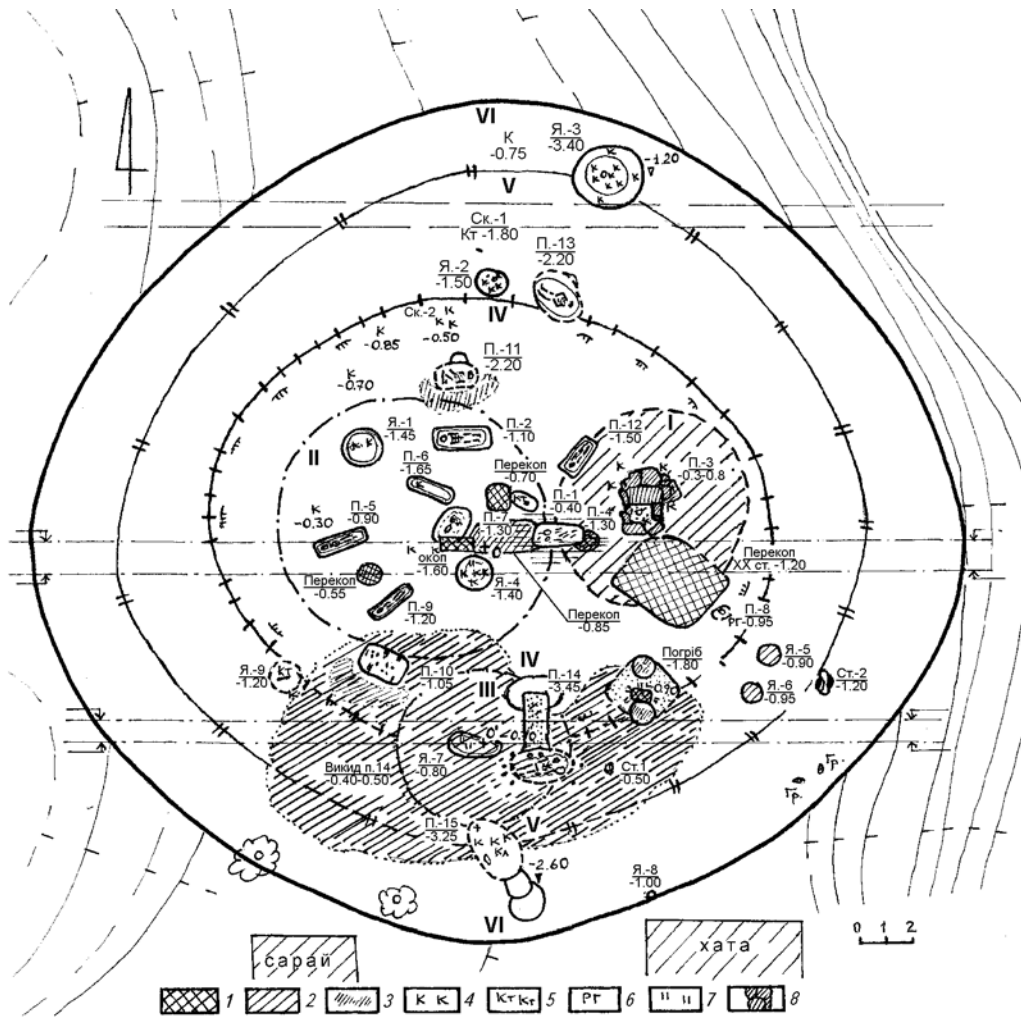

Рис. 2. 1 – 2. План та профілі бровок кургану № 1

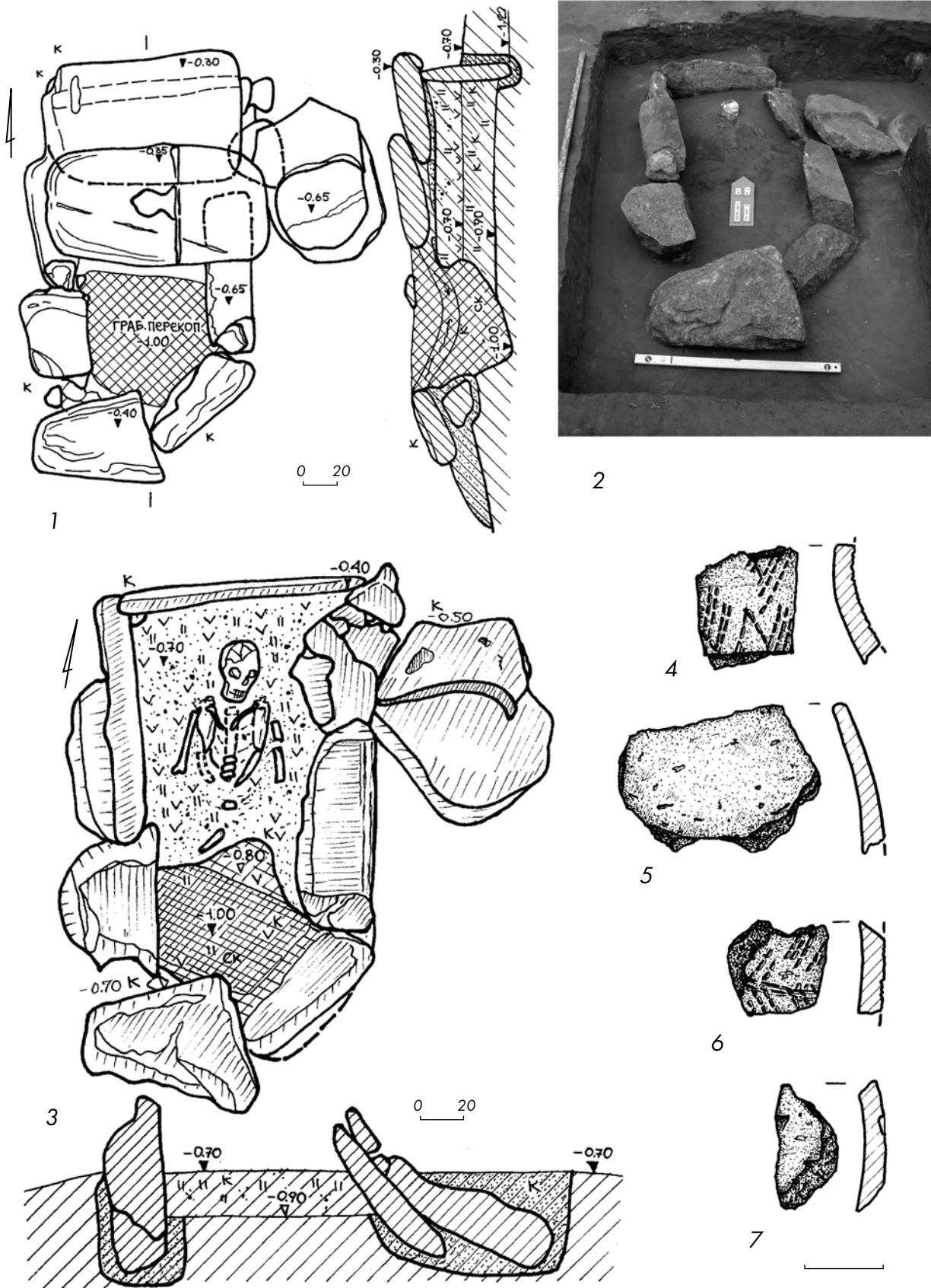

Рис. 3. Курган № 1. Поховання 3. 1 – план перекриття гробниці-цисти та її перетин, 2 – 3 – плани поховання, 4 – 7 – фрагменти кераміки з поховання

перекриття). Верхня частина перекриття залягала на глибині — 0,3 — 0,4 м, камені стінок гробниці — 0,4 — 0,5 м, а їх основа — 1,2 — 1,25 м від УЦ.

Наведемо опис і розміри елементів перекриття гробниці (з півночі на південь: форма, висота, ширина, товщина, особливості): 1) прямокутна плита зі скругленими кутами, з пласкою основою сколу, що походила з поверхневих відслонень, вивітреною й оббитою ближче до кутів зовнішньою поверхнею, підпрямокутним давнім сколом на одному з кутів. За формою блоку, плита відповідає обрисам стел з округлим головним виступом, типу III В, за Є. Ю. Новицьким [4, сс. 22, 24, табл. I]; 1,16 — 1,20 x 0,70 — 0,76 x 0,14 — 0,16 м; 2) прямокутна плита зі скругленими кутами та пласкою сколотою основою, вивітреною й оббитою ближче до кутів зовнішньою поверхнею. На ній помітна смуга вивітрювання (до рівня вміщення у ґрунт в якості стели), від якої опускалося рельєфне (не збите під час обробки) поверхнєве розширене, схоже на фалічне, зображення, довжиною 0,26 м і висотою (в рельєфі) 0,8 — 1,2 см. За формою блоку, плита відповідала обрисам стел з округлим головним виступом, типу III В, за Є. Ю. Новицьким [4, сс. 22, 24, табл. I]; 1,3 x 0,64 — 0,68 x 0,12 — 0,17 м. Друга плита на 1/5 частину перекривала з південного боку першу на перекритті цисти; 3) зміщена зі свого попереднього положення над південною частиною гробниці у північносхідний бік ще одна масивна п'ятикутна плита, з оббитими і вивітряними краями, рельєфним природним уступом на зовнішній пласкій поверхні, подібна до стел із загостреним верхнім краєм, типу II Б, за Є. Ю. Новицьким [4, сс. 22, 23, табл. I]; 0,92 x 0,76 — 0,8 x 0,12 — 0,22 м.

До наведеного варто додати і порядковий опис та розміри кам'яної конструкції основи гробниці, тобто, умовно її стінок (починаючи від північної плити, за рухом годинникової стрілки: форма, висота, довжина, ширина): 1) тонка плита підпрямокутних обрисів з оббитими краями, взята з поверхневих відслонень, з вивітреною із одного боку гладкою поверхнею, зверненою до середини гробниці; 0,75 — 0,87 x 1,13 x 0,06 — 0,11 м; 2) кутовий рваний камінь (північносхідний кут) підтрикутних обрисів; 0,26 x 0,24 x 0,25 м; 3) п'ятикутної призматичної форми брила рваного граніту зі вкрапленнями діоритових прожилок, з пласкою верхньою поверхнею; 0,7 x 0,55 x 0,41 м; 4) нерівномірно видовжений рваний блок граніту з поверхневих відслонень, однією рівною вивітреною гранню, зверненою у зовнішній бік; 0,82 x 0,98 x 0,26 — 0,34 м; 5) видовжений плитчастий рваний блок сірого граніту з оббитими кромками, що утворював південносхідний кут цисти; 0,78 x 0,72 x 0,28 — 0,31 м; 6) підтрикутний у плані, розширений донизу рваний камінь з пласкою основою (південнозахідний кут); 0,81 x 0,74 — 0,8 x 0,53 — 0,6 м; 7) скруглений рваний блок з однією рівною вивітреною площиною, зверненою до середини гробниці; 0,78 x 0,71 x 0,44 м; 8) масивний і найважчий в основі гробниці нерівномірної товщини плитчастий уламок, з однією рівною вивітреною поверхнею, зверненою до середини цисти; 0,88 x 1,16 x 0,14 — 0,34 м; 9) кутовий (північнозахідний кут) округлий камінь з відслонень без помітних слідів обробки, використаний в якості опори для встановлення двох плит граніту; 0,18 x 0,12 — 0,15 x 0,08 — 0,1 м (рис. 3, 1 — 2).

Простір між стиками плит, нерівностями великих рваних каменів закладався здебільшого сколотим під час встановлення стінок гробниці гранітним щебенем і дрібними уламками каменю розміром від 0,03 x 0,1 x 0,05 до 0,07 x 0,2 x 0,12 м. Останніх збережених (що не розкришилися) каменів було 12.

Зовнішні розміри цисти — 1,45 x 2,38 м, розміри внутрішнього обсягу гробниці — 1,72 — 1,80 x 0,62 — 0,96 м, площа внутрішньої частини — близько 1,1 м²; зовнішні розміри канавок під встановлення плит стінок гробниці — 2,15 x 2,40 м. Розміри цисти з переміщеною плитою перекриття — 2,10 x 2,65 м, висота гробниці від основи — 0,72 — 0,83 м.

Заповнення цисти виявилось темносупіщаним і досить щільним. Воно містило два чітко відділені тонким піщаним прошарком шари рівномірної товщини — по 0,18 — 0,19 м. Верхній складав просипаний між щілинами каменів коричнево-сірий супісок з гранітною крихтою від плит перекриття, окремими вуглинами і крупинками яскравочервоної та рожевочервоної вохри. Під ним містилося досить рівне дно гробниці, на якому і було розміщене поховання. Нижче, під тонким (1 — 2 мм) прошарком світлого материкового піску, залягав мішаний супіщаний ґрунт світло-сірого і коричневатого кольорів з численними вуглинами, тонкими горілими гілочками та стеблами болотяної рослинності, уламками ліпного посуду, окремими шматочками кісток дитячого скелету, фрагментами черепа дитини. Переважна більшість уламків енеолітичної кераміки походила саме з цього шару вирівнювання дна й ущільнення встановлених елементів кам'яної конструкції тільки-но спорудженої гробниці і не мала слідів окатаності. До речі, цей шар був ідентичний засипці кам'яних блоків в канавках.

Південна частина заповнення була перемішаною, зритою на площі близько 0,5 x 0,7 м. До перекопу вели кілька нір землерийів, а стелоподібна плита перекриття над ним виявилася відсутньою. Її свого часу змістили з попереднього положення на північний схід — на 1,2 м — і кинули поряд із цистою. Вміст перекопу, глибиною близько 1 м від УЦ, засвідчував, що тут здійснювалися пошуки якихось «дорогоцінних» предметів. А в зритому ґрунті знайдена стінка сіроглиняної гончарної посудини другої половини XVIII ст. та уламок зеленого пляшкового скла від штофу, котрі вказували на час проникнення до гробниці.

Захоронення було влаштоване для чоловіка у віці 35 — 40 років з не визначеним зростом, останки якого збереглися більше, ніж наполовину (рис. 3, 3). Його рештки у надто струхломому стані представлені переважно уламками кісток і скупченнями кісткового тліну, що вказували на випростану на спині горілиць позицію, вірогідно, з незначно підігнутими і викладеними нешироким ромбом ногами, положення яких так остаточно і не встановлене через руйнування залишків скелету перекопом. Місцезнаходження плечових кісток рук вказує на їх розташування вздовж тулуба. Інших відомостей щодо пози небіжчика не отримано.

Майже все дно могили встилав тонкий шар зотлілих решток берести, поверхня якої була всуціль всипана бурокоричневою вохрою, помітною і на кістках скелету. У північнозахідному кутку цисти знаходилася округла пляма яскравочервоної вохри діаметром 10 x 11 см і товщиною 0,5 см. Поряд з нею та на кістках відзначені кілька невеликих грудочок такої ж вохри розміром від 0,2 x 0,3 x 0,3 до 0,5 x 0,4 x 0,8 см, а також вохристі шматочки залізистого кварциту. Зі знахідок у заповненні поховання трапився єдиний невеликий уламок стінки ліпної посудини.

Більша кількість знахідок містилася у підстилаючому дну могили шарі «ущільнення» деталей гробниці. Звідси походило більше десятка уламків ліпного посуду з чіткими сколами, крупинки яскравочервоної вохри, дрібні шматочки мушлів річкових черепашок, численні вуглини, сколи емалі молочних зубів і уламки черепа дитини у віці 6 — 7 років.

Знахідки. 1. Фрагмент шийки ліпного горщика із горизонтально заглаженою гребінцевим штампом поверхнею, прикрашеного відбитками п'ятиелементного гребінця у вигляді двох смуг високого зигзагу, між яким вміщені скошені «бахромою» відтиски того ж штамп (рис. 3, 4). В тісті — органіка, білі волоски і сліди вигорілих мушель. Розміри — 2,4 x 2,7 см. Походить із заповнення поховання 3.

2 — 7. Уламки стінок ліпного горщика зі вкритою ялинковими відбитками дрібнозубчастого гребінцевого штамп зовнішньою та заглаженою внутрішньою поверхнями (рис. 3, 6), з крихким пористим тістом із домішками мушель, білих волосків і вигорілої органіки сірого кольору. 6 уламків. Розміри — від 0,9 x 1,3 до 2,2 x 2,4 см. Походять з підсипки під похованням.

8 — 11. Фрагменти стінок (2 од.) і плаского денця (2) ліпного горщика із заглаженою поверхнею, з пористим тістом з домішками мушель та вигорілої органіки сірого кольору, ангобованого сумішшю глин бруднокоричневого кольору (рис. 3, 5). 4 фрагменти. Розміри — від 1,3 x 1,8 до 4,1 x 4,2 см. Виявлені у підсипці гробниці під похованням та у заповненні канавок від спорудження гробниці.

12 — 15. Уламки стінок (3 од.) та плаского денця ліпного горщика із вкритою гребінцевими розчосами внутрішньою і заглаженою зовнішньою поверхнями (рис. 3, 7), з крихким пористим тістом із домішками мушель, білих волосків і вигорілої органіки сіро-чорного кольору. Розміри — від 1,1 x 2,1 до 3,2 x 3,1 см. Походять із підсипки під могилою. 4 уламки.

16. Грудочки залізистого кварциту дрібні, підокруглих і видовжених аморфних форм. 3 од., розміром від 0,3 x 0,2 до 0,9 x 1,2 см.

Основне поховання 3 первісного кургану — так звана квіт'янська (або постмаріупольська для просторів Орільсько-Самарського межиріччя) кам'яна гробниця енеолітичного передстепового і степового населення Середнього та Нижнього Подніпров'я [1, сс. 16 — 18; 5], за типом віднесена до мегалітичних кам'яних поховальних споруд-цист [6, сс. 114 — 116], безсумнівно, є найвиразнішим поховальним комплексом Петрашівського кургану.

На північний та південний захід від поховання 3, ближче до західної поли первісного насипу, з рівня стародавнього похованого ґрунту були споруджені жертівні ями 1 і 4. Поряд з ними був влаштований ще один — дещо пізніший поховальний комплекс у складі двох поховальних споруд (захоронень 6 і 7), підсипка над якими й утворила насип II дослідженого кургану (рис. 2, 1). Він споруджувався з сіро-чорного супіску і досягав висоти 0,5 м при діаметрі 9,5 x 11 м, прилягаючи східною полою до насипу I. Навколо обох первісних курганів решток рівчаків не простежено.

Поховання 6 (основне для насипу II) виявлене за 2,25 м на північний захід, на глибині 1,65 м від УЦ (рис. 2, 1). Здійснене з рівня стародавньої денної поверхні край західної поли первісного насипу I; досліджувалося з глибини 1,5 м. Містилося в овальній у плані видовженій, незначно розширеній до північного заходу материковій ямі, стінки якої дещо звужувалися до рівного дна. Її розміри на рівні виявлення — 0,6 — 0,75 x 1,85 м, по дну — 0,55 — 0,7 x 1,8 м (площа — близько 1 м²) (рис. 4, 1). Яма була зорієнтована за довшою віссю з північного заходу на південний схід. Заповнення сіро-коричневе супіщане однорідне, зі слідами вуглинок від горіння трави. Заглиблена в материк яма, вочевидь, призначалася для дитини. Гіпотетично, можна припустити орієнтацію небіжчика головою на північний захід горілиць, з випростаною позою тулуба.

На дні в центрі знаходилося невиразне скупчення рослинного тліну та пара дрібних уламків ліпної кераміки; з південно-східного боку — крупинки крейдянистого піску.

Знахідки. 1. Фрагмент відігнутого краю вінця ліпного горщика із заглаженою до лискування поверхнею, з домішками дрібного піску, жорстви та білих волосків у щільному тісті сірого кольору, розміром 1,4 x 0,5 см (рис. 4, 2). Реконструйований діаметр вінця горщика становив 21 — 22 см.

2. Уламок придення цього ж ліпного горщика, із заглаженою до лискування поверхнею, з щільним тістом із домішками дрібного піску, жорстви та білих волосків сірого кольору (рис. 4, 3). Розміри фрагмента — 1,7 x 2,7 см.

Поховання 7 досліджене за 0,9 м на захід, на глибині 1,3 м від УЦ (рис. 2, 1). Яма, влаштована з рівня поверхні насипу II. Мала овальну у плані видовжену форму, материкове сплющене дно, стінки до якого скруглювалися в основі. Досліджувалася лише нижня її частина. Розміри ями на рівні виявлення — 1,2 x 1,4 м (площа — близько 1,6 м²), південна частина була знищена траншеєю 1941 р. Яма зорієнтована за довшою віссю з півночі — північного сходу на південь — південний захід. Заповнення — сіро-коричневе однорідне супіщане, зі слідами численних вуглин від горіння трави та гілок кущів. Більшу частину ями, ближче до центру, вкривали рештки коричнево-бурого тліну органіки — підстилки рослинного походження, всипані вохрою темно-червоного кольору і численними вуглинами, з-поміж яких вирізнялися горілі рештки гілочок і жердин, крупинки крейди. Поверх них були помітні цяточки яскраво-червоної вохри (рис. 4, 4).

У північній частині ями відзначені сліди прямокутної подушечки з грубо-тканого текстилю (20 x 45 см). Ця деталь поховання була викладена за довшою віссю у близькому до широтного напрямку (4). Посередині знаходився великий круглий циліндричний шматок сформованої вохристої мінеральної фарби темно-червоного кольору (5), а поряд — купки темно-червоно-бурої фарби (2). Зі східного боку розміщувалися дві округлі тонкі плями вохри темно-коричневого кольору з червоним відливом (1), а із західного боку — ще одна кругла, діаметром 6 — 7 см, пляма такої ж фарби в оточенні вуглин. З південного боку від вохристого «циліндру» знайдено мініатюрне знаряддя з кременю (+), а також ромбічної форми плаский уламок рожево-коричневого залізистого кварциту.

Південніше описаних предметів відзначене розплиле скупчення так званої «остеокерамічної» маси, що містила органіку, крейду, каолін та вохристі домішки у вмісті, відзначаючись сіро-рожевим кольором (3). Скупчення мало підтрикутні обриси і розміри 32 x 35 см, при товщині 2 — 3 см. Воно може розглядатися як рештки розвалу пари статуеток або окремої статуетки.

У заповненні ями були наявні дрібні уламки кісток маленької дитини. Загальна спрямованість їх залягання вказувала на північно-східне орієнтування небіжчика.

Вздовж поперечної вісі ями (із заходу на схід), в рядочок, простежені рештки трьох заглибин від кілочків у вигляді круглих ямок, діаметром 2 — 3 см і глибиною 5 — 7 см, встановлених на відстані 0,32 — 0,35 м одна від одної в материковому піску (6). Ямки були заповнені однорідним сіро-чорним супіском із залишками струхлого дерева. Вірогідно, останні слугували своєрідною опорою текстильного пологу-савану.

Виходячи з наведеного вище, материкова яма призначалася для поховання дитини.

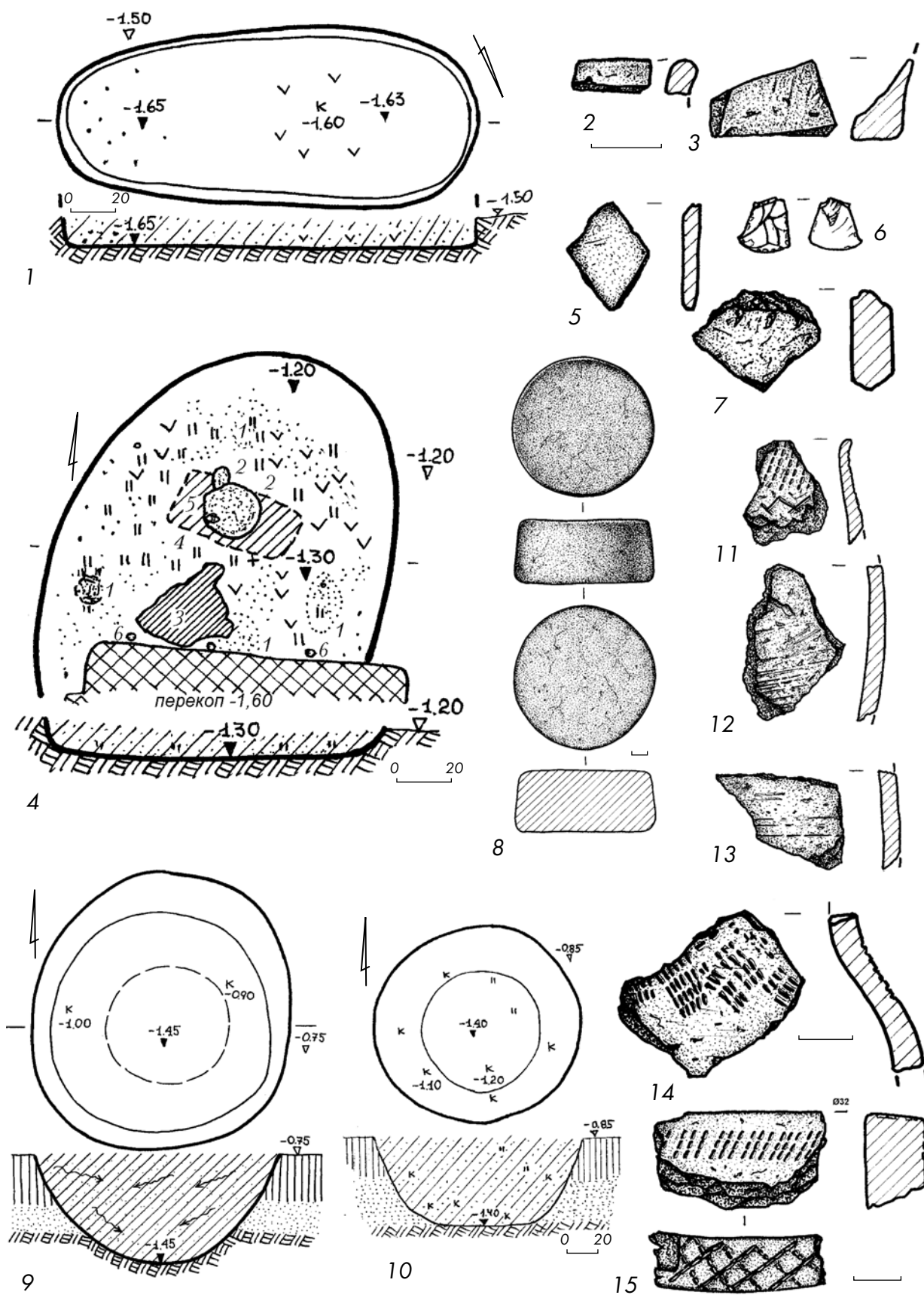

Рис. 4. Курган № 1. 1 – поховання 6. 2 – 3 – фрагменти кераміки з п. 6; 4 – поховання 7, 5 – 8 – знахідки з п. 7; 9 – яма № 1; 10 – яма № 4; 11 – 14 – фрагменти кераміки з ям; 15 – фрагмент кераміки з насипу

Знахідки. 1. Мініатюрне знаряддя на відщепі сіро-коричневого напівпрозорого кременю — вкладень трапецієподібної форми, з дрібною ретушшю вздовж кромок та підтесуванням на зворотному боці — 0,8 x 1 см (рис. 4, 6).

2. Ромбічний за формою плоский уламок залізного кварциту — іграшка-рожево-коричнюватого кольору. Розміри — 0,4 x 1,3 x 2, см (рис. 4, 5). Є подряпини.

3. Зрізано-конічний виріб з вохри рожево-червоного кольору, з двома сплюсненими рівними основами, старанно сформованою і заглаженою поверхнею, з білими крейдяними включеннями (рис. 4, 8). Висота — 5,4 см; діаметри основ: верхньої — 12,2 см, нижньої — 12,6 см; маса — 0,45 кг.

Обидва поховання належать до кола захоронень енеолітичного квітнянського населення і пов'язуються зі спорудженням насипу II дослідженого кургану.

Яма 1 виявлена за 5,25 м на північний захід від УЦ. Влаштована з рівня стародавньої похованої поверхні під насипом II кургану на незначному підвищенні; досліджувалася з глибини 0,75 м від УЦ. Це — округла в плані, доведена до материка, зі скругленими стінками і дном яма, з розмірами по верху — 1,6 x 1,8 м, а в переддні — 0,7 x 0,75 м (площа — близько 2 м²), глибиною 1,45 м від УЦ (рис. 4, 9). Заповнення сіросупіщане однорідне, зі слідами затьоків. У щільному вмісті виявлено кілька дрібних уламків ліпного посуду.

Знахідки. 1 — 3. Фрагменти стінок ліпних горщиків із заглаженою поверхнею. Один з них прикрашений візерунком у вигляді трикутників композицій, нанесених відбитками дрібнозубчастого штампку кутами донизу (рис. 4, 14), інші — зі слідами розчосів гребінцевим штампком внутрішньої і зовнішньої поверхонь, домішками органіки та вигорілої черепашки у щільному пористому тісті світло-коричневого і палевого кольорів. 3 од. Розміри — від 1,3 x 1,6 до 3 x 3,5 см.

Яма була супроводжувачим об'єктом енеолітичного поховання 3.

Яма 4 досліджена за 0,3 м на південь — південний захід від УЦ. Влаштована з рівня поверхні південно-західної поли насипу II, досліджувалася з глибини 0,85 м від УЦ. Це — кругла в плані за обрисами заглибина, доведена до передматерика, зі стрімкими зверху і похилими в основі, дещо скругленими стінками та вирівняним дном (рис. 4, 10). Її розміри по верху — 1,3 x 1,4 м, по дну — 0,7 x 0,8 м (площа — близько 1,3 м²), глибина — 1,4 м від УЦ. Заповнення сіро-чорне супіщане однорідне, з дернинами чорного кольору у вмісті, слідами вуглин від горіння гілочок куштів. Яма заглиблена у похований ґрунт до передматерика і, вірогідно, призначалася для відправлення пожитку чи вміщення решток тризної відправи.

У щільному заповненні виявлені 15 дрібних уламків ліпного горщика

Знахідки. 1 — 13. Фрагменти стінок ліпного горщика з поверхнею, заглаженою переважно з внутрішнього боку гребінцем, сіро-коричневого кольору, зі слідами вигорілої органіки та черепашки в пористому тісті. 13 уламків. Розміри — від 1,4 x 1,8 до 3,1 x 5,2 см. Реконструйований діаметр тулуба посудини — 24 — 25 см. У тісті — сліди вигорілих мушель річкових молюсків та органіки (рис. 4, 12 — 13).

14. Уламок денця того ж ліпного горщика із заглаженою поверхнею сіро-коричневого кольору, зі слідами вигорілої органіки і мушель у крихкому пористому тісті. Розміри — 1,4 x 2,5 см.

15. Фрагмент вінця ліпного горщика із заглаженою поверхнею сіро-коричневого кольору, зі слідами вигорілої органіки та мушель молюсків в пористому тісті, прикрашений нижче потоншеного, ледь відігнутого краю навскісними

рядами наколів гребінцевого штампу вправо, нижче — прокресленим зигзагом (рис. 4, 11). Розміри уламка — 2,7 x 3,5 см.

Яма належить до числа культових супроводжуючих об'єктів комплексу, котрий включав захоронення 6 та 7, і споруджена у насипу II дослідженого кургану.

Отже, Петрашівський курган посідає особливе місце у колі старожитностей Дніпровського лісостепоного Лівобережжя і південної ділянки Лівобережного терасового лісостепу на узбережжі Дніпра як поховальна пам'ятка, що стала найпівнічнішим пунктом виявлення енеолітичної кам'яної гробниці на берегах головної української ріки, місцем розташування під насипом кількох енеолітичних поховальних споруд — невеликих курганів, а також дозволила задокументувати спробу пограбування енеолітичної могили за фіналу козацької епохи [7, сс. 18 — 27]. Останнє, між іншим, підтвердило припущення про час поширення пограбувань курганів у пониззях Псла і Ворскли за епохи масового освоєння просторів Кременчуччини у другій половині XVIII ст. [8, с. 393].

Кам'яна гробниця-циста належить до числа досить рідкісних захоронень представників родоплемінної верхівки мідного віку. Це лише дев'ята, за підрахунками Ю. Я. Рассамакіна [9], кам'яна скриня, і поки-що єдина серед досліджених на північній межі ареалу поширення енеолітичного кочового населення й зони розповсюдження такого типу стародавніх гробниць під насипами курганів [9, s. 18, abb. 14; 10, сс. 37 — 39; 11, сс. 64 — 65]. Її північна відособленість від основного масиву подібних поховань зумовлена розташуванням пониззя Сухого Кобелячка неподалік від Дніпровських переправ у Переволочній, Келеберді та Кременчуці, наявністю між гирлами Псла і Кобелячка виходів гранітів та діоритів, червоних залізистих кварцитів, проляганням торованих торгових шляхів вздовж берегів Дніпра. З-поміж групи елітарних енеолітичних випростаних поховань вона вирізняється використанням великих брил і плитчастих блоків каменю (тобто, за рівнем трудозатрат, необхідністю перевезення граніту через, принаймні, дві невеликі річки та їх заболочені заплави), містить в основі насипу первинного кургану шар мулистого ущільнення конструкції і перекрита стелоподібними плитами, частина з яких, можливо, виявилася перевикористаними шляхом реутилізації більш давніх надмогильних споруд чи вівтарів ранішньої доби мідного віку, як це відбувалося частіше за пізньоенеолітичного часу [12, с. 5; 13, сс. 28 — 29].

Випростана позиція похованого, північно-західний сектор його орієнтації, використання вохри в обряді, наявність характерної кераміки у заповненні та підсипці, особливості конструкції цисти [6, с. 115], насамкінець, стратиграфічне положення поховання [1, сс. 10 — 19], не викликають сумнівів щодо «випростаної» автентичності і належності до кола найдавніших енеолітичних захоронень краю. За Ю. Я. Рассамакіним, враховуючи пропорції гробниці, віднесеної до групи I, елементи обряду з використанням вуглин, наявність кількох невеликих курганчиків поряд та ям-бофрів під їх насипами, поховання 3 тяжіє до квітнянської енеолітичної поховальної традиції [9, ss. 14, 16 — 17, abb. 1; 3], добре відомої як за постмаріупольськими комплексами Поорілля і Присамар'я, так і енеолітичними похованнями Правобережжя Дніпра [1, с. 16; 14]. Петрашівський комплекс, разом з іншими, відкритими в кургані і найближчих околицях Комсомольська [8, сс. 322 — 324], складає, так би мовити, найближчу північну периферію основного ядра «випростаних» енеолітичних поховань Степового Подніпров'я [5, сс. 173 — 174]. Більш віддалена північна межа розселення цих племен на безлісих ділянках Лівобережного Лісостепу пролягає далі — за 200 км — у межиріччі

Сули та Удаю [15, сс. 21 – 22, 24, рис. 6; 16, сс. 144 – 146; 17, с. 63], а типові поховальні старожитності перших кочівників мідного віку, що мали риси обряду постмаріупольських насельників Поорілля, вже добре відомі між Ворсклою і Сулою [18, с. 40; 19, сс. 75, 77, рис. 4, 2; 20, сс. 15 – 16, рис. 5, 4; 21, с. 20, рис. 13; 22, сс. 60 – 61, 71, 112 – 113; 23, сс. 38 – 41, рис. 19; 24, сс. 259 – 263; 25, сс. 86, 89, карта 7, 2; 26; 27, с. 11; 28, сс. 51 – 53, 70 – 71, 74].

Особливостями Петрашівського поховального комплексу є також: використання в обряді вохристого порошку, виготовленого з розітертого рожево-червоного та бурого залізистих кварцитів; сліди ймовірної пожеготи і тризної відправи (менш імовірно, використання для засипання основи гробниці заповнення більш раннього енеолітичного поховання, що містилося на місці зведення гробниці).

З-поміж енеолітичних гробниць-цист І-ї групи, за Ю. Я. Рассмакіним, відкритих у Подніпров'ї та Північному Причорномор'ї, найближчі паралелі маємо з похованням 8 кургану № 1 поблизу с. Нововоронцівки на Херсонщині [29, сс. 52 – 53, табл. 163 – 164], захороненнями у кам'яних скринях в околицях м. Орджонікідзе Нікопольського району Дніпропетровської області, а саме – похованням 1 кургану № 7 групи «Завадські Могили» [29, сс. 51 – 52, табл. 157], а також (за влаштуванням плитчастих стінок гробниць) – з похованням 3 кургану № 2 групи «Богданівський кар'єр» [10; 29, с. 52, табл. 160]; за характером перекриття – із закладами поховань, здійснених в ямах, – захороненнями 3 – 4 кургану № 13 групи «Аккермень 1» біля с. Новофиліпівки на Мелітопольщині [29, сс. 13 – 14, табл. 31], похованням 30 кургану № 1 неподалік с. Старогороженого Баштанського району Миколаївської обл. [29, сс. 58 – 59, табл. 179, 1; 30, сс. 99 – 119]. Більшою масивністю і кількістю використаних каменів основи та стелоподібних плит перекриття відрізняється від петрашівського поховання 7 кургану № 14 поблизу с. Мар'ївки під Запоріжжям [10, сс. 39 – 55; 29, с. 45, табл. 134 – 135], й, особливо, циста (поховання 7) кургану № 1 поблизу с. Валового на Криворіжжі [29, сс. 55 – 56, табл. 173 – 174]. Віддалені паралелі спостерігаємо у розташуванні брил основи напівзруйнованої, і як здається, дещо пізнішої кам'яної скрині поховання 17 кургану № 1 у с. Баратівці Снігурівського району Миколаївської обл. [29, с. 176, табл. 517; 31, сс. 112 – 132].

Певні відповідники зі спорудженням цисти первинного Петрашівського кургану знаходимо й у влаштуванні дерев'яної гробниці (поховання 1) на спеціально підсипаному прямокутної форми майданчику в основі енеолітичного насипу кургану № 2 поблизу с. Орлик Кобеляцького району Полтавської області, неподалік гирла Ворскли [32, с. 53]. Правда, для цього захоронення зводилася дерев'яна поховальна споруда, знищена вогнем. Похований там також був викладений випростано горілиць і зорієнтований головою у північному напрямку. Його супроводжувала ліпна чаша конічної форми на високій пустотілій конічній ніжці, заповнена вохрою [9, s. 66, abb. 54, 1; 29, с. 36, табл. 105, 1 – 2; 33, с. 10, № 28], характерна для керамічного комплексу енеолітичного населення Волині і Рівненщини [32, сс. 55 – 56; 34]. Поява таких імпортів у пониззі Ворскли була зумовлена існуванням далеких торгових зв'язків і функціонуванням Дніпровського та перетинаючих його в широтному напрямку торгових шляхів, налагодженням стосунків обміну сировиною і готовими виробами між віддаленими племенами доби мідного віку, в тому числі наявністю неподалік місця спорудження кургану однієї з дніпровських переправ.

Аналогії орнаментації ліпній кераміці, виявленій у заповненні поховання 3, походять як з ґрунтових могил некрополів енеолітичного населення I-ї групи, так і з підкурганних захоронень. Зокрема, подібні гребінцеві накольчасті візерунки з елементами зигзагу знайдені у похованні 5 некрополя в Капулівці (1961 р.), серед кераміки з тризни кургану біля Спаського [9, ss. 62, 67, abb. 51, 3; 55, 2], у поховальних пам'ятках Самарсько-Орільського межиріччя [1, рис. 4, 14, 17], під насипом кургану Цегельня та у заповненні поховання 2 кургану № 1 Кормилиці в Нижньому Припсілі [35, ss. 12, 32, рис. 7, 2]. Відомі ці ж елементи орнаментації і на посуді стоянки Середній Стіг II, Келебердянському енеолітичному поселенні та ін. пам'ятках [36, ss. 238, 239, рис. 3 – 4; 37, рис. 22; 23; 25].

Доволі ординарними вбачаються енеолітичні поховання 6 і 7 Петрашівського кургану, зі влаштуванням яких пов'язується спорудження первісного насипу II. Це рештки ям дитячих поховань груп I/1 та I/2 [9, s. 15, abb. 2], зорієнтованих у північно-західному і північно-східному напрямках. Проте, серед знахідок у заповненні тільки пошкоджене поховання 7 відзначалося яскравими маркерами епохи – знахідкою формованого циліндру з рожево-червоної вохри та розвалом статуетки чи кількох з них, виготовлених з каоліново-крейдянско-вохристої маси. Обидва ці предмети є характерними для інвентаря постмаріупольських поховальних комплексів Орільсько-Самарського межиріччя і більш південних степових районів [1, ss. 40 – 42, рис. 7, 8; 38, ss. 102 – 104].

Зазвичай поряд із енеолітичними захороненнями неодноразово відзначалося влаштування жертвних ям – бофрів [1, с. 13], виявлених на Полтавщині в Олександрівському та першому Карпусівському курганах [15, с. 21, рис. 6; 23, ss. 40 – 41, рис. 19]. Ями 1 і 4 Петрашівського кургану сплющеної або скругленої чашеподібної форми, зі слідами просочення заповнення рідиною, вуглинами й уламками кераміки у вмісті, пов'язуються зі влаштуванням поховання 3 і захоронень 6 – 7. Аналогії для фрагментів ліпного посуду з них, за орнаментацією, кольором і характером обробки поверхні, масою тіста походять зі зборів на енеолітичному поселенні у Келеберді [36, ss. 238, 239, рис. 3 – 4]. В основі кургану знайдений також і єдиний уламок орнаментованого вінця масивної квітнянської ліпної корчаги (рис. 14), найближчі відповідники якому виявлені під першим насипом Цегельні на південь від с. Солонців Дмитрівської сільської ради м. Комсомольська [35, с. 12, рис. 7; 39, рис. 60].

Датування «випростаних» енеолітичних поховальних комплексів Петрашівського кургану, що відносяться до групи I, і, насамперед, дослідженої гробниці-цисти, спирається не тільки на типолого-стратиграфічні побудови й аналіз знахідок, а й на нещодавно отримані дані радіовуглецевого аналізу подібних середньоенеолітичних поховальних комплексів Присамар'я [40, ss. 290, 295; 41, s. 93]. Виходячи з цього, ми схильні віднести час спорудження кам'яної скрині на березі Сухого Кобелячка до кінця першої – початку другої чверті IV тис. до н. е. Влаштування поховань 6 і 7 в окремому кургані поряд відбулося, на наш погляд, на одно-два століття пізніше.

У будь-якому разі, під насипом кургану у Петрашівці за енеолітичної епохи виник унікальний для Полтавщини комплекс, що згрупував у компактному скупченні три насипи невеликих курганів, про поховання і ями під двома з яких йшлося у публікації. Відкриття під першим із насипів мегалітичної гробниці-цисти носіїв «випростаної» традиції влаштування поховань епохи середнього енеоліту стало першим археологічно засвідченим фактом входження території нижніх

течій Псла і Сухого Кобелячка до ареалу поширення кам'яних скринь мідного віку, просування сюди, ближче до зони розміщення поселень дереївської культури, окремих груп постмаріупольських (квітянських) кочівників, зацікавлених в обміні продуктів тваринництва із землеробами. Таке черезполісне проживання цього населення з «дереївцями» вздовж заплави Дніпра, на думку дослідників, продовжувалося аж до пізнього етапу мідного віку [42, с. 77].

Насамкінець, необхідно зазначити, що в ході досліджень кам'яні брили енеолітичної гробниці були вперше у музейній практиці Лівобережної України акуратно демонтовані і пронумеровані. Наприкінці 2011 р. всі деталі гробниці, за участю співробітників Полтавського краєзнавчого музею, були зібрані і перевезені на подвір'я музею, де невдовзі, за польовими кресленнями та фотофіксацією, гробниця відтворена у попередніх розмірах і положенні гранітних брил — в стані на момент виявлення.

Бібліографія

1. Ковалева И. Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке / И. Ф. Ковалева. — Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1984. — 116 с.
2. Супруненко О. Б. Из работ экспедиции «Славутич» на Среднем Днестре / О. Б. Супруненко, Д. Я. Телегин, О. М. Титова // Археология. — 1989. — № 2. — С. 131 — 136.
3. Супруненко О. Б. Пам'ятки археології пониззя Сухого Кобелячка на Полтавщині / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // Старожитності околиць Комсомольська — К. — Полтава : Дивосвіт, 2009. — Ч. VII. — 104 с.
4. Новицкий Е. Ю. Монументальная скульптура древнейших земледельцев и скотоводов Северо-Западного Причерноморья / Е. Ю. Новицкий // Вестник Одесского охранного археологического центра. — Одесса : Облполиграфиздат, 1990. — Вып. II. — 184 с.
5. Рассмакин Ю. Я. Квитянская культура : источники и современное состояние проблемы / Ю. Я. Рассмакин // Stratum plus. — Кишинёв — СПб. — Одесса, 2000. — № 2. — С. 117 — 177.
6. Довженко Н. Д. Проблемы исследования найдавніших мегалітичних пам'яток України / Н. Д. Довженко // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 1993. — Вып. 2. — С. 108 — 135.
7. Супруненко О. Б. Петрашівський курган доби енеоліту — бронзового віку / О. Б. Супруненко. — К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. — 140, 8 с.
8. Супруненко О. Б. Кургани Нижнього Припсілля / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк. — К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. — 472, XXIV с.
9. Rassamakin Ju. Ja. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit : Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. / Von Jurij Ja. Rassamakin // Archäologie in Eurasien : Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. — Mainz : Verlag Philipp von Zabern, 2004. — Band 17. — Teil I : Text. — 234 s.
10. Николова А. В. О позднеэнеолитических памятниках Правобережья Днепра / А. В. Николова, Ю. Я. Рассмакин // СА. — 1985. — № 3. — С. 37 — 56.
11. Рассмакин Ю. Я. Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я / Ю. Я. Рассмакин // Археология. — 1990. — № 1. — С. 64 — 74.
12. Телегин Д. Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу / Д. Я. Телегин // Археология. — 1971. — № 4. — С. 3 — 17.

13. Телегін Д. Я. Кам'яні «боги» мідного віку України : Доповідь, прочитана авторами на міжнар. конференції «кам'яні боги Європи» в м. Аоста, Італія, 1998 р. / Д. Я. Телегін, І. Д. Потехіна. — К., 1998. — 46 с., табл.
14. Ковалева І. Ф. Кургани енеоліта-бронзи в криворозжском теченні Інгульця / І. Ф. Ковалева, З. П. Марина, В. А. Ромашко і др. — Днепропетровск : Изд-во ДНУ, 2003. — 132 с.
15. Супруненко А. Б. Александровский курган эпохи энеолита-бронзы в междуречье Сулы и Удая / А. Б. Супруненко. — Полтава, 1994. — Препринт, вып. 3. — 32 с.
16. Супруненко О. Б. Енеолітичне поховання на межі Чернігівщини і Полтавщини / О. Б. Супруненко // Археологічні старожитності Подесення: Матеріали іст.-археол. семінару, присвяч. 70-річчю з дня народж. Г. О. Кузнецова (22 – 23 вересня 1995 р., м. Чернігів – Славутич). — Чернігів : Сіверянська думка, 1995. — С. 144 – 146.
17. Супруненко О. Б. Енеолітичне поховання у Лубенському Посуллі / О. Б. Супруненко // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 2003. — № 2 / 2002. — 1 / 2003 (12 – 13). — С. 63.
18. Луговая Л. Н. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (1977 – 1986 гг.) / Л. Н. Луговая // Обл. наук.-практ. конф., посвящ. 100-летию со дня рожд. М. Я. Рудинского (26 – 28 марта 1987 г.). — Полтава, 1987. — С. 39 – 41.
19. Лугова Л. Малоладжинські кургани на лівому березі р. Коломак / Л. Лугова // Інтеграція археологічних та палеогеографічних досліджень : Матеріали наук.-практ. семінару (10 – 12 серпня 2010 року). — Полтава : ПДПУ ім. В. Г. Короленка, 2003. — С. 63 – 82.
20. Супруненко А. Б. Кургани Нижнього Повороскля / А. Б. Супруненко. — М. — Полтава : Крыныця, 1994. — 104 с.
21. Супруненко О. Б. На землі Полтавській : Пам'ятки археології Полтави та околиць / О. Б. Супруненко. — Полтава : Археологія, 1998. — 157 с.
22. Супруненко О. Б. Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко // Старожитності околиць Комсомольська. — К. — Полтава : Археологія, 2007. — Ч. V. — 142 с.
23. Супруненко О. Б. Кургани біля с. Карпусі під Полтавою / О. Б. Супруненко, Б. Золотницький, І. М. Кулатова. — Полтава : Археологія, 1996. — 88 с.
24. Кулатова І. М. Населення пізньоенеолітичної доби передстепових просторів Полтавщини / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // П'ята Полтавська наук. конф. з історичн. краєзнавства (3 – 4 грудня 2003 року). — Полтава : АСМІ, 2003. — С. 252 – 264.
25. Білоусько О. А. Давня історія Полтавщини (ХХ тисячоліття до н. е. — V ст. н. е.). Підручник / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко. — Полтава : Оріяна, 2004. — 160, VIII с.
26. Супруненко О. Б. Старожитності околиць Комсомольська / О. Б. Супруненко, І. М. Культова, К. М. Мироненко та ін. — Вид. 2-е, доп. — К. — Полтава : Гротеск, Археологія, 2005. — Ч. I. — 140 с.
27. Супруненко О. Б. Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла / О. Б. Супруненко. за участю С. В. Маєвської. А. В. Артем'єва та ін. // Старожитності околиць Комсомольська. — К. — Полтава : Гротеск, Археологія, 2006. — Ч. III. — 140 с.

28. Супруненко О. Б. Курган з угорським некрополем у пониззі Псла / О. Б. Супруненко за участю І. М. Культової, С. В. Маєвської та ін. // Старожитності околиць Комсомольська. — К. — Полтава : Гротеск, Археологія, 2007. — Ч. VI. — 110 с.

29. Рассмакин Ю. Я. Азово-Понтийские степи в эпоху меди : Погребальные памятники середины V — конца IV тыс. до н. э. / Ю. Я. Рассмакин // Archäologie in Eurasien : Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. — Mainz : Verlag Philipp von Zabern, 2004. — Band 17. — Teil II : Katalog. Tafeln. — 277 с., 546 табл.

30. Шапошникова О. Г. Курганная группа близ с. Старогорожена / О. Г. Шапошникова, В. Н. Фоменко, А. М. Балушкин // Древности Поингуля. — К. : Наукова думка, 1977. — С. 99 — 145.

31. Rassamakin Ju. Ja. On Earlu Elements of the Globular Amhara Culture and Other Central European Cultures in the Late Eneolithis of the Northern Black Sea Region / Ju. Ja. Rassamakin // Koško A. Eastern Exsodus of the Globular Amhara People 2950 — 2350 BC. // Baltic-Pontic Studies. — Poznań, 1996. — 4. — S. 112 — 132.

32. Лугова Л. М. Енеолітичне поховання в кургані поблизу с. Орлик Полтавської області / Л. М. Лугова, Ю. Я. Рассмакин // Археологія. — 1985. — Вип. 49. — С. 53 — 57.

33. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины : Каталог выставки / [сост. Е. Л. Гороховский, И. Н. Кулатова, Л. Н. Луговая и др.]. — Полтава, 1985. — 56 с.

34. Рассмакин Ю. Я. Енеоліт та бронзовий вік [підрозділи, присвячені скотарям та індоевропейській проблемі] / Ю. Я. Рассмакин // Давня історія України : В 3-х т. Первісне суспільство. — К. : Наукова думка, 1997. — Т. 1. — Частина друга. — Розділ I. — С. 273 — 309, 317 — 337, 358 — 374.

35. Шилов Ю. А. Курганные древности окрестностей Комсомольска / Ю. А. Шилов. — К. — Комсомольск : Аратта, 2007. — 72 с.

36. Рассмакин Ю. Я. Келеберда — забытое поселение з керамікою квітчанського типу на Дніпрі / Ю. Я. Рассмакин // АБУ 2001 — 2002 рр. — К. : Шлях, 2003. — Вип. 5. — С. 235 — 240.

37. Рассмакин Ю. Я. Скельська стоянка доби енеоліту «Кічкас IX-II» (Середній Стіг II) : сучасний стан вивчення колекції (до 80-річчя дослідження пам'ятки) / Ю. Я. Рассмакин, О. О. Якубенко, С. А. Сорокіна // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікації. — Запоріжжя : Дике поле, 2006. — Вип. 1. — С. 43 — 89.

38. Ковалева И. Ф. Зеленогайский комплекс антропоморфной пластики : культурная принадлежность и семантика / И. Ф. Ковалева, З. П. Марина, В. А. Ромашко и др. // Курганы энеолита — бронзы в криворожском течении Ингульца. — Днепрпетровск: Изд-во ДНУ, 2003. — С. 102 — 127.

39. Шилов Ю. А. Курган-святилище «Цегельня» / Ю. А. Шилов // АДУ 1992 р. — К., 1993. — С. 142 — 144, рис. 60.

40. Рассмакин Ю. Я. Новые даты к абсолютной хронологии эпохи энеолита степного Причерноморья (предварительная информация) / Ю. Я. Рассмакин // Археологический альманах. — Донецк : Донбасс, 2009. — № 20. — С. 289 — 297.

41. Rassamakin Ju. Ja. Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Kupferzeit Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer 14C-Daten / Ju. Ja. Rassamakin // Prähistorische Archäologie in Südosteuropa : Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000/500 v. Chr.); [Herausgegeben von Eugen Sava, Blagoje Govedarica und Bernhard Hänsel]. — Rahden (Westf.) : Verlag Marie

Leidorf GmbH, 2011. — Band 2 : Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen. — S. 80 — 100.

42. Мовша Т. Г. Хронология Триполья — Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в её системе / Т. Г. Мовша // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1984. — С. 60 — 83.

Супруненко А. Б.

Энеолитические комплексы Петрашевского кургана в окрестностях Комсомольска

В 2011 г. в с. Петрашевка Кременчугского района Полтавской области на правом берегу р. Сухой Кобелячек (левый берег Днепра) исследован небольшой курган. Стратиграфически в нём прослежены 6 насыпей, досыпка; обнаружено 17 погребений от эпох энеолита — бронзы до конца XVIII в.; 8 ям, стела, остатки кострища и пр.

В небольшой первичной илистой насыпи находился «каменный ящик» — пятиугольная в плане гробница-циста, сложенная из обломков серого гранита, перекрытая стелообразными плитами из того же камня. Её образовывали установленные в вертикальном положении плиты, пространство между которыми заполнялось мелкими обломками и щебнем. Внешние размеры цисты — 1,45 x 2,38 м. Гробница имела следы ограбления конца XVIII в. Погребение принадлежало мужчине в возрасте 35 — 40 лет, уложенному вытянуто на спине, с руками вдоль туловища и ногами, расположенными нешироким ромбом. Дно могилы устилал тонкий слой истлевшей бересты, усыпанной буро-коричневой охрой.

Гробница принадлежит к числу редких захоронений представителей родоплеменной верхушки медного века. Это 9-й каменный ящик-циста группы I по Ю. Я. Рассамкину, единственный среди исследованных к северу от ареала распространения кочевого населения энеолитической эпохи.

Рядом осуществлены ещё два детских захоронения, перекрытые отдельной насыпью. В одном из них выявлены формованный цилиндр из розово-красной охры и развал статуэтки из каолиново-мело-охристой массы. Комплекс предварительно датирован концом 1-й — началом 2-й четверти IV тыс. до н. э.

Каменное сооружение гробницы перевезено в Полтаву и экспонируется в скансене областного краеведческого музея.

Suprunenko A. B.

The Eneolithic complexes of the Petrashevka Barrow in Environs of Komsomolsk

In 2011, in the village Petrashevka, which is in Kremenchug district of the Poltava region, on the right bank of the river Sukhoy Kobeliachek (and on the left bank of Dnieper), there was investigated a barrow. Stratigraphically there are detected six embankments, and a filling; there are also discovered seventeen burials, dated back from the Neolithic and Bronze Age up to the end of the eighteen century; eight pits, a stele, remains of a bonfire site, etc.

In a small initial oozy embankment there was a 'stony box' — a cist, pentangular in its plan, made of grey granite pieces and covered with stela-shaped plates of the same material. The cist was formed by vertical plates, the space in between of which was filled with small grey granite fragments and the crushed stone. Its external dimensions was 1,45 x 2,38 m. It was a burial of a man, who died in age of 35 — 40, put in his back with his hands along his body and the legs, which formed a not wide rhombus. The cist floor was covered with nearly reduced to dust birch bark, studded with red-brown ochre.

The cist belongs to the number of the tribal top people burials, dated back to the Cooper Age, which are quite rare. This one is the ninth cist of the first group, after Y. J. Rassamkin, and the only the first, which was investigated towards the North from the habitat of the nomadic people in the Neolithic period.

Next to the cist, there are also two burials of children, covered with a separate embankment. In one of them, there was found a formed cylinder of rose and red ochre, and a disintegrated statuette of china clay and ochre paste. Preliminarily, the complex is dated back to the late first — early second century B. C.

The cist stony construction was relocated to Poltava; now, it is exhibited in the Poltava Museum of Regional Studies.

УКРАШЕНИЯ ИЗ ПОГРЕБЕНИЙ МОГИЛЬНИКА «СКЕЛЬКИ»

В скифских погребальных комплексах нередко находки значительного количества украшений, в том числе бус. Вопросами, рассматривающими эту категорию находок, занимался целый ряд отечественных исследователей. В 1967 г. в монографии В. Г. Петренко «Правобережье Среднего Приднепровья в V — III вв. до н. э. [1] была выделена глава, посвященная разнообразным украшениям, в которой автор дал классификацию бус. Эти бусы были разделены по материалу на десять категорий, а внутри них — на типы, по форме, окраске и технологии [1, сс. 33 — 34]. В фундаментальном своде Е. М. Алексеевой «Античные бусы Северного Причерноморья», вышедшем тремя томами в 1975, 1978, 1982 годах [2; 3; 4] приводится подробнейшая классификация этого типа украшений, «бытовавших в центрах античной культуры Северного Причерноморья ... в период с VI в до н. э. по IV в н. э.» [2, с. 6]. По ее мнению тип бусины определяется сочетанием шести признаков: материала, формы, пропорций, направления канала отверстия, орнамента и цвета с прозрачностью [2, с. 13].

Несмотря на обилие находок бус, по определению Алексеевой Е. М., специальных работ посвященных им немного [2, с. 7]. Изменения в этой области произошли в последние десятилетия с выходом целого ряда монографических работ, в которых рассматриваются бусы различных эпох и культур [5; 6], а также статей, дополняющих ее классификацию. Однако, как справедливо отметил С. В. Полин: «Если для античных памятников Северного Причерноморья по всем категориям бус существуют своды Е. М. Алексеевой ... то по бусам, найденным в скифских погребениях Северного Причерноморья такие работы, отсутствуют» [7, с. 380]. Среди немногих публикаций, содержащих аналитические разделы, посвященные бусам из скифских погребений, можно назвать уже упомянутую монографию В. Г. Петренко, статьи А. П. Манцевич «Мастюгинские курганы ...» [8] и Ю. В. Болтрика, Е. Е. Фиалко «Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля» [9].

Если бусы, один из наиболее массовых видов украшений, встречающихся в курганных могильниках, то в грунтовых некрополях скифского времени они редки. Причин здесь несколько: это и малое количество исследованных грунтовых могильников, и скудный материал. Так, к примеру, в Николаевском могильнике: «Бусы, определенно относящиеся к ожерельям, были найдены только в трех погребениях — 35, 49, и 67» [10, с. 185]. В двух погребениях их количество достигало 5, и только в п. 67 находились 27 штук. Был обнаружен также один ножной браслет в п. 22, состоящий из 14 экземпляров рубленого бисера. Остальные бусы, а их тоже немного, были представлены единичными экземплярами [10, сс. 185 — 186]. Совсем мало бус, да и других украшений, обнаружено в могильниках у с. Михайловка Нововоронцовского района Херсонской области — всего 3 глазчатых бусины в могиле 6 [11, с. 239, рис. 3, 6 — 8] и, судя по рисунку, 1 бусина в — Фронтовом I на Керченском полуострове [12, сс. 43 — 45, рис. 2]. Такая же картина наблюдается и в большей части грунтовых могильников Надпорожья. Исключение составляет памятник, раскопанный на острове Хортице, обозначенный как «Высота Канфарка». Здесь, на территории двух кромехов с жертвенниками и погребением, обнаружены два ожерелья из пастовых бус раз-

ных типов [13, сс. 149 – 150, 167 – 168, рис. 13, 1 – 2]. Еще в одном грунтовом могильнике из Нижнего Поднепровья – Благовещенке I, в двух погребениях были обнаружены свыше 44 бусин нескольких типов: глазчатых, кольцевидных, биконических [14, с. 70].

В этом отношении резко выделяется Скельковский грунтовый могильник, как по количеству, так и по разнообразию типов бус [15]. Украшения, обнаруженные в погребениях могильника, делятся на стеклянные, изредка костяные, бусины и подвески, входящие в состав ожерелий и ручных браслетов.

Согласно классификации В. Г. Петренко, в могильнике обнаружены бусы, относящиеся к трем категориям. В категории I – стеклянные, однотонные, имеются следующие типы: 1 – кольцевые, 2 – круглые, 3 – биконические, 4 – рубчатые (или рифленые), 6 – пирамидальные. Плоские ромбовидные бусы в этой категории вообще не упоминаются. В категории II – полихромные – тип 1, глазчатые и тип 2, цилиндрические. В категории VIII – бусы-раковины.

Согласно же Е. М. Алексеевой по типовому признаку, бусы из некрополя «Скельки» относятся к первому – стекло, одноцветное и полихромное и пятому – кость и другие редкие материалы. По форме – к геометрическим и сложным. Среди геометрических форм преобладают кривогранные (округлые, биконические, цилиндрические) и плоскогранные (ромбовидные и пирамидальные). К сложным формам относятся ребристые бусы, и вероятно, амфорковидные.

Окрас стекла иногда трудно определить из-за сильной патинизации, особенно это касается близких цветов – голубого и синего, а также зеленого и бирюзового. На могильнике обнаружены 14 типов бус и подвесок. Найдены они в 14 женских, 5 детских и лишь в одном мужском погребениях.

БУСЫ ИЗ ОДНОТОННОГО СТЕКЛА

1. Наиболее многочисленным видом бус Скельковского некрополя является бисер – 166 целых экземпляров, хотя он и был обнаружен только в четырех погребениях (пп. 15, 20, 33, 48). Бисер кольцевидной формы, рубленый, однотипный, диаметром 2 мм при высоте 1 мм. Различается многоцветием: зеленого, желтого, бирюзового, красно-коричневого, беловатого оттенков (рис. 1, 1). Количество бисера в ожерельях колебалось от 10 до 94 штук. Причем в двух случаях в состав ожерелья входил только бисер, а в двух – сочетался с пирамидальными подвесками. Этот вид бус самый распространенный в скифской среде.

2. Достаточно большую группу составляют стеклянные, однотонные биконической формы бусины – 66 экз. (рис. 1, 2). Они относятся к типам 90 – 94 (по Алексеевой). Обнаружены они в пяти погребениях (пп. 13, 39, 43, 45, 54). Чаще всего встречаются в малом количестве – от одной до четырех штук – в наборе с другими типами бусин. И только в двух случаях являются основными – 14 штук (п. 39) или даже единственными в составе ожерелья – 46 целых экземпляров (п. 45). Цветовая гамма варьируется от сине-голубого цвета до желто-зеленых оттенков. Отличаются они и размерами, диаметры колеблются от 4 до 10 мм, при высоте 4 – 7 мм. Сквозное отверстие этих бусин расположено вдоль высоты изделия. Встречаются подобные бусы с VI в. до н. э. и доживают до II в. н. э.

3. Круглые однотонные бусы встречены в девяти погребениях. Относятся к 4 типу (по Алексеевой). Их общее количество достигало 45 штук. Среди них имеются как мелкие, так и крупные экземпляры. Большая часть – 32 бусины, находилась в составе браслетов (пп. 15, 19, 33). В шести остальных погребениях они встречались от одной до шести штук. Единичные экземпляры были обнаружены

в разных местах на костяках, что может свидетельствовать об их применении в качестве пуговиц. Цвет бусин в основном синего, голубого и зеленоватого оттенков. Мелкие бусины достигают 4 — 5 мм в диаметре, большие — от 8 до 12 мм (рис. 1, 3). Встречаются они с VI в. до н. э. и продолжают бытовать до первых веков нашей эры.

Среди круглых бус выделяется одна, довольно крупная, размером 24 x 16 мм, синего цвета с четырьмя круглыми углублениями, бессистемно разбросанными по поверхности (рис. 1, 4). Только два из них составляют пару. Имеют ли эти углубления какое-то смысловое значение или являются технологическим изъяном — неясно. Находилась она рядом с костями жертвенного животного в п. 33. Следует отметить, что наибольшее количество украшений было обнаружено именно в этом погребении, где была захоронена женщина 30 — 35 лет. В состав ее ожерелья входил рубленый стеклянный бисер (94 целых экз.) и пирамидальные подвески бирюзового и голубого стекла (16 экз.). На обеих руках были браслеты из круглых и глазчатых бусин. Следовательно, погребенная особа имела высокий статус в своем сообществе, а отдельно лежавшая бусина могла быть амулетом.

4. Пирамидальные подвески обнаружены только в трех погребениях (пп. 33, 43, 48). Их 27 штук, наибольшее количество находилось в п. 33 — 16 экземпляров. По форме они одинаковы, четырехгранные с квадратными и прямоугольными основаниями. Небольшое сквозное отверстие расположено в узкой части перпендикулярно длинной оси (рис. 1, 6). Различаются по цвету и размерам. Большая часть окрашена в синий цвет, имеются несколько экземпляров бирюзового оттенка. Высота 17 подвесок колеблется в пределах 17 — 20 мм, одна — 11 мм, при ширине оснований — 5 x 5 мм, 5 x 4 мм, 5 x 6 мм, 6 x 6 мм, 6 x 7 мм. Девять подвесок имеют высоту 15 — 16 мм и ширину основания 6 x 5 мм.

По классификации В. Г. Петренко они относятся к 6 типу и встречаются «довольно редко» [1, с. 33]. В настоящее время аналогий им известно несколько больше, и в первую очередь, в погребениях, раскопанных в курганах. Так, в могильнике Мамай-Гора обнаружено 79 экземпляров подобных подвесок [16, сс. 65, 155; 17; 18; 19]. Обычно пирамидальные подвески встречаются в составе ожерелий, в которых их количество колеблется от 4-х до 18 штук. В частности 6 (целых) синих пирамидальных подвесок были найдены в п. 1, к. 9, группы Ясиноватое II в Запорожской области [20, сс. 25, 105, рис. 32, 4]. 7 целых экземпляров и 4 — в фрагментах подвесок из синего прозрачного стекла находились в к. 47, п. 2 Гришковского могильника на Харьковщине [21, сс. 47 — 49], 18 подвесок — из п. 1, к. 3 у с. Нижней Гиевки [22, с. 173, рис. 19, 5], 14 пирамидальных подвесок синего, голубого и белого стекла были обнаружены в п. 22, к. 14 из группы Великознаменских курганов [23, с. 15]. Исключением является находка 30 экземпляров подвесок только в одном п. 2, к. 16 из группы Аккермень I на р. Молочной [24, с. 65]. Единичные экземпляры пирамидальных подвесок известны и в других курганных захоронениях Северного Причерноморья и Горного Крыма. Подобные же подвески были обнаружены в грунтовом некрополе у станицы Пашковской на Кубани [25, с. 281]. По свидетельству К. Ф. Смирнова: «Эта группа бус встречается в погребальных комплексах V — IV вв. до н. э. и на других территориях Северного Причерноморья» [25, с. 308].

Анализируя украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля, Болтрик Ю. В. и Фиалко Е. Е. приходят к выводу о том, что пира-

Рис. 1

Рис. 2

мидалевые бусины (или подвески) могут выступать «хроноиндикатором — показателем принадлежности комплекса к концу 5 — началу 4 вв. до н. э.» [9, с. 79].

5. К редкому типу относятся плоские ромбовидные пронизи (рис. 2, 1). Они были встречены только в трех погребениях (пп. 19, 27, 54). Общее количество составляет 8 экземпляров. В погребениях они встречены от одной до четырех штук. Семь пронизей изготовлены из синего стекла, только одна была окрашена в черный цвет. Они однотипные, сквозное отверстие проходит по длинной оси, но отличаются размерами. Шесть из них имеют длину 25 мм при наибольшей ширине 11 — 12 мм, одна — 21 x 10 мм и черная бусина — 17 x 11 мм.

Две ромбовидные пронизи были найдены в погребении 4 Знаменского грунтового могильника [26, с. 129, рис. 14, 13 — 14]. Одна — обнаружена в составе ожерелья из 14 пирамидальных подвесок в к. 14, п. 22 Великознаменской группы [23, с. 15]. На могильнике Мамай-Гора общее количество бус данной категории составило 14 экземпляров. Встречены они были только в трех погребениях (к. 44, п. 1; к. 61, п. 1; к. 160, п. 1) [17, сс. 22, 52; 19, с. 71]. Четыре пронизи (вместе с двумя пирамидальными подвесками) были обнаружены в к. 58, п. 3 у с. Любимовки [21, с. 76]. Поскольку данная категория бус нередко встречалась в сочетании с пирамидальными подвесками, которые служат хроноиндикатором, то датировать их можно временем не позднее первой половины IV в. до н. э.

6. Малочисленны и находки ребристых бус — 6 экз. (рис. 1, 5). Относятся они к 152 типу (по Алексеевой). Встречены в пяти погребениях, в основном по одному экземпляру, и только в одном — их два. Четыре бусины были обнаружены в детских погребениях. Цвет бусин — синий, голубой, бирюзовый. Размеры составляют: 10 x 7 мм, 12 x 9 мм, 12 x 8 мм, 14 x 11 мм, 17 x 10 мм. Одна из них находилась в составе браслета (п. 48). В детских погребениях (пп. 9, 32) бусины располагались в области шеи и возможно играли роль оберегов. В остальных двух погребениях (пп. 27, 54) они были обнаружены у верхней части таза и среди ребер костяков. Этот тип бусин встречается с VI по IV вв. до н. э.

7. Так называемые амфорковидные подвески (рис. 2, 2) обнаружены только в одном погребении (п. 36), подвергшемся ограблению. Тип 195 д (по Алексеевой). Сохранились два экземпляра. Они изготовлены из синего стекла в виде остродонных, безручных амфорок. Сквозное отверстие расположено в верхней части перпендикулярно длинной оси. Они разновеликие, размерами 12 x 7 мм и 17 x 11 мм. Некоторые исследователи считают их амулетами, символизировавшими богатство и процветание [3, с. 74].

Амфорковидная подвеска находилась в составе браслета в п. 1, кургана 18, раскопанного у с. Львово на Херсонщине [27, с. 138, рис. 6, 21]. По находкам амфор все погребения этого кургана датируются I пол. IV в до н. э. [27, с. 148]. 14 подвесок были обнаружены в четырех погребениях могильника Мамай-Гора (к. 10, п. 2; к. 67, п. 7; к. 114, п. 2; к. 143, п. 2) [16, с. 72, рис. 18, 7 — 8; 17, сс. 82, 187; 18, с. 33].

Четыре амфорковидные подвески были найдены на раскопе XI в семейной усыпальнице погребения 3 некрополя на Беглицкой косе [28, с. 34, рис. 3, 5]. Пять экземпляров — обнаружены в п. 1, к. «Вишневая Могила» и шесть — в п. 1, кургана 12 [9, с. 79, рис. 8, 1, 3]. Необходимо отметить, что эти подвески относятся к малочисленной категории находок. По мнению А. С. Островерхова подвески в виде стилизованных амфорок из одноцветного стекла можно считать изделиями местных мастеров Северного Причерноморья [29, с. 101].

ПОЛИХРОМНЫЕ БУСЫ

8. Е. М. Алексеева выделяет на полихромных бусах Северного Причерноморья 252 типа орнамента. Среди них глазчатые орнаменты «образуют наиболее многочисленную и разнообразную группу» [1, сс. 50 – 51].

Глазчатые бусы были обнаружены в 11 погребениях (пп. 6, 9, 14, 15, 19, 27, 33, 39, 40, 48, 54). Общее количество их составляло 50 экземпляров. Некоторые из них распались в погребениях из-за переувлажненности грунта. Основная часть бусин находилась в составе браслетов. Глазчатые бусы относятся к нескольким видам: по форме – кольцевидные и цилиндрические; по цвету ядра – синие (являющиеся основными), желтые, зеленые (единичные экземпляры); по количеству ободков, окружающих глазки, – одинарный и в одном случае многокольчатый (рис. 2, 3а), а также по количеству самих глазков. Большая часть бус имеет определенное число глазков, которое выражено, как сочетание – 3, 6, 9 (рис. 2, 3б, в). Имеются и два исключения. На одной бусине, которая была нанизана на бронзовое кольцо-подвеску (рис. 2, 3), имеется 4 глазка (11 x 7 мм), еще на одной, зеленоватого стекла, находилось 7 белых глазков (8 x 8 мм).

Как уже отмечалось выше, наиболее распространенными в погребениях могильника, были бусы синего стекла. Количество бус с 6-ю и с 9-ю глазками почти равное. У бус с девятью глазками прослеживается определенная схема – чередование парных и одиночных, окруженных одинарными белыми ободками. Только одна бусина с шестью глазками (8 x 10 мм) многокольчатая. Почти вдвое меньше бус с тремя глазками, но среди них имеются три крупные цилиндрические, которые не входили в состав браслетов и ожерелий, а были обнаружены на разных частях костяка: на груди, шее и на локте правой руки (рис. 2, 3в). Диаметры их составляют 12 – 13 мм, при высоте 8 – 9 мм. Размеры основной части бусин варьируются: мелкие – 4 x 7 мм, 5 x 7 мм, средние – от 6 x 10 мм до 9 x 11 мм (рис. 2, 3).

Среди единичных находок числятся одна мелкая бусина (4 x 7 мм) ярко желтого цвета с тремя синими глазками в белых ободках (рис. 2, 4), одна – глухого желтого цвета с шестью белыми глазками (9 x 6 мм), неровная, вероятно бракованная (8 x 4/6 мм) (рис. 2, 6), одна – глухого синего цвета с шестью темными глазками в белых ободках (9 x 6 мм), выше упомянутая зеленая и темно-синяя трехглазчатая (6 x 4 мм) с желтыми ободками (рис. 2, 5). Имеет ли какое-то смысловое значение количество глазков и их сочетание, в настоящей статье автор пока не готов ответить. Возможно, подобный орнамент появился как отличительный знак какого-то мастера-стеклодува или группы мастерских, или же как дань определенной моде. Однако известно, что изображение глаза или зрачка во многих культурах имело функцию оберега, защиты от многих напастей. Глазчатые бусы появляются уже в VI в. до н. э. Наиболее часто они встречаются в скифских погребениях конца V – IV вв. до н. э.

9. К полихромным – относится и фрагмент единичного экземпляра пронизи цилиндрической формы черного цвета (рис. 2, 7) с желтым полосатым орнаментом (10 x 8 мм). Появляются они в погребениях с IV в. до н. э. в единичных экземплярах [1, с. 33].

УКРАШЕНИЯ ИЗ ДРУГИХ МАТЕРИАЛОВ

10. Подвески из раковин каури обнаружены только в двух погребениях. В п. 15 они входили в состав двух браслетов, по три и четыре штуки соответственно. И лишь в п. 27 – раковины (2 шт.) находились чуть выше таза. Размеры последних – 10 x 12 мм, 15 x 20 мм.

Каури в браслетах представляют собой целые раковины, длина которых колеблется от 18 до 24 мм, при ширине 14 — 17 мм. Остальные две — выглядят как разрезанные вдоль длинной оси изделия (рис. 2, 8).

Средиземноморская раковина каури в качестве украшений (или амулетов) использовалась давно. Она встречается в памятниках разных культур. По Е. М. Алексеевой украшения из раковин каури относятся к 7 типу в разделе «Раковины, перламутр» и привозились в Северное Причерноморье с VI в. до н. э. по III в н. э. [4, сс. 30 — 31].

Раковины каури встречаются уже в раннескифских погребениях Лесостепи. В частности, в двух курганах № 3 группы I и III у с. Медвин были обнаружены соответственно 14 и 10 раковин [30, сс. 48, 65]. Найдены они и в Чмыревой могиле, в курганах Башмачка, 24 раковины находились в женском погребении из Моздокского могильника, 12 — в кургане станицы Елизаветовской и др. [8, с. 37]. Набор из 18 раковин каури был обнаружен в п. 1, к. XXIII на Рогачикском курганном поле, в Вишневой Могиле [9, сс. 80 — 81, рис. 9, 2, 9], в погребениях могильника Мамай-Гора и многих других памятниках. То есть, украшения из каури являются обычными для скифских захоронений.

По мнению И. В. Бруяко: «Раковины каури проникают в Приднепровскую лесостепь в VII в. до н. э. скорее всего с территории Северного Кавказа посредством населения-носителя раннескифской культуры» [31, с. 51]. Поскольку такие раковины встречаются на обширной территории и в довольно продолжительном хронологическом отрезке времени, хроноиндикатором этот вид украшений служить не может.

Костяные бусы и пронизи были обнаружены только в двух погребениях: в женском (п. 19) и мужском (п. 26). Представлены они четырьмя типами, по два типа в каждом из захоронений.

11. Бусы гладкие, кольцевидной формы с неправильными очертаниями (10 x 7 мм, 8 x 8 мм). Два экземпляра (рис. 2, 9). Относятся к 1 типу. Находились в составе браслета (п. 19).

12. Пронизь цилиндрической формы (11 x 6 мм) с рельефно вырезанным кольцом, проходящем по середине тулова (рис. 2, 10). Этот тип пронизи не отмечен у Алексеевой, хотя его можно, видимо, причислить к типу 13, к которому она относит пронизи с вырезанным зигзагом. Этот экземпляр также входил в состав женского браслета.

13. Бочковидная гладкая бусина (п. 26) относится ко 2 типу. Размеры ее — 10 x 9 мм (рис. 2, 11).

14. Цилиндрические пронизи с винтовой нарезкой — 12 тип. Эти пронизи (6 экз.), как и бочковидная бусина, были обнаружены в мужском захоронении (п. 26) и располагались вдоль правого крыла таза и ноги погребенного. Высота изделий — 7 — 15 мм, диаметр — 8 — 13 мм. Изготовлены они из мелких трубчатых костей, вероятнее всего, птицы (рис. 2, 12).

Традиция изготовления пронизей из кости имеет глубокие корни. Они встречаются в большом количестве уже в памятниках эпохи бронзы. Были ли они заимствованы скифами из предшествующих культур эпохи поздней бронзы или это их собственное творчество, сказать трудно. Несомненно, только то, что они являются изделиями местных мастеров-косторезов.

Итак, бусы в грунтовом могильнике «Скельки» были обнаружены в 20 погребениях из 54 исследованных. По половозрастному признаку погребенных находки

распределялись следующим образом: в одном мужском погребении (7 костяных пронизей), в пяти — детских (всего 16 бусин трех типов, глазчатых, ребристых и круглых) и в 14 женских захоронениях (большое разнообразие). Бусы в составе ожерелий встречались 10 раз, в браслетах — 5 раз. В остальных случаях они были обнаружены на различных частях костяков. Четыре типа бус — бисер, пирамидальные подвески, биконические и плоские ромбовидные бусы встречались только в составе ожерелий.

Круглые, глазчатые и ребристые бусы входили, как в состав ожерелий, так и в состав браслетов. Большая часть раковин каури находилась в составе браслетов и только два экземпляра, были обнаружены в других местах. Костяные бусы обнаружены в одном случае в составе браслета. Наблюдается и различное сочетание типов бус в ожерельях: пирамидальных подвесок с бисером (2 раза), пирамидальных с круглыми и биконическими бусами (1 раз). Встречалось и сочетание круглых бус с биконическими (2 раза), глазчатых с ребристыми (1 раз). Необходимо отметить также, что амфорковидные подвески, обнаруженные в ограбленном погребении, могли входить в состав ожерелья.

Судя по тому, что появление большинства бус приходится к концу VI в. до н. э. и они существуют продолжительное время, мы их датировем временем наибольшего распространения в скифской среде, т. е. концом V — первой половиной IV вв. до н. э. Это совпадает и со временем функционирования могильника.

Библиография

1. Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V — III вв. до н. э. / В. Г. Петренко // САИ. — 1967. — Вып. Д 1 — 4. — 180 с.
2. Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева // САИ. — Г 1 — 12. — М.: Наука, 1975. — 94 с.; 19 табл.
3. Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева // САИ. — Г 1 — 12. — М.: Наука, 1978. — 104 с.
4. Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева // САИ. — Г 1 — 12. — М.: Наука, 1982. — 104 с.
5. Стоянова Анастасия Анзоровна. Бусы и подвески населения Крыма III в. до н. э. — IV в. н. э. / Анастасия Анзоровна Стоянова — дисс. на соискание учен. степ. к. и. н. — Симферополь, 2006. — 185 с.; Приложение — 396 с.
6. Гопкало О. В. Бусы и подвески черняховской культуры / О. В. Гопкало. — К., 2008. — 250 с.
7. Бидзиля В. И. Скифский царский курган Гайманова Могила / В. И. Бидзиля, С. В. Полин. — К.: Издательский дом «Скиф», 2012. — 752 с., 780 илл.
8. Манцевич А. П. Мастюгинские курганы. По материалам из собрания Государственного Эрмитажа / А. П. Манцевич // АС. — 1973. — Вып. 15. — С. 17 — 46.
9. Болтрик Ю. В. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля / Ю. В. Болтрик, Е. Е. Фиалко // ССПК. — Запоріжжя, 2007. — Т. XIV. — С. 51 — 93.
10. Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка / А. И. Мелюкова. — М.: Наука, 1975. — 260 с.
11. Лагодовская Е. Ф. Скифский могильник у с. Михайловка на Нижнем Днепре / Е. Ф. Лагодовская, Э. А. Сымонович // Скифские древности. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 235 — 242.

12. Корпусова В. М. Про населення хори античної Феодосії / В. М. Корпусова // Археологія. — 1972. — № 6. — С. 41 — 46.
13. Остапенко М. А. Скифские бескурганные могильники степного Поднепровья / М. А. Остапенко // Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор. — М. — К. — Запорожье, 2007. — С. 143 — 179.
14. Попандопуло З. Х. Благовещенский I грунтовый могильник (по материалам исследований А. В. Бодянского) / З. Х. Попандопуло // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2012. — № 12. — С. 63 — 72.
15. Попандопуло З. Х. Скифский грунтовый могильник «Скельки» / З. Х. Попандопуло. — Запорожье, 2011. — 116 с.
16. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора / С. И. Андрух, Г. Н. Тощев. — Запорожье, 1999. — Кн. I. — 232 с. — 3 прил. — С. 188 — 221.
16. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора / С. И. Андрух. — Запорожье, 2001. — Кн. II. — 282 с. — 2 прил. — С. 246 — 278.
18. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора / С. И. Андрух, Г. Н. Тощев. — Запорожье, 2004. — Кн. III. — 203 с. — 2 прил.
19. Андрух С. И. Могильник Мамай-Гора / С. И. Андрух, Г. Н. Тощев. — Запорожье, 2009. — Кн. IV. — 312 с. — 2 прил.
20. Ляшко С. Н. Курганные могильники Днепровского Надпорожья (Ясиноватое, Днепровка, Петро-Михайловка) / С. Н. Ляшко, З. Х. Попандопуло, О. В. Дровосекова. — Запорожье : Дикое Поле, 2004. — 178 с.
21. Гречко Д. С. Гришковский могильник скифов на Харьковщине / Д. С. Гречко, А. В. Шелехань. — К., 2012. — 193 с.
22. Бандуровский А. В. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина / А. В. Бандуровский, Ю. В. Буйнов, А. К. Дегтярь // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 143 — 182.
23. Андрух С. И. Великознаменские курганы (№ 14 — 15) / С. И. Андрух, Г. Н. Тощев, Г. И. Шахров. — Запорожье, 1995. — 92 с.
24. Вязьмітіна М. І. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень» / М. І. Вязьмітіна, В. А. Ілїнська, Є. Ф. Покровська та інші // АП. — 1960. — Т. VIII. — С. 22 — 135.
25. Смирнов К. Ф. Меотский могильник у станицы Пашковской / К. Ф. Смирнов // МИА. — 1958. — № 64. — С. 272 — 312.
26. Погребова Н. Н. Позднескифские городища на нижнем Днепре (Городища Знаменское и Гавриловское) / Н. Н. Погребова // МИА. — 1958. — № 64. — С. 103 — 247.
27. Кубышев А. И. Скифские курганы у с. Львово на Херсонщине / А. И. Кубышев, А. В. Николова, С. В. Полин // Древности Степной Скифии. — К. : Наукова думка, 1982. — С. 130 — 148.
28. Прохорова Т. А. Раскопки некрополя на Беглицкой косе в 1990 — 1991 гг. / Т. А. Прохорова // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1991 году. — Азов, 1993. — Вып. 11. — С. 30 — 39.
29. Островерхов А. С. Фаянсовые и стеклянные бусы в Скифии и Сарматии / А. С. Островерхов // ВДИ. — 1985. — № 3. — С. 92 — 108.
30. Ковпаненко Г. Т. Курганы скифского времени у с. Медвин в Поросье / Г. Т. Ковпаненко // Скифы и сарматы. — К. : Наукова думка, 1977. — С. 40 — 72.
31. Бруяко И. В. Моллюски семейства *Surgaea* и памятники раннескифской эпохи в Восточной Европе / И. В. Бруяко // Проблемы скифо-сарматской архе-

ологии Северного Причерноморья. (К 100-летию Б. Н. Гракова). — Запорожье, 1999. — С. 47 — 54.

Попандопуло З. Х.

Прикраси з поховань могильника «Скельки»

В даній статті автор розглядає одну з категорій прикрас — буси, виявлені в похованнях скифського ґрунтового могильника «Скельки». Надається їх типологія згідно розробок Є. М. Алексеевої та В. Г. Петренко. Наводиться комбінація різних типів бус в намистах та в складі браслетів, що дозволяє уточнити час спільного побутування. У відповідності до цього аналізу, автор вважає за можливе датувати їх кінцем V — IV ст. до н. е.

Popandopulo Z. H.

Decoration of graves burial «Skelky»

In this article the author examines one of the categories of jewelry — necklace found in Scythian burial ground burial «Skelky». Available according to their typology E. M. Alexeyeva and V. G. Petrenko. We give a combination of different types of beads in necklaces and bracelets in stock, allowing you to specify the joint existence. According to this analysis, the author considers it possible to date them to the end of the V — IV century B. C.

Плешивенко А. Г.

АНТИЧНЫЙ ШЛЕМ ИЗ КОНСКИХ РАЗДОРОВ

Памяти Е. В. Черненко

Большинство шлемов, найденных в степях Северного Причерноморья и Предкавказском регионе, это случайные находки. Шлем из коллекции Запорожского краеведческого музея не лишен контекста, но неким образом причастен к этой категории находок, так как его открытию сопутствовали непредвиденные обстоятельства.

В тот год экспедиция музея работала в зоне орошения в Пологовском районе. Вскоре, после начала раскопок, нашего бульдозериста Володю (фамилию, к сожалению, не помню) перевели на другой участок. Мы уже заканчивали исследования курганов около с. Басань и должны были перебраться на курганы у с. Конские Раздоры. Неожиданно на попутке примчался Володя и рассказал, что на трассе прокладки водопровода, где ему поручили снимать чернозем, есть курганчик. На его слова «надо сообщить археологам», начальство заявило «нет», а то мол они остановят работу. Работу на этом участке мы остановили и, хотя этот курган не входил в план нашего договора, мы его раскопали. Это был «бронзовик» с впускным скифским погребением. Грабительская воронка читалась даже по не зачищенной бровке. Мы приступили к его исследованию с большой тоской, которая усиливалась по мере обнаружения в засыпке ямы человеческих костей, фрагментов железных пластин панциря ... Дно было практически чистым. У северной стенки, под массивной глыбой материковой глины обрушившегося свода, мы обнаружили бронзовый шлем сдавленный, с многочисленными трещинами и разломами. Но по археологическим меркам он был прекрасной сохранности (рис. 1, 1). О реставрации договорились с Эрмитажем. Когда работа была выполнена, перечислили нужную сумму. В этот момент Советский Союз развалился,

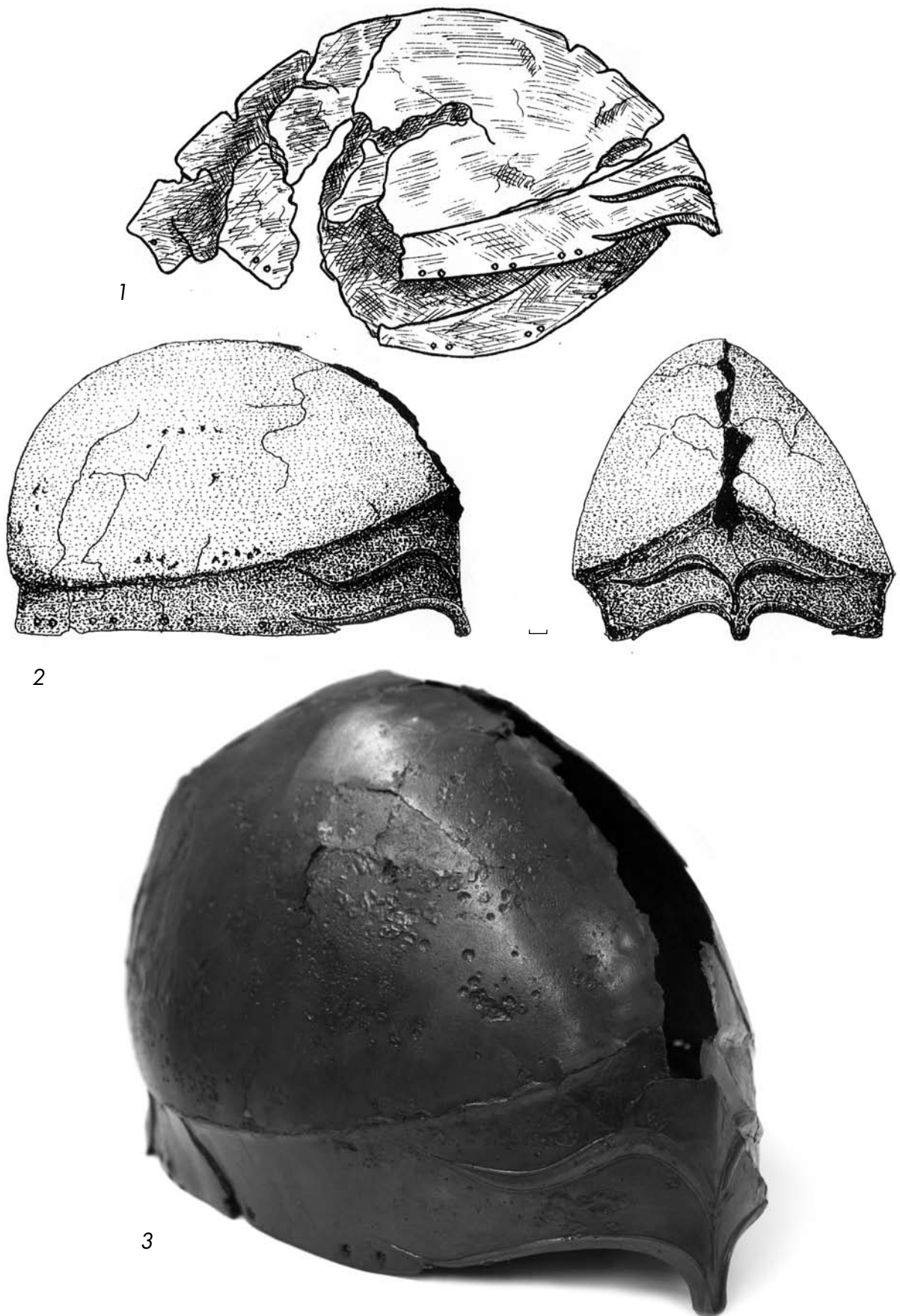

Рис. 1. 1 – шлем до реставрации, 2 – после реставрации, 3 – современный вид

и деньги не успели пересечь образовавшуюся неожиданно границу. Теперь «исполнитель» требовал «наличку» в рублях ... Денег в музее не было. Но безвыходных ситуаций не бывает. Помог тогдашний директор завода «Радиоприбор» В. А. Куратченко.

Прежде чем закончить эту «не научную» часть, хочу добавить, что Евгений Васильевич Черненко, узнав об этой находке, просил меня прислать рисунок шлема после реставрации. Я отправила. Но Евгений Васильевич не успел им воспользоваться и шлем не «высветился» в специальной публикации. Поскольку первоначальная информация о шлеме [1, сс. 176 – 177] нуждается в корректировке и дополнении, считаем необходимым вернуться к этой теме.

Курган, в котором найден шлем, входил в группу «Лысая Могила», расположенную на левобережном плато речки Мокрая Конка, в 2,7 км к югу от с. Конские Раздоры [2, с. 154]. Его высота – 0,6 м, диаметр – 26 м. Скифское погребение (№ 1) совершено в центре насыпи эпохи бронзы. Погребальная камера размером 3,5 x 2,7 м глубиной 1,7 м (от уровня впуска) представляла собой прямоугольную яму с подбоем в северной стенке, ориентированную в широтном направлении. Погребение сопровождалось досыпкой, устройством мощной каменной крепи-ды шириной до 5 м и глубокого (1,55 – 1,8 м) кольцевого рва. В заполнении ямы по всей глубине встречались камни, человеческие кости, фрагменты железного панциря. На дне в южной части камеры в ямке (глубина 0,6 м) найдены фрагменты сероглиняного гончарного и лепного сосудов. Под северной стенкой, ближе к северо-восточному углу могилы, обнаружены фрагменты железного втока и бронзовый шлем.

Шлем полусферический с овальной в основании тульей, рельефно отделенной от нижнего бортика, имеющего вертикальное стрельчатое углубление – «щипц» в лобной части. По нижнему краю бортика расположены 9 парных отверстий небольшого диаметра (0,2 см). Глазные вырезы оформлены рельефными дугами, переходящими в изящный наносник. Параллельно им расположены две аналогичные дуги, имитирующие брови. Шлем изготовлен из золотистой бронзы техникойковки. Высота – 16 см, окружность – 62 см (рис. 1, 2 – 3). В предварительной публикации шлем был отнесен к халкидскому типу и датирован 2-ой половиной IV в. до н. э.

Античные шлемы появляются в Греции в V в. до н. э. и, в зависимости от места производства, получают название: коринфские, иллирийские, халкидские, аттические, фракийские [3, с. 75]. Они известны по изображениям вазовой живописи, скульптуре эгинских фронтонов, изделий торевтики и нумизматики, находкам в погребениях и кладах. Все они имеют верхнюю часть, защищающую череп и нижнюю, прикрывающую лицо полностью (коринфский тип) или частично – нос и щеки (халкидский и аттический типы). В Северном Причерноморье греческие оборонительные доспехи получают широкое распространение в IV в. до н. э.

Значительная часть найденных шлемов, в том числе и образец из Конских Раздоров, это подвергшиеся переделке доспехи античных типов. Б. З. Рабинович объединил их в особую группу, названную им «поздним вариантом», представляющим собой «яркий пример скрещения местного типа с чужими формами» [4, с. 134]. Первые критические замечания этим выводам были сделаны А. П. Манцевич, затем поддержаны Е. В. Черненко, который расширил группу шлемов, которые не относятся к «произведениям скифских мастеров, усвоивших некоторые греческие технические приемы», а являются результатом переделки гре-

ческих импортных шлемов различных типов [3, с. 90]. У них удалялась наиболее уязвимая нижняя часть — нащечники и назатыльник; в каких-то случаях им делалась замена. Иногда обрезался наносник. Подтверждением этому служат находки «новоделов» поломанных частей шлемов, для крепления которых на нижнем краю бортика пробивались отверстия. В к. 12 вблизи г. Орджоникидзе обнаружена крупная нащечная пластина со следами кожаной обтяжки по краям, за которую она пришивалась к оголовью и железная пластина наборного назатыльника [5, с. 150]. Съёмные нащечники-науши подтрапецевидной формы найдены в окрестностях Диоскуриады. Все они отличались от оголовья цветом и фактурой, имеющей темную патину, что позволяет видеть в них восстановленные заново детали. С территории Эшерского городища происходит бронзовая пластина — примитивный нащечник. Под шлемом из Майкопа найдены бронзовые пластины бармицы, а в Келермеском кургане сохранились заклепки, с помощью которых крепились подвижные части шлема [6, с. 226]. Уникальная скифская стела из с. Ольховчик демонстрирует античный шлем, подвергшийся переделке, дополненный чисто скифскими деталями: металлические нащечники заменены кожаными, завязывающимися под подбородком, уши дополнительно защищены круглыми металлическими пластинами [7, с. 269]. В кургане у г. Арциз найден бронзовый шлем с отверстиями по нижнему краю, в которых сохранились остатки кожаных ремешков и ткани от подкладки [8, с. 252]. Вероятно, в каких-то случаях из мягкого материала (кожа, войлок, ткань) делались не только амортизирующая подкладка, но и нащечники и назатыльник, которые усиливали подвижность воина, облаченного в шлем. Судя по мелким отверстиям на бортике, так мог быть отремонтирован шлем из Конских Раздоров.

Находки реставрированных и видоизмененных шлемов свидетельствуют о ценности этого доспеха, который получался в качестве дара, трофея и передавался по наследству, т. е. служил продолжительное время. Встречаются в погребениях фрагменты шлемов и экземпляры, в которых отдельные бронзовые части дополнены органическими веществами и образцы, изготовленные из непрочных материалов (плетенные). По поводу этой группы шлемов интересную гипотезу высказал болгарский исследователь Станимир Димитров. Незначительное количество шлемов в могилах с богатым инвентарем связано с тем, что для погребения делались муляжи, а подлинный шлем оставляли только в случае сильного повреждения, невозможности его восстановить или в знак особых боевых заслуг его владельца не зависимо от социального статуса [9, с. 83]. Последнюю версию наглядно иллюстрирует погребение воина в кургане у с. Конские Раздоры. Над его могилой не возвели новый курган. Похоронен он в небольшом кургане, насыпанном в эпоху бронзы с последующей досыпкой, устройством каменной крепицы и ровика. Размеры ямы и сохранившийся инвентарь не говорят о высоком социальном статусе погребенного, тем более о его принадлежности к аристократии. Только три шлема найдены в «царских» или «аристократических» курганах: в Солохе — аттический шлем, в Талаевском — халкидский, в Большой Близнице — фракийский. В большинстве случаев металлический шлем сопровождает «военначальника высокого ранга» [10, с. 134]. Вероятно, наш шлем был оставлен в могиле, как дань за боевые заслуги погребенного воина.

В отличие от панцирей и боевых поясов шлемы не стали массовым средством защиты [3, с. 98]. Этот вывод подтверждают статистические данные: на территории юга Европейской части бывшего СССР скифских панцирей

найдено около 350, боевых поясов — 183, шлемов — 90 [11, с. 3, 60, 80]. Малое число обнаруженных шлемов не увязывается с информацией, получаемой из трудов древних историков, «фантастичность количественных данных которых выражает общую тенденцию античных источников» [12, с. 19]. К примеру, Диодор Сицилийский (I в. до н. э.), со ссылкой на местных историков, повествует о событиях 310 — 309 гг. до н. э., связанных с войной за престол царя Боспора: «Союзниками Сатира в этом походе были греческие наемники в числе не более 2-х тысяч и столько же фракийцев ...», вооружение которых составляли шлемы, облегченные панцири, копья, дротики, мечи и щиты [13, с. 59]. Этот пассаж о хорошо укомплектованных греческих легионах предполагает существование налаженного серийного производства воинских доспехов, способного обеспечить своих воинов, наемников и рынок. Однако ни в публикациях, ни в коллекциях музеев разных стран, в том числе и в Греции, количество шлемов не велико, не встречаются и абсолютные аналоги. Вероятно, нельзя говорить о масштабности и серийности производства античных доспехов, особенно если сравнить его с изготовлением амфорной тары в средиземноморских мастерских или наконечников стрел скифскими оружейниками. Хотя нельзя исключить вероятность поставок партий шлемов с подвижными нащечниками в северовосточный регион Причерноморья, что иллюстрирует картография находок [14, с. 220, рис. 2, 4].

Существует мнение, что во всех античных городах Северного Причерноморья были бронзолитейные мастерские, в которых изготавливались шлемы, оружие, предметы конской упряжи, украшения, зеркала, сосуды, скульптуры и т. д. [15, с. 163]. С этим суждением можно согласиться отчасти. Остатки металлообрабатывающих мастерских, открытых в Пантикапее, Фанагории, Мирмекии, Ольвии и других городах характеризует их продукция: это всевозможные украшения, детали костюма и конской сбруи, предметы быта, бронзовые чешуйки для панцирей, наконечники стрел, копья [16, сс. 67, 75 — 83; 17, сс. 149, 150]. Находка глиняной формы для отливки бронзовой скульптуры в Фанагории [18, с. 146] и открытие мощного слоя, насыщенного сбросом металлообрабатывающего производства в Пантикапее [19, с. 8] позволяют предположить, что в этих городах существовали мастерские, в которых отливали бронзовые статуи, украшавшие храмы и общественные здания. Высказывались предположения о серийном производстве скифских парадных мечей на Боспоре [20, с. 153; 21, сс. 67 — 69], а также изготовлении обивок горитов типа Мелитопольского [22, сс. 26 — 28; 23, сс. 67 — 69; 24, с. 122], сделанных по одной матрице, вероятнее всего мастером, воспитанным героизированными мифами Греции. Что касается шлемов греческого образца с шарнирными нащечниками, производство которых, по мнению Ю. П. Зайцева, могло осуществляться в Причерноморье [14, с. 221], то на сегодняшний день явных подтверждений этой гипотезы нет. Вряд ли ремесленники античных городов Северного Причерноморья, даже такие «профи», как чеканщики, запечатленные на амфорной ручке из г. Каменка-Днепровская [25, с. 32] и на бронзовой ручке паты, хранящейся в Новочеркасском музее [26, с. 226], могли их изготовить. Думается, что шлем из Конских Раздоров, как и многие другие, «ставшие жертвой переделки» местных ремесленников, сделаны оружейниками Греции высокого уровня, знакомыми с защитным доспехом не понаслышке, как и «мастер золотого гребня», изобразивший предельно точно шлем коринфского типа на голове греческого воина [27, сс. 223, 237].

Стремление усовершенствовать защитный доспех, сделать его более легким и удобным, увеличивающим обзор и подвижность воина, способствовало появлению новых вариантов шлемов. По мнению Е. В. Черненко, это касается, прежде всего, шлемов Аттики, отличительной чертой которых были подвижные нащечники, а не сплошные, составляющие одно целое с оголовьем, характерные для халкидских шлемов [3, с. 83, сл.]. Другим важным признаком аттических шлемов исследователь называет наносник, отсутствующий иногда в доспехах Халкидики или имеющий вид небольшого угловатого выступа. Дополняют характеристику аттических шлемов глубоко вогнутый назатыльник с выступающими вперед концами, четкая линия перегиба на оголовье, круглые ушные выемки и др. Все перечисленные характеристики в той или иной мере нашли свое отражение и в халкидском типе V по Пфлунгу [28, с. 138, сл.], что свидетельствует о заимствовании прогрессивных форм и приемов оружейниками различных греческих школ.

В нашем экземпляре присутствуют признаки, присущие как халкидским так и аттическим шлемам: выделенная тулья, стрельчатое углубление в лобной части, рельефное изображение надбровных дуг, наносник. Отсутствие исконных частей (нащечников, назатыльника) несколько затрудняет определение типа. Между тем, в деталях оформления лицевой части присутствует халкидский стиль, что сближает его со шлемами из Талаевского кургана и кургана № 1 у г. Арциз [11, сс. 94, 95; табл. 29, 30]. Это не точная копия. В нашем шлеме широкие глазные вырезы, как и брови, выделены выразительным рельефом, который повторяет линию бровей и переходит в изящный наносник, что делает его более эффектным и позволяет отнести к лучшим образцам халкидского типа.

Погребение у г. Арциз исследователи датируют концом VI — I четвертью V вв. до н. э. [8, с. 252]. находку из Талаевского кургана Б. З. Рабинович определяет временем солохского шлема [4, с. 133]. По уточненной датировке вторичная камера кургана Солоха, где находился гребень и шлем относится к 390 — 380 гг. до н. э. [29, сс. 240 — 243; 30, с. 515]. Учитывая длительность использования доспехов, шлемы из Солохи и кургана у Конских Раздоров могли изготовить на рубеже V — IV вв. до н. э. Эта дата не противоречит времени появления и бытования античных шлемов в Поднепровье, Прикубанье и Закавказье [31, сс. 319 — 320; 14, сс. 219, 221]. Дополнительную информацию о датировке скифского погребения около с. Конские Раздоры мог бы дать сероглиняный гончарный горшок типа I по определению В. В. Крапивиной [32, с. 102]. Однако, в связи с не разработанностью вопросов происхождения и хронологии этой группы керамики, отсутствия на сегодняшний день типологии форм и единых для всех античных центров Северного Причерноморья методологических принципов ее изучения, сероглиняная гончарная керамика пока не может быть полноценным археологическим источником [33, с. 97].

Возможно, последующие открытия внесут изменения и дополнения в нашу трактовку. Но это не повлияет на значимость этого экспоната. Прекрасный халкидский шлем — изящный, легкий, прочный, из золотистой полированной бронзы, датируемый началом IV вв. до н. э. — занимает достойное место в экспозиции Запорожского областного краеведческого музея.

Библиография

1. Шмакова О. А. Античный шлем в Северном Приазовье / О. А. Шмакова // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Тез. докл. обл. конф., посвященной 90-летию со дня рождения проф. Б. Н. Гракова. — Запорожье, 1989. — С. 176 — 177.
2. Плешивенко А. Г. Курганный могильник у с. Конские Раздоры / А. Г. Плешивенко // ДСПК. — Запорожье, 1995. — Т. V. — С. 143 — 159.
3. Черненко Е. В. Скифский доспех / Е. В. Черненко. — К. : Наукова думка, 1968. — 190 с.
4. Рабинович Б. З. Шлемы скифского периода / Б. З. Рабинович // ТОИПК. — Л., 1941. — Т. I. — С. 99 — 171.
5. Горелик М. В. Реконструкция доспеха скифского воина из кургана у г. Орджоникидзе / М. В. Горелик // Скифы и сарматы. — К. : Наукова думка, 1977. — С. 146 — 151.
6. Воронов Ю. Н. Вооружение древнеабхазских племен в VI — I вв. до н. э. / Ю. Н. Воронов // Скифский мир. — К. : Наукова думка, 1975. — С. 218 — 234.
7. Горелик М. В. Реконструкция скифского доспеха по каменным изваяниям / М. В. Горелик // Скифские древности. — К. : Наукова думка, 1973. — С. 266 — 269.
8. Алексеева И. Л. Раскопки курганов в междуречье Дуная — Днестра / И. Л. Алексеева // АО 1972 года. — М. : Наука, 1973. — С. 252 — 253.
9. Димитров С. Премзползвани шлемове от гробове. Един феномен в Древна Тракия / С. Димитров // ИНМВ, 2007 — XLIII. — С. 77 — 85.
10. Кузнецов С. В. Античные шлемы в курганах скифской военной элиты / С. В. Кузнецов // Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. — Материалы междунар. науч. конф. — СПб. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 2001. — Часть 2. — С. 132 — 137.
11. Cernenko Evgenij V. Die Schutzwaffen der Skythen / Evgenij V. Cernenko // Prahistorische Bronzefunde. — Franz Steiner Verlag Stuttgart — 2006. — Abteilung III. — Band 2. — 146 s.
12. Черненко Е. В. Скифо-персидская война / Е. В. Черненко. — К. : Наукова думка, 1984. — 105 с.
13. Черненко Е. В. Битва при Фате и скифская тактика / Е. В. Черненко // Вооружение скифов и сарматов. — К. : Наукова думка, 1989. — С. 59 — 75.
14. Zajcev Jurij. Importe und einheimische Helme im Schwarzmeerraum vom 5. Bis 1. Jahrhundert v. Chr. / Jurij Zajcev // Der Schwarzmeerraum vom Aneolithikum bis in die Fruheisenzeit (5000 — 500 v. Chr.). Prahistorische Archaologie in Sudoseuropa. — 2009. — Band 25. — S. 218 — 227.
15. Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. — М. : Наука, 1984. — 392 с.
16. Трейстер М. Ю. Бронзолитейное производство Боспора / М. Ю. Трейстер // Археология и искусство Боспора. Сообщения Гос. Музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина. — 1992. — Вып. десятый. — С. 66 — 110.
17. Марченко И. Д. Позднеархаическая мастерская оружейника в Пантикапее / И. Д. Марченко // СА. — 1971. — № 2. — С. 148 — 149.
18. Долгоруков В. С. Литейная форма из Фанагории / В. С. Долгоруков // Проблемы античной культуры. — М. : Наука, 1986. — С. 145 — 149.

19. Трейстер М. Ю. Бронзолитейное ремесло Боспора IV в. до н. э. / М. Ю. Трейстер // КСИА. — 1987. — № 191. — С. 7 — 13.
20. Онайко Н. А. О центре производства золотых обкладок ножен и рукояток ранних скифских мечей, найденных в Приднепровье / Н. А. Онайко // Культура античного мира. — М. : Наука, 1955. — С. 159 — 178.
21. Черненко Е. В. О серийном производстве парадного оружия в скифское время в античных центрах Северного Причерноморья / Е. В. Черненко // Проблемы античной истории и классической филологии. Тез докл. науч. конф. — Харьков, 1980. — С. 67 — 69.
22. Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV — II вв. до н. э. / Н. А. Онайко // САИ. — 1970. — Вып. Д I — 27. — 212 с.
23. Черненко Е. В. Скифские лучники / Е. В. Черненко. — К. : Наукова думка, 1981. — 168 с.
24. Тереножкин А. И. Мелитопольский курган / А. И. Тереножкин, Б. Н. Мозолевский. — К. : Наукова думка, 1988. — 262 с.
25. Іллінська В. А. Зображення ремісників на античних виробах з Північного Причорномор'я / В. А. Іллінська // Археологія. — 1976. — № 20. — С. 31 — 36.
26. Шилов В. П. Бронзовая патера из Астраханской области / В. П. Шилов. — СА. — 1974. — № 1. — С. 226 — 231.
27. Манцевич А. П. Гребень и фиала из кургана Солоха / А. П. Манцевич // СА. — 1950. — Т. XIII. — С. 217 — 238.
28. Pflug H. Chakidische Helme / H. Pflug // Antike Helme. — Mainz, 1988. — S. 137 — 150.
29. Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье / С. Ю. Монахов. — Саратов. : Изд-во Саратовского университета, 1999. — 679 с.
30. Бидзиля В. И. Скифский царский курган Гайманова Могила / В. И. Бидзиля, С. В. Полин. — К. : Издательский дом «Скиф», 2012. — 748 с., 63 табл.
31. Дитлер П. А. Аттический шлем из станицы Темнолесской / П. А. Дитлер // СА. — 1964. — № 1. — С. 315 — 320.
32. Крапівіна В. В. Сіроглиняна кераміка Ольвії VI — V ст. до н. е. / В. В. Крапівіна // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 98 — 106.
33. Буйских С. Б. К проблеме изучения античной сероглиняной керамики Северного Причерноморья / С. Б. Буйских // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2011. — № 11. — С. 96 — 108.

Плешивенко А. Г.

Античний шолом з Кінських Роздорів

Стаття присвячена унікальній знахідці — халкідському шолому початку IV ст. до н. е., представленому в експозиції Запорізького обласного краєзнавчого музею.

Pleshivenko A. G.

Antique helmet from Konski Rozdory

The article is devoted to a unique discovery — halkidische helmet begin IV centuries BC, presented in the exposition of the Zaporizhzhya museum of local lore.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ГРЕЧЕСКОГО КОЛОНИАЛЬНОГО ДОМОСТРОИТЕЛЬСТВА В НИЖНЕМ ПОБУЖЬЕ

Различные аспекты греческой колонизации Северного Причерноморья, как составной и неотъемлемой части Великой греческой колонизации, успешно исследуются несколькими поколениями ученых. Среди них одним из наиболее важных и интересных является изучение строительной деятельности греческих колонистов и, в первую очередь, — проблема ранних жилищ в северопонтийских апойкиях. История их исследования насчитывает уже более ста лет, за это время накоплен значительный опыт их раскопок, получен обширный фактический материал. Каждый полевой сезон приносит открытия новых комплексов, несущих новую информацию, однако многие ключевые вопросы данной проблемы по-прежнему остаются до конца нерешенными и остродискуссионными, более того имеют у разных исследователей абсолютно полярные оценки. Прежде всего, это касается вопросов хронологии, этнической атрибуции и истоков строительной традиции ранних жилищ, а также связи колониального жилого домостроительства с проблемой пространственного развития апойкий, их планировочных структур, наконец, времени самого формирования полисов, появления и утверждения соответствующих полисных институтов.

В настоящее время в историографии античного Северного Причерноморья наиболее распространено мнение о том, что ранние жилища, как и вообще наиболее ранние типы построек, использовавшиеся как для жилья, так и для хозяйственных, нежилых целей, представлены простыми, в подавляющем большинстве однокамерными, углубленными в уровне материка структурами различной глубины (от 0,4 до 1,8 м) и небольших размеров, площадью от 3 — 6 до 15 м², реже — 20 и более м², имеющими прямоугольный (иногда с закругленными углами) круглый или овальный план с преобладанием первого. Термин «землянка» или «полуземлянка» достаточно условен и зависит от степени углубленности каждой структуры и высоты ее наземных конструкций [1, сс. 12 — 13]. Благодаря значительной накопленной за последнее десятилетие базе данных стало очевидным то, что данный специфический тип сооружений был широко распространен практически на всех греческих памятниках региона, включая города и поселения их сельскохозяйственных округ, и являлся характерным в основном для колониационного, т. е. позднеархаического времени. Эти сооружения известны в Северо-Западном Причерноморье (Никоний, о. Березань (Борисфенида), Ольвия и поселения их округ), в Западной Таврике (Херсонес, Керкинитида), а также в Северо-Восточном Крыму (Пантикапей, Мирмекий, Тиритака, ранняя Горгиппия и другие) [2, с. 5]. Наибольшее количество углубленных сооружений в настоящее время раскопано в Нижнебугском регионе (Березань, Ольвия, ее предместье и сельская округа) — около 500 единиц, что свидетельствует о массовости этого типа жилых сооружений в позднеархаическое время.

Вопрос о времени массового появления углубленных жилищ в северопричерноморских колониях и их соотношении с ранним периодом жизни апойкий остается по-прежнему открытым. Наиболее ранние археологически зафиксированные сооружения этого типа известны на о. Березани (Борисфен), где на основании

материалов из их заполнений они датируются рубежом VII — VI — началом VI в. до н. э. [3, сс. 153 — 155; 4, с. 216; 5, с. 160].

Археологические исследования, интенсивно проводимые в последние десятилетия, позволили уточнить время появления подобных жилых структур также и в других регионах Северного Причерноморья. В Ольвии наиболее ранние жилища были продатированы серединой — началом третьей четверти VI в. до н. э. на основании объектов, раскрытых в центральной части Верхнего города, у Западного теменоса [6, сс. 9, 19]. Отсутствие более раннего культурного слоя и строительных остатков на других участках позволили считать эту дату началом строительной деятельности на городище. Однако, в последнее время в юго-восточной части Верхнего города, под культурными напластованиями первых веков н. э., открываются строительные остатки, которые, в соответствии с современными датировками керамических материалов из их заполнений, авторы раскопок с достаточным основанием считают наиболее ранними и датируют второй четвертью VI в. до н. э. [7, сс. 157 — 158; 8, с. 51]. Кроме того, датировка начала строительной деятельности в Ольвии второй четвертью VI в. до н. э. хорошо подтверждается и материалами Западного теменоса [9, сс. 160 — 170; 10, с. 353].

Углубленные жилища первых греческих поселенцев массово открыты в последние десятилетия и хорошо исследованы также на Боспоре [11; 12; 13]. В Пантикапее появление наиболее ранних из них датируется в пределах второй четверти VI в. до н. э. [14, сс. 59 — 62]. Помимо Пантикапея, к этому же времени относятся раскопанные ранние углубленные структуры (как жилого, так и хозяйственного назначения) в Мирмекии [13, с. 60]. Второй третью VI в. до н. э. продатированы наиболее ранние землянки Тиритаки [15, сс. 222 — 224].

Как правило, во взаиморасположении углубленных жилищ не прослеживались какие-либо закономерности, носящие регулярный характер, что дало основание в свое время сделать вывод о стихийности процесса освоения, как территории будущего города, так и его аграрной зоны [16, сс. 48 — 49; 17, сс. 37 — 41]. Вывод этот, правда, касался лишь Северо-Западного региона — Березани и Ольвии, на территории которых, как указывалось ранее, и была открыта большая часть полуземляночных структур.

Тем не менее, на тех памятниках, которые к настоящему времени раскопаны в Северном Причерноморье большими площадями, все же удалось проследить наличие определенных элементов регламентации в их взаиморасположении. Это, прежде всего, Ольвия, где раскопана серия полуземлянок, расположенных вдоль восточной ограды Западного теменоса. Несколько десятков жилищ, размещаясь на почти кратных расстояниях одно от другого, были вытянуты здесь по линии С — Ю, как минимум, в три ряда. Их фронтальное расположение, с практически выдержанной красной линией, было продиктовано проложенной восточнее продольной улицей, положившей начало формированию основ городской планировки еще во второй половине VI в. до н. э. [6, сс. 5, 12, 19] и сохранившей свою важность в городской инфраструктуре на протяжении всего тысячелетнего периода существования города.

Данные раскопок последних лет в юго-восточной части Ольвии подтвердили наличие планировочной регламентации в земляночной застройке ранней Ольвии. Здесь прослежено три ряда углубленных структур с четко выдержанными интервалами между ними. Кроме того, эти полуземляночные жилища удревняют существующую нижнюю хронологическую границу для жилого и хозяйственного

строительства в городе, т. к. относятся ко 2-ой четверти VI в. до н. э. [8, сс. 51 — 52]. Определённая система взаиморасположения землянок и хозяйственных ям на территории поселения выявлена последними работами и на Березани [18, с. 70]. В ходе раскопок здесь надёжно зафиксирован также факт наличия стандартности размеров материковых котлованов под обустройство землянок. Этот т. н. «жилой стандарт», по словам автора раскопок, служил у греческих переселенцев «в качестве устойчивой культурной нормы, которой было принято следовать в повседневной жизни» [19, с. 379]. Такой нормой необходимого размера землянки, по мнению Д. Е. Чистова, мог быть диаметр в 40 футов, что при использовании дорийского фута соответствует 3,2 м, а самосского — 3,5 м [19, сс. 379 — 380; 20, с. 163; 21, с. 14].

Не менее интересный пример пространственной организации жилых и хозяйственных углубленных структур дало исследование памятников ольвийской хоры. В результате многолетних разведочных и раскопочных работ, проводимых на сельскохозяйственной территории Ольвии, можно считать надёжно установленным фактом наличие более чем 100 поселений 3-х основных типов, относящихся к позднеархаическому времени. Их площадь колебалась от 0,2 — 0,5 га (так называемые малые поселения), 2 — 8 га (поселения средней площади) до 50 — 80 га (крупные поселения или агломерации) [17, сс. 23 — 25, 29 — 31].

В результате раскопок крупного позднеархаического поселения Чертоватое-7, расположенного в 9 км к северу от Ольвии, было установлено, что его застройка имела не сплошной, а так называемый «кустовой» характер [22, с. 118]. Она содержала более 70 изолированных «кустов», зафиксированных на современной дневной поверхности в виде характерных зольных пятен округлой формы, площадью в среднем 0,2 га. Каждый «куст», очевидно, представлял собой отдельное домохозяйство, т. е. ойкос, состоявшее, как правило, из большого углубленного центрального жилища (12 — 15 м²) и 3 — 5 полуземлянок меньших по площади (6 — 9 м²), окружавших его, а также 10 — 12 ям (часть из которых наверняка предназначалась для хранения зерна, часть использовалась под мусор), 1 — 2 цистерн и прочих сооружений подсобного характера [23, с. 29].

Были полностью исследованы два таких «куста». На одном из них, расположенном в центре прибрежного плато, центральное жилище имело котлован четких прямоугольных очертаний, размерами 2,95 x 3,25 м, со слегка закругленными углами и специальной очажной нишей. Следующий «куст», расположенный на краю плато, на мысу подтреугольной формы, имел центральное жилище круглой формы, диаметром 3,1 м, со специальным входом. Изучение планировочных особенностей этого «куста» дало возможность также говорить о наличии определенных регламентирующих элементов во взаиморасположении, прежде всего, жилых структур [24, с. 54]. С нашей точки зрения, они располагались на намеренно выдержанных или «заданных» расстояниях относительно одно другого. Эти расстояния, как и размеры самих жилищ, как установлено, были кратны стандарту малоазийского происхождения, а именно, самосскому футу в 0,35 м [25, с. 56]. В данном случае, жилая зона всего «куста» оказалась заключена в достаточно четко фиксируемый в плане квадрат, своего рода квартал (блок), содержавший конкретное количество жилых структур. Интересно, что все ямы хозяйственного или подсобного назначения были вынесены за пределы этого блока, располагаясь у его границ. Как правило, в непосредственной близости от каждого жилища находилась лишь одна яма грушевидной формы, очевидно, предназначавшаяся для хранения зерна.

Время существования жилищ на поселении ограничено хронологическими рамками от середины VI — до конца первой трети V вв. до н. э. В ряде случаев удалось проследить более узкую датировку отдельных сооружений. Так, жилище, соотносимое с более поздним периодом, имело четкий подквадратный план котлована, два из бортов которого сохранили внутреннюю облицовку из грубо обработанных плит известняка, а третий — два нижних ряда кладки из сырцовых кирпичей [22, s. 120, abb. 3, 6]. Исследования, проведенные на этом поселении, дали возможность определить особенности пространственного развития большого позднеархаического поселения, его внутренней организации, прежде всего, планировочных особенностей каждого отдельно взятого домохозяйства, произвести первичные демографические подсчеты, исходя из реального количества одновременных зольных пятен, зафиксированных по всей площади поселения [17, сс. 31 — 36]. Была также подтверждена идея общей эволюции земляночной застройки от отдельно взятых углубленных в материк простых структур до жилищ уже с определенным набором конструктивных особенностей, прежде всего, с использованием каменных и сырцовых кладок [1, сс. 20 — 21]. Именно в таком контексте следует рассматривать общую схему эволюции подвальных сооружений более позднего времени — сначала следовали однокамерные структуры, заглубленные в материк и имевшие материковые борта, глиноплетневые или сырцовые конструкции наземных стен, затем вошли в употребление углубленные жилища того же типа, но с наличием каменных, сырцовых или сырцово-каменных кладок, примыкавших к материковым стенам котлованов. Следующий этап, в основном характерный для V в. до н. э., был представлен уже несколькими типами жилищ, как полностью наземными одно-, двух- или многокамерными, имевшими только сырцово-каменные конструкции, так и заглубленными в материк, чаще всего, однокамерными жилищами, отличавшимися от полуземлянок большими размерами, котлован которых был полностью или частично облицован сырцовыми кладками на каменных цоколях [26, сс. 42 — 43].

Проблема ранних жилищ теснейшим образом связана с ранней историей новооснованных колоний, с определением их социально-экономического и политического статуса, с установлением форм и характера взаимосвязей с местным населением. Для успешного решения этих вопросов немаловажное значение приобретает этнокультурная интерпретация описанных выше углубленных структур.

Как свидетельствует историография, подавляющее большинство исследователей связывает их появление на античных памятниках времени колонизации Нижнего Побужья и Северного Причерноморья, в целом с греческим населением региона. Общий археологический контекст находок с такими типично греческими чертами материальной культуры как терракоты, граффити, бронзовые монеты, детали вооружения греческого типа, в ряде случаев, такие конструктивные элементы как каменные или сырцово-каменные стены — дают серьезные основания говорить об их принадлежности грекам [1, сс. 11 — 14; 26, сс. 40 — 43; 2, с. 15, лит.]. Гораздо меньше сторонников (можно сказать единицы) имеет абсолютно противоположная точка зрения о полной или частичной принадлежности углубленных жилищ варварскому (скифскому) населению, будто бы в массе обитавшему в новооснованных греческих колониях в архаическое время. Основанием для такого мнения служит использование углубленных жилищных структур и в греческих колониях, и на варварских поселениях в лесостепной (лесной) зонах, удаленных

от Северного Причерноморья на несколько сотен километров, и находки варварской лепной посуды, обнаруженной как на поселениях хинтерланда, так и в углубленных жилищах греческих поселений [см. например 27, р. 28, ff].

По нашему глубокому убеждению, нашедшему выражение в целом ряде специальных работ [2; 22, ss. 118 — 122; 29; 30; 31; 32; 33; 34, сс. 227 — 229], в массе своей и ранние (углубленные в землю) жилища, и поселения, на которых они открыты в Северном Причерноморье (в данном случае, в Нижнем Побужье), несомненно принадлежали греческим колонистам т. е. и строились, и были населены именно ими и никем иным.

Во-первых, явления так называемой «варварской колонизации» Северного Причерноморья, в отличие от феномена Великой Греческой колонизации, охватившей практически весь бассейн Средиземного, Эгейского и Черного морей, в истории античной эпохи не было в принципе. Оседлого местного населения в северопричерноморской зоне на момент появления там греков не было, а сооружение первых курганных насыпей в приольвийских степях, которые можно условно связывать с появлением здесь варваров и опять-таки, не оседлых, а кочевых, т. е. скифов, датируется, как минимум, столетием позже появления сети аграрных античных поселений [35, сс. 27 — 28, 53 — 54].

Во-вторых, общий характер материальной и духовной культуры населения, оставившего эти памятники, был не варварским, а античным, греческим. Об этом, помимо массовости типично греческой посуды (столовой и кухонной) и характерных греческих предметов культа и быта, говорят многочисленные граффити на ионийском диалекте с греческими личными именами, именами богов и героев, находимые в заполнении землянок и полуземлянок. Замалчивание этих наиболее показательных для этнического определения строителей жилищ периода колонизации артефактов, вырывание из этого контекста и гиперболизация исключительно находок лепной керамики, как это делают сторонники «варваризации» землянок, методически неверно, так как искажает общую картину.

В-третьих, использование экономичного и относительно несложного при строительстве типа жилища говорит не о присутствии (тем более, абсолютном) варваров, а о мобильной способности ионийских переселенцев адаптироваться в новых для себя климатических и сырьевых условиях региона, а также о массовости колонизационного процесса. Именно земляночно-полуземляночный тип жилища позволил в короткое время расселить в Нижнем Побужье значительное количество переселенцев и освоить всю прибрежную плодородную зону для использования ее в аграрных целях.

В-четвертых, землянки и полуземлянки были ведущим типом жилья в Нижнем Побужье первых трех четвертей VI в. до н. э. как на рядовых сельских поселениях, так и в городских центрах — Борисфене и Ольвии. Никаких существенных различий в форме, размерах и деталях устройства жилищ Ольвии, Березани и массы населенных пунктов, возникших в ходе греческой колонизации региона, не зафиксировано [6, сс. 13 — 15; 17, с. 56]. Земляночная застройка Ольвии и ее сельской округи объединяла их материальными реалиями греческого колониального быта, а не варварскими влияниями.

В-пятых, в пользу сооружения углубленных в землю жилищ в архаическом Нижнем Побужье не варварами, а греками говорит и «кустовая» структура разнотипных поселений, и элементы внутрикустовой регламентации на хоре и вну-

три кварталов в Ольвии, о которых говорилось выше, и которые абсолютно не фиксируются на варварских поселениях Лесостепи.

В-шестых, разнообразные углубленные в землю постройки греки-колонисты использовали в регионе не только для жилой и хозяйственной деятельности, но и в культовых целях — и в городе, и на хоре. Прекрасный пример использования углубленных в землю построек в культовых целях дают материалы раскопок Западного теменоса Ольвии, наиболее ранних сооружений Восточного теменоса, а также Бейкушского святилища [2, с. 9].

В-седьмых, красноречивым фактом в пользу строительства углубленных структур в архаический период в Нижнем Побужье именно греками является то, что при новом массовом интенсивном освоении сельской округи Ольвии от рубежа V — IV вв. до н. э. на многих впервые возникающих поселениях временно вновь используется земляночный тип жилых и хозяйственных построек [17, сс. 104 — 106], который позже сменяется наземными сырцово-каменными постройками, как и в позднеархаическое время. А это, как характерная особенность для эволюционной преемственности в домостроительстве конкретного греческого полиса, в данном случае Ольвийского, само по себе уже не может быть названо случайным явлением.

Здесь нет необходимости детально останавливаться на описании нижнебугских колониальных землянок и полуземлянок, их основных формах и их вариантах, деталях интерьера (лежанки, полочки, очаги столбовые ямки, обмазка полов, облицовка стен котлованов и т. д.), их физических параметрах и др. Всё это достаточно подробно освещено в литературе [1, сс. 11 — 12; 2; 5; 6; 17, сс. 41 — 51; 36; 37, сс. 81 — 86; 38; 46]. Следует лишь еще раз подчеркнуть, что в целом ряде монографических исследований и специальных статей, на основании обобщения значительного накопленного материала, аргументировано доказана этнокультурная принадлежность углубленных в землю жилищ и поселений, возникших в ходе колонизации Нижнего Побужья, на которых зафиксировано земляночное строительство, в подавляющем большинстве как греческих, а не варварских [1, сс. 11 — 12; 6, сс. 23 — 25; 17, сс. 90 — 91; 2, сс. 4 — 15]. С таким этнокультурным определением нижнебугских поселений полностью согласились и скифологи, подчеркнув, что «теперь, основание их греками и принадлежность к хоре Ольвии ни у кого не вызывает сомнений» [39, с. 87].

Ни у кого, кроме некоторых учёных в своё время непосредственно исследовавших эту самую хору Ольвии и эти поселения! Речь идёт о двух наших глубокоуважаемых Санкт-Петербургских коллегах К. К. Марченко и С. Л. Соловьёве, с завидным энтузиазмом продолжающих в своих работах активно использовать земляночный тип жилища и лепную керамику как надёжный заслон против ионийских колонистов, не пуская их в Северное Причерноморье, запруженное «крупными подразделениями варварских этносов», «неограниченным варварским контингентом», «значительным числом разноэтничных туземцев», «преобладающим туземным компонентом», «разноэтничной массой аборигенов», «многочисленными выходцами из Карпато-Дунайского бассейна» и (sic!) — «постоянным притоком свежей крови из глубинных зон Причерноморья», по К. К. Марченко [40, сс. 48 — 66, 85 — 96] и выходцами из племенной среды «западных районов лесостепной Скифии и Правобережного Среднего Поднепровья» по С. Л. Соловьёву [28, сс. 305 — 306].

Казалось бы К. К. Марченко в совместной публикации с С. Д. Крыжицким в 2001 г. ответственно заявил, что нет сомнений в том, что землянки и полуземлянки Северного Причерноморья первой половины — середины VI в. до н. э. «по большей части так или иначе должны быть связаны с жизнедеятельностью греческих колонистов» [41, с. 36]. Но прошло всего четыре года и теперь исследователь пишет, что «именно варвары прежде всего и являлись основными ... строителями и обитателями такого рода построек» [40, с. 91].

Не уступает ему в этнизации земляночных структур архаического времени на античных памятниках Нижнего Побужья в пользу варваров и С. Л. Соловьев, упорно, нет лучше сказать, упрямо, уже почти четверть века, начиная с защиты своей кандидатской диссертация [42] и по сей день [28] продолжающий заселять Борисфен (Березань), Ольвию и античные поселения периода архаики в регионе т. н. «выходцами» или «представителями» местных племен.

Используя грубо нарушающий принятую методику подход, выражающийся в произвольном вычленении из общего археологического контекста отдельных артефактов — опять-таки землянок и лепной керамики — он значительно преуспел в распространении своих односторонних, и, в силу этого, субъективных выводов в отечественной и, благодаря англоязычной монографии [27], особенно в зарубежной историографии. Последняя — от Сары Овен в 2001 г. [43] до Олафа Хёкманна в 2010 г. [44, ss. 354 — 355] почти полностью следовала за ним в оценке и лепной керамики, и углублённых в землю жилищ и т. н. варварского населения (эмпория!) ранней Березани*.

Однако, времена, слава Богу, меняются. К руководству исследованием памятника, который так нещадно эксплуатировал С. Л. Соловьев в своих «варварологических» построениях, имевших, по его же собственной оценке, «во многом спекулятивный характер» [45, с. 48], теперь пришли и другие люди, и другие исследователи. Им присущ незашоренный, непредвзятый и неэгоистичный подход к памятнику, к раскапываемым объектам, к археологическому материалу, который накапливается в ходе многолетних раскопок и тщательно, неспешно и взвешенно ими анализируется и осмысливается, поэтому их оценки и выводы носят не «спекулятивный», а заслуживающий доверия характер.

Так, В. В. Крутилов, обобщая результаты своих раскопок полуземляночных жилищ на участке «Т» в районе западной границы Березанского поселения, подчеркнул: **«На наш взгляд, мнение учёных по поводу варварского или «туземного» происхождения полуземлянок и землянок (следуют ссылки на работы С. Л. Соловьева) несостоятельно. Мы склоняемся к точке зрения исследователей, доказывающих эллинскую принадлежность данных жилищ на территории Березанского поселения и Ольвийской хоры ... . Кроме того, данный факт подтверждает и заполнение полуземлянок, в котором лепная керамика («варварский элемент») занимает в нашем случае не более 4 %»** (выделено авт.) [46, сс. 31, 34].

Санкт-петербургский коллега В. В. Крутилова по работам на Березани — Д. К. Чистов, проведя скрупулезную работу по сравнительному изучению

---

* О. Хёкманн, правда, хотя и пишет, следуя за С. Л. Соловьевым, что землянки относятся к местному населению, и на Березани в них жили, численно преобладавшие над немногочисленными ионийцами скифы, всё же задает резонный вопрос — а могли ли греки в принципе жить со скифами в одной индивидуальной землянке, в которой находят прекраснейшую греческую керамику? [44, s. 355]. В этой связи он подчёркивает: «Тот факт, что на Березани в подобных неприхотливых ямных хижинах содержится богатейшая ионийская керамика требует тщательного рассмотрения соотношения между архитектурными данными и мелкими находками» [44, s. 355].

значительного массива лепной и столовой кружальной посуды в комплексах углубленных жилищ Березани 1-ой половины VI в. до н. э. и периода наземной сырцово-каменной застройки 2-ой половины VI в. до н. э., пришел к важному выводу о том, что различия в «удельном весе» лепной керамики в комплексах первого и второго периодов находятся в рамках статистической погрешности, а ее процент «нельзя считать исключительно высоким для архаических напластований греческих центров Северного Причерноморья» [10, с. 378; см. также — 5, с. 165]. Далее исследователь заключает: **«Таким образом, на примере материала серии полуземлянок и синхронных им хозяйственных ям первой пол. VI в. до н. э. возможность их атрибуции как жилищ преимущественно варварского населения не имеет под собой оснований»** (выделено авт.) [19, с. 378].

«Варварологические» построения С. Л. Соловьева опровергаются и результатами последних работ по изучению ранних слоев Ольвии [47; 48]. Состав ольвийских ранних керамических комплексов и, в первую очередь, материал из заполнений углубленных в землю жилищ, четко показывает абсолютное преобладание расписной и простой кружальной столовой керамики над лепной [47, с. 38; 48, с. 186], что полностью противоречит его определению ранней Ольвии, как населенного варварами т. н. «Парутинского поселения» березанской хоры, созданного С. Л. Соловьевым на фундаменте лепной керамики в заполнении ольвийских полуземлянок [27, pp. 87, 96].

Прекрасно коррелируются с выводами Д. Е. Чистова по Березани и наблюдения А. М. Бутягина над керамическим комплексом архаического Мирмекия. Его сравнительно-статистический анализ не свидетельствует о каких-либо существенных изменениях в соотношениях и составе различных категорий керамики в заполнении углубленных жилищ и наземных сырцово-каменных построек и, соответственно, в этническом составе населения [11, с. 114; 12, с. 37; 49, с. 97]. «Ранние дома, — пишет исследователь, — возводились тем же самым населением, которое обитало в поздних землянках» [49, с. 98] и «соотносить всё или большую часть заглубленных строений с варварами неверно ... Об этом однозначно свидетельствует керамический комплекс поздних землянок и ранних наземных построек» [11, с. 114].

Суммируя вышеизложенное, хотим подчеркнуть следующее. Очевидно, что при современном состоянии источников мнение (поддержанное широким кругом исследователей и получившее убедительное подтверждение в ходе многолетних раскопок памятников в разных частях северо-причерноморского побережья, в ходе которых открыты сотни землянок [12, с. 37]), о том, что первичным жилищем греческих колонистов в регионе была землянка (полуземлянка) и период земляночного строительства — будь-то Нижнее Поднестровье, Нижнее Побужье, Западный или Восточный Крым был характерен и обязателен практически для всех раннегреческих поселений края, следует считать уже аксиомой, а спекулирование этими жилищами и извлечение из их заполнений исключительно лепной керамики для их односторонней этнической интерпретации — анахронизмом.

Достаточно длительное время я, впрочем, как и целый ряд моих коллег, при полном признании этнокультурной принадлежности углубленных структур, как жилищ греческих колонистов, в то же время поддерживал точку зрения о том, что традиция строительства землянок могла быть заимствована греками у местного варварского населения [2, с. 6; 32, с. 113]. В свете последних исследований (и у нас, и в метрополии) я полностью солидаризируюсь с А. М. Бутягиным в том, что

греческие колонисты несомненно с самого начала колонизации владели и знаниями и опытом строительства земляночных сооружений и, более того — принесли в Северное Причерноморье «собственную традицию земляночного домостроительства» [50, сс. 22 — 23].

Об этом, в первую очередь, говорят принципиальные отличия греческого колониального земляночного домостроительства от синхронного варварского, как в физических размерах, так и в планировочном, конструктивном и интерьерном решениях [1, с. 29; 2, сс. 10 — 11; 11, с. 114; 12, сс. 38 — 40], а также факт наличия в основе греческого земляночного домостроительства пропорционально-модульного расчёта, отсутствующего в грунтовых варварских жилищах [25, сс. 31 — 32]. Наиболее же существенным является то, что новые исследования дают веские основания полагать, что греческая метрополия в VII — VI в. до н. э. хорошо знала углубленные в землю жилища * — т. н. «ямные хижины» [51, s. 78; 52, p. 322; 53, pp. 139, 143, 157] соответствовавшие всем трем зафиксированным в Северном Причерноморье колониационной эпохи типам землянок (полуземлянок) — круглым, овальным и прямоугольным, причём первые две формы были наиболее характерны для сельской местности [53, pp. 139 — 140].

Данное обстоятельство позволяет считать, что уже с первой волной колонистов в регион Нижнего Побужья могла быть занесена греческая земляночная домостроительная традиция и конкретно применена на Березани [2, сс. 7 — 8], а затем в Ольвии и на других поселениях, появившихся в регионе в ходе его освоения ионийцами. Вероятно, определенный житейский навык постройки землянок был для греков одной из тех самых устойчивых культурных норм, которым «было принято следовать в повседневной жизни» [19, с. 379; 20, с. 163], особенно в таких экстремальных условиях, как переселение в доселе незнакомую или малознакомую землю и закрепление в ней. Кроме того, в каждой из групп ионийских переселенцев, очевидно, мог находиться человек, имевший профессиональные знания в разбивке мест под будущие углубленные жилища на местности и практику самого строительства подобных сооружений, либо просто хороший житейский опыт.

Совершенно прав А. М. Бутягин считая, что в отношении таких несложных грунтовых сооружений, как землянка, вряд ли вообще имеет смысл ставить вопрос о заимствовании греками самой идеи их строительства у варваров [50, сс. 22 — 23], добавим от себя — ввиду ее явной простоты. «Каким образом можно себе представить процесс оказания влияния местных домостроительных традиций на греков? Ведь последним было необходимо начинать обустраиваться на новом месте немедленно. Что же, переселенцы отправляли экспедиции в Hinterland (причём даже не в ближайшие окрестности, а в лесостепь) для того, чтобы познакомиться с местными традициями? Только для того, чтобы научиться копать прямоугольную или округлую яму и делать над ней перекрытие?» [54, с. 104]. Тут я полностью

---

* В одной из своих последних работ С. Л. Соловьев как бы нехотя, поскольку это идет вразрез отстаиваемой им концепции, вскользь упоминает о высказывавшемся в литературе мнении о знакомстве ионийских колонистов с идеей заглубленного в землю жилища еще до прибытия в Северное Причерноморье [4, с. 228]. Однако, он тут же снова сбивается на излюбленное «местное население» (уже не скифское или фракийское, а анатолийское), «выходцев из глубинных районов Малой Азии», «негреков», «представителей местного анатолийского населения», как носителей знаний «о такого рода строительной практике» и вливает их в волну колонистов, достигнувших Березани [4, сс. 228 — 231]. Воистину, если уж искать варваров, то их надо искать повсюду, в т. ч. и в метрополии, поскольку только они могут научить бестолковых греков рыть себе землянки!

готов поддержать пафос В. Д. Кузнецова и высказать, подкрепленное многолетним полевым опытом убеждение, что греки безусловно умели копать ямы и котлованы под землянки сами и, не отправляя никаких мифических экспедиций в лесостепь, быстро обустраивались на новых местах сами, в соответствии со своим опытом, знаниями, традициями и конкретной ситуацией.

Я не могу согласиться с В. Д. Кузнецовым [54, сс. 114 – 116; 55, с. 297, прим. 9], а теперь еще и с А. А. Завойкиным [56, сс. 186 – 194] в другом, а именно – в отрицании существования землянок, как археологического артефакта, засвидетельствованного на античных поселениях Северного Причерноморья позднеархаического времени и их интерпретации в качестве жилищ греческих колонистов, а также наличия особого «земляночного периода» в истории колониационного освоения греками Северного Причерноморья. Мне представляется, что в недавней небольшой, но достаточно ёмкой работе И. Е. Суриков * сумел наглядно показать суть того, почему «историческую реальность «земляночного периода» (пусть не как общеобязательного, но как достаточно распространенного явления) следует всё-таки признать» [57, с. 61]. Тем более что строительство углубленных в землю жилищ на осваиваемых землях не было исключительно северо-понтийской особенностью греческой колонизации [58, р. 271]. Подобные углубленные в землю жилища архаического времени хорошо известны, например, в Великой Греции – на хоре Метапонта [59, pp. 344 – 351; 60], где они также связываются со строительной деятельностью греческих колонистов, а отнюдь не местного варварского населения.

Это свидетельствует о каких-то единых внутренних механизмах общегреческого колониационного процесса в Черноморском и Средиземноморском бассейнах, где в ряде регионов был вызван необходимостью к жизни и широко использовался греками на начальных этапах освоения ими новых земель подобный тип заглубленного в землю жилища [2, с. 6].

Одним из таких регионов и являлось Нижнее Побужье, где в свое время впервые на северопричерноморских памятниках были открыты углубленные в землю греческие жилища времени колонизации [2, с. 3]. В течение XX в. их интерпретация менялась, имея сторонников как их греческой, так и варварской принадлежности. В настоящее время, несмотря на некоторые реликтовые явления советской историографии (повсюду искавшей т. н. «местное» население) в виде работ С. Л. Соловьева, большинство непосредственных исследователей региона убеждены в греческой принадлежности рассматриваемых структур. В литературе на большом фактическом материале надёжно установлено, что земляночное домостроительство на Березани, в Ольвии и на сельских поселениях Нижнего Побужья велось не варварами, а греческими колонистами [2, с. 5]. Данная статья служит еще одним подтверждением этому. Что касается дальнейших исследований памятников эпохи греческой колонизации региона, смею надеяться, что они не только подтвердят, но и значительно углубят и расширят выводы исследователей, касающиеся различных аспектов греческого колониального домостроительства в Нижнем Побужье.

---

* Отметим, что в своей работе И. Е. Суриков пришел к однозначному выводу о том, что «боспорское земляночное строительство не имело прямого отношения к влиянию туземцев, а было обусловлено совсем другими причинами» [57, с. 62]. Одной из главных среди них, если не основной, ученый небезосновательно назвал климатический фактор [57, сс. 61 – 62].

Библиография

1. Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья / С. Д. Крыжицкий. — К. : Наукова думка. — 1982. — 167 с.
2. Буйских С. Б. Земляночное домостроительство эпохи колонизации Северного Причерноморья (на примере Нижнего Побужья) / С. Б. Буйских // БИ. — Симферополь, Керчь. 2005. — Вып. IX. — С. 3 — 21.
3. Соловьев С. Л. Периодизация жилого строительства античной Березани / С. Л. Соловьев // АВ. — СПб., 1995. — № 4. — С. 153 — 163.
4. Соловьев С. Л. «Дом колониста» в археологическом контексте архаической Березани / С. Л. Соловьев // ТГЭ. — 2008. — Т. ХLI. — С. 216 — 236.
5. Чистов Д. Б. Архаический Борисфен: основные итоги исследований в восточной части Березанского поселения / Д. Б. Чистов // Европейская Сарматия. — СПб, 2011. — С. 158 — 190.
6. Крижицький С. Д. Найдавніші житла Ольвії / С. Д. Крижицький, А. С. Русяєва // Археологія. — 1978. — № 28. — С. 3 — 26.
7. Буйских А. В. Некоторые полемические заметки по поводу становления и развития Борисфена и Ольвии / А. В. Буйских // ВДИ. — 2005. — № 2. — С. 146 — 164.
8. Буйских А. В. О застройке юго-восточной части Ольвии в VI — начале V вв. до н. э. / А. В. Буйских // БЧ. — Керчь, 2002. — Вып. XII. — С. 48 — 52.
9. Русяева А. С. К вопросу об основании ионийцами Ольвии / А. С. Русяева // ВДИ. — 1998. — № 1. — С. 160 — 170.
10. Русяева А. С. О главных критериях определения времени основания северопричерноморских полисов в современных исследованиях / А. С. Русяева // БЧ. — Керчь, 2009. — Вып. X. — С. 351 — 355.
11. Бутягин А. М. Особенности домостроительства архаического Боспора / А. М. Бутягин // БФ. — СПб., 1999. — С. 112 — 116.
12. Бутягин А. М. Земляночное строительство на архаическом Боспоре (генезис и развитие) / А. М. Бутягин // БФ. — СПб., 2001. — С. 36 — 41.
13. Бутягин А. М. Особенности формирования раннего Мирмекия / А. М. Бутягин // БЧ. — Керчь, 2012. — Вып. XIII. — С. 60 — 63.
14. Толстикова В. П. Пантикапей — столица Боспора / В. П. Толстикова // Очерки археологии и истории Боспора. — М., 1992. — С. 45 — 99.
15. Зинько В. Н. Основание и становление Тиритаки / В. Н. Зинько // ДБ. — М., 2010. — Т. 14. — С. 220 — 232.
16. Крижицький С. Д. До історії колонізації Нижнього Побужжя / С. Д. Крижицький // Археологія. — 1989. — № 3. — С. 40 — 50.
17. Крыжицкий С. Д. Сельская округа Ольвии / С. Д. Крыжицкий, С. Б. Буйских, А. В. Бураков, В. М. Отрешко. — К. : Наукова думка, 1989. — 240 с. — Библиогр. : С. 224 — 235.
18. Чистов Д. Е. Работы на острове Березань в 2004 г. / Д. Е. Чистов // Материалы Березанской (Нижнебугской) античной экспедиции. — СПб., 2006. — Т. 1. — С. 57 — 112.
19. Чистов Д. Е. К вопросу о полуземлянках архаической Березани (по материалам раскопок на участке «О» в 2004 — 2006 гг.) / Д. Е. Чистов // Древнее Причерноморье. — Одесса, 2008. — Вып. VIII. — С. 377 — 383.

20. Чистов Д. Е. Архаический Борисфен: основные итоги исследований в восточной части Березанского поселения / Д. Е. Чистов // Европейская Сарматия. — СПб., 2011. — С. 158 — 190.
21. Чистов Д. Е. Комплексы и напластования конца VII — середины VI в. до н. э. / Д. Е. Чистов // Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиций. — СПб., 2012. — Т. 2. — С. 8 — 19.
22. Bujskich S. B. Die Chora des pontischen Olbia: Die Hauptetappen der räumlich-strukturellen Entwicklung / S. B. Bujskich // BSS. — Aarhus, 2006. — 4. S. 115 — 139.
23. Буйских С. Б. Ойкос греческой хоры в Нижнем Побужье VI — V вв. до н. э. / С. Б. Буйских // БЧ. — Керчь, 2006. — С. 29 — 31.
24. Буйских С. Б. Элементы благоустройства на архаических поселениях Нижнего Побужья / С. Б. Буйских // БЧ. — Керчь, 2012. — С. 53 — 59.
25. Буйських А. В. Деякі особливості планувальної структури пізньоархаїчних поселень Нижнього Побужжя / А. В. Буйських // Археологія. — 1990. — № 2. — С. 24 — 32.
26. Крыжицкий С. Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья / С. Д. Крыжицкий. — К. : Наукова думка, 1993. — 246 с. — Библиограф. : С. 237 — 244.
27. Solovyov S. L. Ancient Berezan. The Architecture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea / S. L. Solovyov // CP. — Leiden, 1999. — Vol. 4. — 148 p. — Bibliography : P. 133 — 144.
28. Соловьев С. Л. Этническая интерпретация традиций домостроительства Нижнего Побужья позднеархаического времени / С. Л. Соловьев // THRACIA. — Sofia, 2011. — XIX. — С. 299 — 311.
29. Буйских С. Б. Об особенностях земляночного строительства Нижнего Побужья в колониационный период / С. Б. Буйских // БЧ. — Керчь, 2004. — Вып. V. — С. 43 — 47.
30. Буйских С. Б. Ольвия и варвары в VI — V вв. до н. э. / С. Б. Буйских // ССПК. — Запоріжжя, 2004. — Т. XI. — С. 46 — 50.
31. Буйских С. Б. К истории изучения земляночного домостроительства греческих колонистов в Северо-Западном Причерноморье / С. Б. Буйских // Древнее Причерноморье. — Одесса, 2005. — Вып. VI. — С. 15 — 18.
32. Буйских С. Б. К проблеме греко-варварских контактов в Нижнем Побужье архаического времени / С. Б. Буйских // ССПК. — Запоріжжя, 2007. — Т. XIV. — С. 110 — 125.
33. Buyskikh S. B. Contacts between Greeks and Non-Greeks on the Lower Bug in the Sixth and Fifth Centuries BC / S. B. Buyskikh // PBA. — Oxford, 2007. — 142. — P. 23 — 35.
34. Буйских С. Б. Хора колониального полиса в Нижнем Побужье: от архаики к эллинизму / С. Б. Буйских // ССПК. — Запоріжжя, 2009. — С. 225 — 247.
35. Гребенников Ю. С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX — III вв. до н. э.) / Ю. С. Гребенников. — Николаев, 2008. — 192 с. — Библиограф. : С. 179 — 191.
36. Мазарати С. Н. Полуземлянки и землянки / С. Н. Мазарати, В. М. Отрешко // КНООАВ. — К., 1987. — С. 8 — 17.
37. Отрешко В. М. Архаические сооружения Березани / В. М. Отрешко, С. Н. Мазарати // Ольвийские древности. — К., 2009. — С. 81 — 92.

38. Отрешко В. М. Землянки и полуземлянки на античных поселениях Нижнего Побужья / В. М. Отрешко // Ольвийские древности. — К., 2009. — С. 98 — 102.
39. Мелюкова А. И. Б. Н. Граков и некоторые проблемы современного скифоведения / А. И. Мелюкова, И. В. Яценко // Проблемы скифо-сарматской археологии. — Запорожье, 1989. — С. 86 — 88.
40. Марченко К. К. Греки и варвары Северо-Западного Причерноморья скифской эпохи / К. К. Марченко // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. — СПб., 2005. — С. 42 — 136.
41. Крыжицкий С. Д. К вопросу о наиболее ранних строительных комплексах северопричерноморских греков // С. Д. Крыжицкий, К. К. Марченко // БФ. — СПб., 2001. — Ч. 1. — С. 33 — 36.
42. Соловьев С. Л. Строительные комплексы архаической Березани (анализ архитектурно-строительной традиции). — Автореф. дисс. канд. ист. наук. — Л., 1989. — 18 с.
43. Owen S. — Solovyov S. L. Ancient Berezan. — (Colloquia Pontica, 4) — Leiden, Boston, Cologne. — 1999. — 148 p. / S. Owen // JHS. — 2001. — Vol. 121. — P. 216 — 217.
44. Höckmann O. Zur antiken Schiffart im Schwarzen Meer / O. Höckmann // KJ. — 2010. — Bd. 43. — S. 345 — 369.
45. Соловьев С. Л. Особенности домостроительства Нижнего Побужья VI — нач. III вв. до н. э. в контексте греко-варварского взаимодействия в Северо-Западном Причерноморье / С. Л. Соловьев // Античная цивилизация и варварский мир. — Новочеркасск, 1992. — С. 44 — 52.
46. Крутилов В. В. Полуземлянки архаического времени на территории участка «Т» на о. Березань / В. В. Крутилов // Античный мир и варвары на юге России и Украины. Ольвия. Скифия. Боспор. — М., К., Запорожье, 2007. — С. 26 — 35.
47. Буйских А. В. О керамических комплексах VI в. до н. э. из Ольвии / А. В. Буйских // БЧ. — Керчь, 2004. — Вып. V. — С. 36 — 41.
48. Буйских А. В. Новая землянка VI в. до н. э. в Ольвии: новый взгляд на старые проблемы / А. В. Буйских // БФ. — СПб., 2005. — С. 183 — 192.
49. Бутягин А. М. О переходе к наземному каменному домостроительству на городище Мирмекий / А. М. Бутягин // Stratum + ПАВ. — СПб — Кишинев., 1997. — С. 94 — 100.
50. Бутягин А. М. К вопросу о генезисе земляночного домостроительства в Северном Причерноморье / А. М. Бутягин // VI чтения памяти В. Д. Блаватского. Тез. докл. — М., 1999. — С. 22 — 23.
51. Lang F. Archaische Siedlungen in Griechenland. Struktur und Entwicklung / F. Lang. — Berlin, 1996. — 307 s. + 159 Abb.
52. Vokotopoulou J. Cities and Sanctuaries of the Archaic Period in Chalkidike / J. Vokotopoulou // BSA. — 1996. — № 91. — P. 319 — 328.
53. Masarakis Ainian A. From Huts to Houses in Early Iron Age Greece / A. Masarakis Ainian // From Huts to Houses. — Stockholm, 2001. — P. 139 — 161.
54. Кузнецов В. Д. Ранние типы греческого жилища в Северном Причерноморье / В. Д. Кузнецов // БС. — М., 1995. — Вып. 6. — С. 99 — 126.
55. Кузнецов В. Д. Причерноморские греки в варварской земле / В. Д. Кузнецов // ДБ. — М., 2009. — Т. 13. — С. 280 — 304.

56. Завойкин А. А. О «больших» и «малых» боспорских городах / А. А. Завойкин // ДБ. — М., 2009. — Т. 13. — С. 176 — 205.
57. Суриков И. Е. Раннебоспорские землянки: свидетельство контактов с местным населением или модификация эллинских традиций? / И. Е. Суриков // БФ. — СПб., 2011. — С. 59 — 63.
58. Tsetskhladze G. R. On the Earliest Greek Colonial Architecture in the Pontus / G. R. Tsetskhladze // СР. — 2004. — Vol. 9. — P. 225 — 278.
59. Carter J. C. Taking Possession of the Land: Early Greek Colonization in Southern Italy / J. C. Carter // Eius Virtutis Studiosi. — Hannover, London, 1993. — P. 343 — 367.
60. Orlandini P. Lo scavo del saggio G / P. Orlandini / RAAIM. — Milano, 2000. — 4. — P. 15 — 22.

Буйських С. Б.

Деякі аспекти грецького колониального домобудівництва в Нижньому Побужжі

У статті на підставі нової джерельної бази, що значно поповнилася, завдячуючи останнім археологічним дослідженням у Північному Причорномор'ї та метрополії, обґрунтовується точка зору про те, що ідея будівництва заглиблених у землю жител-землянок і напівземлянок, що були широко розповсюджені на античних поселеннях епохи грецької колонізації краю, не була запозичена іонійськими переселенцями у місцевого, варварського населення.

Грецька метрополія VII — VI ст. до н. е. мала власну землянкову домобудівну традицію, яка з першою хвилею колоністів була занесена і конкретно застосована на Березані, в Ольвії та на інших поселеннях, що виникли під час його освоєння іонійцями. Висновки статті спростовують безпідставність спроб етнізації заглиблених у землю жител і пізньоархаїчних поселень Нижнього Побужжя, де вони відкриті, на користь варварів і повністю підтверджують їх належність грецьким колоністам.

Bujskykh S. B.

Some aspects of the Greek colonial house building in Lower Bug region

The article is aimed to prove the statement that the idea of dugouts and half-dugouts that were widespread at the local ancient Greek settlements of the colonization period was not borrowed by the Ionian settlers from the neighboring barbaric population. The paper is based mainly on the huge amount of new archaeological sources from the Northern Black Sea region.

Greek metropolis had gained its own dugouts house building tradition in VII — VI century BC. It was accepted by the first wave of colonists and applied specifically to Berezan' and Olbia and to the other settlements that were founded by the Ionians.

The main conclusions of the research made disprove the invalidity of the attempts to make the dugouts and late archaic settlements of the Lower Bug region «barbarian». They also fully confirm their affiliation to the Greek colonists.

ПРОБЛЕМА ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ГРЕКОВ И ВАРВАРОВ ЗАПАДНОГО КРЫМА В ДОРИМСКУЮ ЭПОХУ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ПОСЛЕВОЕННОГО ПЕРИОДА (ДО КОНЦА 50-х гг. XX в.)

Вопрос о взаимодействии греческого и варварского (преимущественно, скифского) населения в Северном Причерноморье в целом, и в Западном Крыму в частности всегда был и остается актуальным для исторических исследований, так же, как и определение времени, с которого это взаимодействие начинается. Интерес к этой проблематике особенно оживился в связи с выдвинутой в годы Великой Отечественной войны проблемой этногенеза славян и возможного участия в нем скифских племен. Начало нового послевоенного этапа в изучении греко-варварских взаимоотношений характеризуется системностью изучения, появлением различных точек зрения, подходов, концепций в изучении этой проблемы.

В отечественной историографии практически отсутствуют исследования, посвященные изучению греко-варварских взаимоотношений. Данная проблема стала объектом научных исследований только в начале XX ст. — поэтому историография ее ограничена. В работах советских историков И. Т. Кругликовой, А. Н. Щеглова, В. И. Кадеева был предпринят фрагментарный историографический анализ ряда аспектов взаимосвязей колонистов с варварами доримского периода. Частично историографический аспект проблемы рассматривается в современных работах С. Г. Колтухова, В. Ю. Юрочкина, В. А. Кутайцова, С. Б. Ланцова, К. К. Марченко. Таким образом, до настоящего времени отсутствуют специальные историографические разработки по исследуемой теме, что позволяет говорить о фрагментарности историографических исследований по указанной проблематике, это и обусловило выбор темы настоящего исследования.

Исследование исторических концепций, изучение комплекса научной литературы, накопленной в послевоенный период (до конца 50-х гг. XX ст.) позволяют проследить историю исследования греко-варварских взаимоотношений, а также рассмотреть процесс преодоления отживших исторических представлений, выяснить момент преемственности историками нового поколения, учесть опыт исторического познания в современных условиях.

Цель статьи — проследить формирование проблемы взаимоотношений греков и варваров в Западном Крыму в послевоенный период. Для реализации поставленной цели были определены следующие задачи:

- выделить историографические этапы изучения;
- охарактеризовать условия формирования проблемы греко-варварских взаимоотношений;
- осветить основные результаты изучения проблемы.

Историю исследования греко-варварских взаимоотношений в указанном регионе можно предварительно разделить на два периода: дореволюционный и советский. В дореволюционной историографии были только заложены основы в изучении проблемы всего спектра греко-варварских взаимоотношений. Результаты этого периода, представлены в работах В. Н. Юргевича, А. С. Лаппо-Данилевского, В. В. Латышева, Э. Р. Штерна, Б. В. Фармаковского, М. И. Ростовцева. Начало довоенного этапа совпало с начинающимися масштабными

исследованиями Херсонеса и прилегающей к нему территории, когда формировались конкретные представления о характере взаимодействий греческой и местной культур «автохтонного» населения. Определяющую роль в этом процессе сыграли труды ученых 20 – 30-х гг. XX ст.: Л. А. Моисеева, Ю. В. Готье, М. И. Ростовцева, И. Н. Бороздина, П. Н. Шульца, С. А. Жебелева, А. И. Тюменева, В. И. Дьяконова, А. А. Иессена и других.

В настоящей статье рассматривается послевоенный период в изучении греко-варварских взаимоотношений, который условно можно разделить по хронологическому принципу на два периода. Первый продолжался до начала 50-х гг. XX ст. Толчком к комплексному изучению проблемы греко-варварских взаимоотношений послужил апрельский пленум 1946 г. по изучению материальной культуры древнего Причерноморья, созданный впервые после Отечественной войны Ленинградским Отделением Института Истории Материальной Культуры (ЛОИИМК) им. Н. Я. Марра АН СССР [1, с. 220]. Один из докладчиков ЛОИИМК В. Ф. Гайдукевич отмечал, что в дальнейшей работе по изучению древнего Причерноморья «особенно надо обратить внимание на те памятники, в которых может быть вскрыт стык греческой колонизации с догреческой культурой местного населения. Возобновить работы на Гераклеяском полуострове, в центральном и южном Крыму» [1, с. 221].

Проблема греко-варварских взаимоотношений нашла свое отражение в теории колонизации. Тезис о двухстороннем торговом процессе колонизации был развит А. А. Иессеном (1947 г.), предложившим по существу, новый подход к изучению греко-варварских взаимодействий в регионе. Отношения между греками и местным населением, по мысли автора (в контексте торговой модели греческой колонизации), стали завязываться в период существования временных факторий и доколониальной торговли (VII в. до н. э.) [2, с. 56]. Основным выводом, к которому пришел исследователь, заключался в том, что греческую колонизацию Северного Причерноморья нельзя рассматривать односторонне, только с точки зрения истории Греции, греческих племен и греческой культуры, а нужно учитывать историческое развитие местного населения колонизируемых областей [2, с. 89]. Концепция А. А. Иессена стала поддерживаться многими советскими учеными. Так М. И. Артамонов отмечал, что с самого начала своего существования колонии включали в свой состав значительное количество туземцев [3, с. 89].

В. Д. Блаватский в ряде работ вносит свои коррективы в теорию «двусторонности», изложенную А. А. Иессеном. Рассматривая колонизацию как трехступенчатый процесс (1947, 1950), он выделяет новую периодизацию исторического развития городов Северного Причерноморья.

По мнению ученого, не все города Северного Причерноморья развивались одинаково. На, втором, домитридатовском этапе (с последних десятилетий V в. до н. э. до конца II, первой половины I в. до н. э.) автор подробно останавливается на вопросе о взаимных отношениях этих городов с окружающими местными племенами. На этот период приходится возникновение и независимое существование демократического полиса Херсонеса, подчинившего себе довольно значительную территорию юго-западного Крыма [4, с. 32].

Проблему взаимоотношений крупных городских центров с местным населением рассматривали в дальнейшем в своих работах В. Ф. Гайдукевич и С. А. Капшина. По мнению авторов, культура античных городов Северного Причерноморья складывалась и развивалась при активном участии местного населения. Археоло-

логические материалы, относящиеся к доколониционному периоду, позволили сделать заключение, что греческие колонии Северного Причерноморья (Керкинитиды, Калос-Лимен, Херсонес) возникали на местах издавна обжитых, где ко времени появления греческих колонистов уже существовали и некоторые оседлые поселения [5, с. 166]. Многочисленные каменные орудия, собранные при раскопках Херсонеса и относящиеся к началу I тысячелетия до н. э., рассматривались как следы древнего таврского поселения, на месте которого вырос затем Херсонес [5, с. 165].

Следует заметить, что до 50-х гг. XX ст. (до «Сталинской дискуссии») научная работа в области изучения древнего Причерноморья, и в частности изучение греко-варварских взаимоотношений, велась по путям, указанным Н. Я. Марром и С. А. Жебелевым. Причерноморские города изучались в тесной связи с историей местного населения. Изложенная С. А. Жебелевым концепция греко-варварской культуры нашла свое яркое отражение в работах Д. П. Каллистова (1949; 1952) и научно-популярной работе Д. Б. Шелова (1956 г.) [6, с. 161; 7; 8; 9].

Так, например, в монографиях ученика С. А. Жебелева Д. П. Каллистова (1949, 1952), впервые в историографии было поставлено под сомнение, казалось совершенно неопровержимое достижение отечественного антиковедения — идея возникновения в Северном Причерноморье особой синкретической греко-скифской культуры [7, с. 105]. Оно явно базировалось на уже упоминавшемся постулате «нового учения о языке» — об эволюционном характере развития автохтонного населения, не подверженного сколько-нибудь сильным внешним культурным воздействиям со стороны мигрантов.

В 1947 г. под руководством П. Н. Шульца в Крыму начала работать тавро-скифская экспедиция, одной из задач которой стояла выявить взаимосвязь поздних скифов и тавров с греками [10, сс. 59 — 66]. На основании археологических разведок П. Н. Шульц еще в предвоенные годы выдвинул гипотезу о существовании двух противостоящих друг другу систем обороны греческой и варваров (скифов) [11; 12]. Позднее гипотеза П. Н. Шульца подверглась дальнейшей разработке, и превратилась в общепризнанную концепцию и была принята большинством ученых (М. И. Артамонов, Б. Н. Граков, А. И. Тюменев, О. Д. Дашевская, Э. И. Соломоник). Слабое место ее в том, что ученые опирались в своих выводах на памятники, характер которых не мог быть окончательно выяснен без широко проведенных раскопок и разведок*.

По мнению П. Н. Шульца взаиморасположение противостоящих друг другу укрепленных поселений отражало напряженный характер отношений с варварами. Эту точку зрения П. Н. Шульца поддерживала Н. В. Пятышева, рассматривая скифо-херсонесские контакты в Северо-Западном Крыму как враждебные, впрочем, основное внимание уделялось событиям III — II вв. до н. э., хорошо отраженным в письменных источниках [13, с. 35]. Затрагивая вопрос взаимоотношений местного населения с греками в Юго-Западном Крыму, автор отмечала, что вопрос об органической связи с таврами, ближайшими соседями Херсонеса, не принимался во внимание [14, с. 213].

По мнению Б. Н. Гракова, известного специалиста по скифо-сарматской и античной археологии, «ономастика говорит о вполне конкретном представлении херсонесцев о соседних скифах и об их связях друг с другом» [15, сс. 25 — 26].

---

* Результаты обширных планомерных и разнохарактерных полевых работ с конца 60-х гг. опровергли его гипотезу.

Он констатировал, что о взаимоотношениях греков с соседними племенами свидетельствовали надписи, где встречались негреческие (скифские) имена, вещи с греческими мифологическими сюжетами [15; 11]. До времени Скилура, город Херсонес «почти с самого начала стал с соседями в более враждебные отношения» [16, с. 81]. В то же время, как замечает Б. Н. Граков, эти отношения не всегда были враждебными, употребление собственного имени Скиф в херсонесских эпиграфических надписях в период доримского времени — это отражение «живой действительности», где могли быть случаи возникновения родства [16, сс. 81 — 82; 15, с. 25].

Одной из тем конца 40 — 50-х гг. XX в. являлся показ значительной роли аборигенного населения в истории эллинских центров Северного Причерноморья, что косвенно повлияло на интерпретацию материалов херсонесского некрополя, открытого в 1936 году. Большинство исследователей (Г. Д. Белов, Н. В. Пятышева, В. Ф. Гайдукевич, С. И. Капошина) придерживалось точки зрения, о том, что Херсонес с самого начала своего основания был не чисто греческим, а греко-варварским городом [17, с. 14; 18, сс. 122 — 124; 5, сс. 168 — 175; 19, с. 95]. Более того, С. Ф. Стржелецкий полагал, что «греки вместе с таврами строят город» [20, с. 140].

Свои коррективы в интерпретацию результатов раскопок некрополя Херсонеса внес В. Д. Блаватский. По его мнению, наличие в составе населения города IV — III вв. до н. э. многочисленных представителей туземного населения, не дает основания заключить, что тавры участвовали в создании Херсонесского полиса и имели там гражданские права [21, с. 147]. Исследователь пришел к заключению о принадлежности «скорченников» к рабам [22, с. 165].

Проблема роли «автохтонного» населения в истории Причерноморья стимулировалась также изучением темы происхождения славян. В результате археологических и исторических исследований довоенного времени славянский этногенез был обрисован не в виде процесса расселения славян из одного общего центра, а как процесс, включивший в свои рамки многие древние племена. После «лингвистической дискуссии» 1950 г. с последующим «разгромом» идей Н. Я. Марра, советские археологи в первую очередь должны были пересмотреть существующие положения в археологии, выявить чуждые марксизму концепции и решить возникшую серьезную проблему: как искать скифо-славянские корни в Крыму, если рухнула сама теория? Археологам необходимо было создать «подлинную историю народов Советского Союза», глубоко осветить историю населения, не имевшего своей письменности, для этой цели нужно было возобновить археологические исследования по всему Советскому Союзу, включая и Северо-Западный Крым. Переломным пунктом в изучении греко-варварских взаимоотношений в античности стала, состоявшаяся в Крыму, майская сессия 1952 г. Академии Наук СССР, где принимавшие в ней участие известные и авторитетные ученые (Б. А. Рыбаков, В. Д. Блаватский, В. Ф. Гайдукевич, П. Н. Шульц) подвергли критике не только самого Н. Я. Марра, но и его последователей [23; 24].

Падение теории автохтонизма придало этой проблеме новый импульс. В сентябре 1952 г. в Херсонесе к 125-летию юбилея раскопок была открыта не только выставка, посвященная истории исследования Херсонеса Таврического и деятельности музея, но и проведена научная конференция, где частично рассматривались греко-варварские взаимоотношения [25, с. 7]. Интересен доклад П. Н. Шульца «Скифы на западном побережье Крыма и их взаимосвязи с Херсонесом», неопу-

бликованные тезисы которого хранятся в архиве Национального заповедника «Херсонес Таврический» [26, д. 643, лл. 55 — 54]. Этот вопрос автор связывает с проблемой возникновения и развития скифского государства и его взаимоотношений с античными городами Северного Причерноморья. В представлении ученого, «освоение Западного побережья Крыма и создание здесь портовых пунктов и приморских, пограничных сторожевых укреплений являлось одной из существенных задач государства поздних скифов» [26, д. 643, л. 55]. Исходя из эпиграфических данных и свидетельства Страбона, П. Н. Шульц предполагал, что скифы и другие местные племена обладали флотилиями, вступавшими в морские сражения [26, д. 643, л. 58]. С этим был не согласен рецензент тезисов, К. Ф. Смирнов, археолог, известный специалист по сарматской культуре [26, д. 643, л. 63]. Может быть, поэтому этот доклад не был опубликован.

Второй историографический период продолжался до конца 50-х гг. XX ст. Переосмысление итогов работ 20-х — начала 50-х гг., более углубленное изучение фонда накопленных материалов и данных античной литературной традиции позволило специалистам критически подойти к торговой концепции греческой колонизации, которая тесно переплеталась с проблемой греко-варварских взаимоотношений. По мнению В. Д. Блаватского, «торговые связи Херсонеса с местными племенами не были особенно интенсивными из-за слабого развития экономики его ближайших соседей — таврских племен» [27, с. 15].

Большое внимание догреческим, таврским поселениям, как на территории Херсонеса, так и в прилегающем районе уделял С. Ф. Стржелецкий, считая, что причины колонизации греков обусловлены экономическими законами развития греческих полисов, не связанных с экономическим развитием тех или иных племен Северного Причерноморья [28, с. 65]. Полемизируя со С. Ф. Стржелецким, В. Д. Блаватский отмечал, что без соответствующего уровня экономического развития племен Северного Причерноморья не могли возникнуть греческие эмпории. Ионийский эмпорий на месте позднейшего Херсонеса, по мнению В. Д. Блаватского, был основан как раз вследствие того, что тавры достигли определенной ступени в своем развитии. Колония Гераклеи Понтийской возникла вне зависимости от этих экономических предпосылок; ее возникновение было обусловлено процессом исторического развития ее метрополии. Другое дело, что Херсонес в известной мере унаследовал экономические связи своего предшественника — эмпория [29, с. 290].

Возвращаясь к греко-таврской дискуссии, следует отметить, что эта проблема продолжала свое развитие в научной литературе во второй половине 50-х гг. По мнению С. Ф. Стржелецкого, на месте Херсонеса таврское поселение существовало с X по V вв. до н. э. Уже с момента основания города население было смешанным. Более поздняя дата херсонесской фактории и основания города Херсонеса указывала на сравнительное отставание экономического развития таврских племен Юго-Западного Крыма [28, сс. 67 — 68].

Напротив, П. Н. Шульц считал, что исследователи Херсонеса определяли некрополь «как таврский не без оснований» [30, с. 240], а значение тавров в истории Херсонеса преувеличено [30, с. 267]. В свою очередь, В. Ф. Гайдукевич выдвинул предположение, что какие-то обстоятельства, связанные с предколониационным периодом, привели к прекращению существования местных поселений, расположенных в окрестностях Херсонеса. Культурная преемственность между догреческим населением и обитателями греческих городов северного

побережья Понта, по его мнению, представлена культурой с керамикой кизилкобинского типа [29, с. 294]. Дискуссия об «элинско-таврском городе» получила свое развитие в 70 – 80 гг. XX в.

М. А. Наливкина была уверена, что изображения на монетах Керкинитиды сидящего скифа на скале, а также скифа на коне являются свидетелями взаимосвязей города со скифским населением Крыма. На основании собственных археологических исследований М. А. Наливкина относила основание Керкинитиды к рубежу VI – V вв. до н. э., отмечая характер и направление торговых связей двух названных поселений греков с местным населением степей, особенно скифов [31, с. 294]. По ее мнению, эти связи отразились на составе населения обоих городов. М. А. Наливкина считала, что кратковременно Керкинитиды подчинялась скифам [31, с. 193]. С этим не согласился П. Н. Шульц, говоря о том, что в настоящее время нельзя решить вопрос об этнической принадлежности жителей поселений западного и северо-западного побережья Крыма, так как разведочными работами в этом районе обнаружены и скифские и греческие поселения [29, с. 291].

Варварская проблематика затрагивалась также в статьях Н. И. Сокольского и Д. Б. Шелова [32]. Значительное место в них уделялось критике работ авторов, недооценивавших степень развития местных племен и преувеличивавших значение античных городов. Были подвергнуты критике концепция М. И. Ростовцева, основывавшаяся только на изучении культурных влияний, и теория Д. П. Каллистова, противопоставлявшая эллинский мир варварскому, а также неверные положения, распространенные в научно-популярной литературе (П. Н. Надинский, М. С. Курьянов).

Таким образом, в свете новых археологических раскопок 40 – 50-х гг. XX века в Северном Причерноморье проблема греко-варварских отношений получила свое дальнейшее развитие. Раскопки Херсонеса и его периферии (Керкинитиды и Калос-Лимена) помогли представить общую картину греко-варварских взаимоотношений в Западном Крыму. В исследованиях советских археологов и историков ведущим становится мнение об утверждении активной роли варварского компонента в формировании греко-таврской и греко-скифской культуры.

Библиография

1. Капошина С. П. Пленум Ленинградского отделения Института Истории Материальной Культуры, посвященный Северному Причерноморью / С. П. Капошина // ВДИ. – 1946. – № 3. – С. 220 – 233.
2. Иессен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Ее предпосылки и особенности / А. А. Иессен. – Л. : Государственный Эрмитаж, 1947. – 90 с.
3. Артамонов М. И. Вопросы истории скифов в советской науке / М. И. Артамонов // ВДИ. – 1947. – № 3. – С. 68 – 82.
4. Блаватский В. Д. Античная культура в Северном Причерноморье / В. Д. Блаватский // КСИИМК. – 1950. – № XXXV. – С. 30 – 41.
5. Гайдукевич В. Ф. К вопросу о местных элементах в культуре античных городов Северного Причерноморья / В. Ф. Гайдукевич, С. И. Капошина // СА. – 1951. – Т. XV. – С. 162 – 187.
6. Жебелев С. А. Народы Северного Причерноморья в античную эпоху / С. А. Жебелев // ВДИ. – 1938. – № 1 (2). – С. 149 – 163.

7. Каллистов Д. П. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи / Д. П. Каллистов. — Л. : Изд-во ЛГУ. — 1949. — 287 с.
8. Каллистов Д. П. Северное Причерноморье в античную эпоху / Д. П. Каллистов. — М. : Учпедгиз, 1952. — 188 с., ил.
9. Шелов Д. Б. Античный мир в Северном Причерноморье / Д. Б. Шелов // АН СССР. ИИМК. — М. : Изд-во АН СССР, 1956. — 195 с., ил.
10. Шульц П. Н. Тавро-скифская экспедиция / П. Н. Шульц // КСИИМК. — 1949. — Вып. XXVII. — С. 56 — 66.
11. Шульц П. Н. О работах Евпаторийской экспедиции / П. Н. Шульц // СА. — 1937. — № 3. — С. 252 — 254.
12. Шульц П. Н. Евпаторийский район / П. Н. Шульц // Археологические исследования в РСФСР 1934 — 1936 гг. Краткие отчеты и сведения. — 1941. — С. 265 — 277.
13. Колтухов С. Г. От Скифии к Готии / С. Г. Колтухов, В. Ю. Юрочкин. — Симферополь : СОНАТ, 2004. — 240 с.
14. Пятышева Н. В. Культ греко-тавро-скифского божества в Херсонесе / Н. В. Пятышева // ВДИ. — 1947. — № 3. — С. 213 — 218.
15. Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре / Б. Н. Граков // МИА. — 1954. — № 36. — 238 с.
16. Граков Б. Н. Термин скиф и его производные в надписях Северного Причерноморья / Б. Н. Граков // КСИИМК. — 1947. — Вып. XVI. — С. 79 — 88.
17. Белов Г. Д. Северный прибрежный район Херсонеса (по новейшим раскопкам) / Г. Д. Белов // МИА. — 1953. — № 34. — С. 11 — 31.
18. Пятышева Н. В. Тавры и Херсонес Таврический : (Тез. канд. дис.) / Н. В. Пятышева // КСИИМК. — 1949. — Вып. 29. — С. 122 — 124.
19. Стржелецкий С. Ф. Раскопки таврского некрополя Херсонеса в 1945 году / С. Ф. Стржелецкий // ХС. — 1948. — Вып. IV. — С. 69 — 95.
20. Стржелецкий С. Ф. Херсонес-Корсунь. Путеводитель по раскопкам / С. Ф. Стржелецкий. — Симферополь : Крымиздат, 1950. — 87 с.
21. Блаватский В. Д. Рец. на : Херсонес Таврический. Гос. Эрмитаж. — Л., 1948. — 147 с., 23 табл. / В. Д. Блаватский, Г. Д. Белов // ВДИ. — 1949. — № 3 (29). — С. 145 — 148.
22. Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья / В. Д. Блаватский // Причерноморье в античную эпоху. — 1953. — Вып. 5. — 206 с.
23. Браичевський М. Ю. Кримська сесія 1952 р. / М. Ю. Браичевський // Ruthenica. — 2002. — Т. 1. — С. 175 — 184.
24. Стенограмма. Объединенная научная сессия Отделения истории и философии Крымского филиала АН СССР по истории Крыма // ВДИ. — 1952. — № 4 (42). — С. 193 — 199.
24. Антонова И. А. Херсонесский музей за годы советской власти / И. А. Антонова // ХС. — 1959. — Вып. IV. — С. 3 — 12.
26. НА НЗХТ.
27. Блаватский В. Д. Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье / В. Д. Блаватский // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М., 1959. — С. 7 — 39.
28. Стржелецкий С. Ф. Основные этапы экономического развития и периодизация истории Херсонеса Таврического в античную эпоху / С. Ф. Стржелецкий //

Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М., 1959. — С. 63 — 83.

29. Онайко Н. А. Обсуждение докладов на конференции, посвященной процессу исторического развития античных государств Северного Причерноморья / Н. А. Онайко // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — 1959. — С. 279 — 301.

30. Шульц П. Н. О некоторых вопросах истории тавров (территория, хронология, взаимоотношения с античными городами и скифами) / П. Н. Шульц // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М., 1959. — С. 235 — 272.

31. Наливкина М. А. Торговые связи античных городов Северо-Западного Крыма (Керкинитиды и Калос Лимен в V — II вв. до н. э.) / М. А. Наливкина // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М., 1959. — С. 183 — 194.

32. Сокольский Н. И. Историческая роль античных государств Северного Причерноморья / Н. И. Сокольский, Д. Б. Шеллов // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М., 1959. — С. 40 — 62.

Новікова О. В.

Проблема взаємовідносин між греками і варварами Західного Криму в доримську епоху в радянській історіографії повоєнного періоду (до кінця 50-х рр. ХХ ст.)

У статті розглянуто історію одного з етапів дослідження греко-варварських пам'яток в повоєнний період (з кінця 40-х до кінця 50-х рр. ХХ століття). Встановлено, що традиційно провідною проблемою у вивченні грецьких і варварських пам'яток Західного Криму є греко-варварські взаємовідносини, тому у вітчизняній історіографії є нагальна необхідність подальшого вивчення результатів досліджень цього періоду.

Наведено характеристику і результати дослідження греко-варварських взаємовідносин в Західному Криму (повоєнний період) в працях таких вчених кінця 40-х — кінця 50-х рр. ХХ ст. як: О. О. Ієсен, В. Д. Блаватський, В. Ф. Гайдукевич, С. О. Капошна, Д. П. Калістов, П. М. Шульц, Н. В. Пятишева, С. Ф. Стржелецький, М. А. Налівкіна тощо.

Novikova O. V.

Problem of relations between the greeks and the barbarians of the Western Crimea in to the roman era in the soviet historiography of the post-war period (before the end of 50-ies. the XX in.)

This article is dedicated to the history of one of the research periods of the Greek and barbarian monuments of pre-roman epoch in the postwar period (late 40th — late 50th of the twentieth century). Traditionally the Greek-barbarian relations were the key problem in the research of Greek and barbarian monuments of the West Crimea, therefore this problem requires careful study including historiographic analysis.

The description and results of the Greek-barbarian relations in the West Crimea research (postwar period) are produced in the scientists' works of late 40th - late 50th of the twentieth century: A. A. Iesen, V. D. Blavatskiy, V. F. Gaydukevitch, S. A. Kaposhina, D. P. Kallistov, P. N. Shults, N. V. Pyatisheva, S. F. Strezheletskiy, M. A. Nalivkina and others.

ПОГРЕБЕНИЯ КОЧЕВНИКОВ В БАССЕЙНЕ Р. КОНКИ

В Нижнем Поднепровье одной из самых значимых, в историко-географическом контексте, является река Конка (Конская, Конские Воды). Связанные с ней события и маркирующие их исторические и археологические объекты неоднократно привлекали внимание ученых и краеведов, но изучение их ведется неравномерно. Остаются множественные лакуны. Заполнение пробелов представляет интерес как для понимания археологической ситуации в регионе, так и для решения конкретных проблем.

В 1998 году автором доисследованы два погребения, нарушенные в ходе сельскохозяйственных работ [1, сс. 14 – 18]. Они были обнаружены краеведом А. В. Шкаликовым в кургане в 1,3 км к северу от с. Кирово Ореховского района Запорожской области (рис. 1). Курган высотой 1,5 м, диаметром 25 м занимает центральное положение в группе из трех насыпей, расположенной на водораздельном плато правого берега р. Жеребец, левобережного притока р. Конки.

Погребение 1 впущено в центр насыпи (рис. 2, 1), сооруженной в эпоху бронзы, прорезало более раннее погребение 2. Совершено в могильной яме подовальной формы, вытянутой в широтном направлении (рис. 2, 2). Верхняя часть погребальной камеры уничтожена. Размеры ее по дну – 2,2 x 0,95 м, сохранившаяся глубина – 0,42 м, стенки отвесные, дно ровное. Яма была перекрыта уложенными поперечно деревянными плашками шириной 7 – 10 см. На перекрытии, рухнувшем в камеру, находилось «чучело» взнузданного коня, обращенного головой на запад. Череп и кости ног, отчлененные по пястный сустав, размещались в анатомическом порядке. Под костями на дне камеры и в заполнении обнаружены следы деревянных плашек перекрытия. В зубах коня находились односоставные удила с кольцами диаметром 3,5 – 4 см. Грызло и кольца изготовлены из круглого в сечении прута. Соответствующее место на «чучеле» занимали стремяна, позже сместившиеся в заполнение и на дно камеры. Они имели овальную форму, верхняя часть представляла собой широкую пластину с прорезанным в ней отверстием для путалища. Подножка узкая, вогнутая. Размеры стремян: 16 x 12 см, ширина подножки – 3,5 см, ширина дужки – 2,5 см. Погребенный взрослый человек лежал на подстилке из бересты в вытянутом на спине положении, головой на восток, кисть левой руки находилась на тазовых костях. У правого бедра обнаружен истлевший берестяной колчан, обтянутый кожей. Пятно берестяного тлена со следами кожаной обшивки имело подпрямоугольную форму, ширину 15 см, хорошо прослеживалось на протяжении 42 см. В 10 см выше обнаружены мелкие фрагменты костяных пластин шириной 1 см, украшенных циркульным орнаментом (рис. 3, 6) и слабые следы бересты. Воз-

Рис. 1. Карта-схема расположения курганного могильника

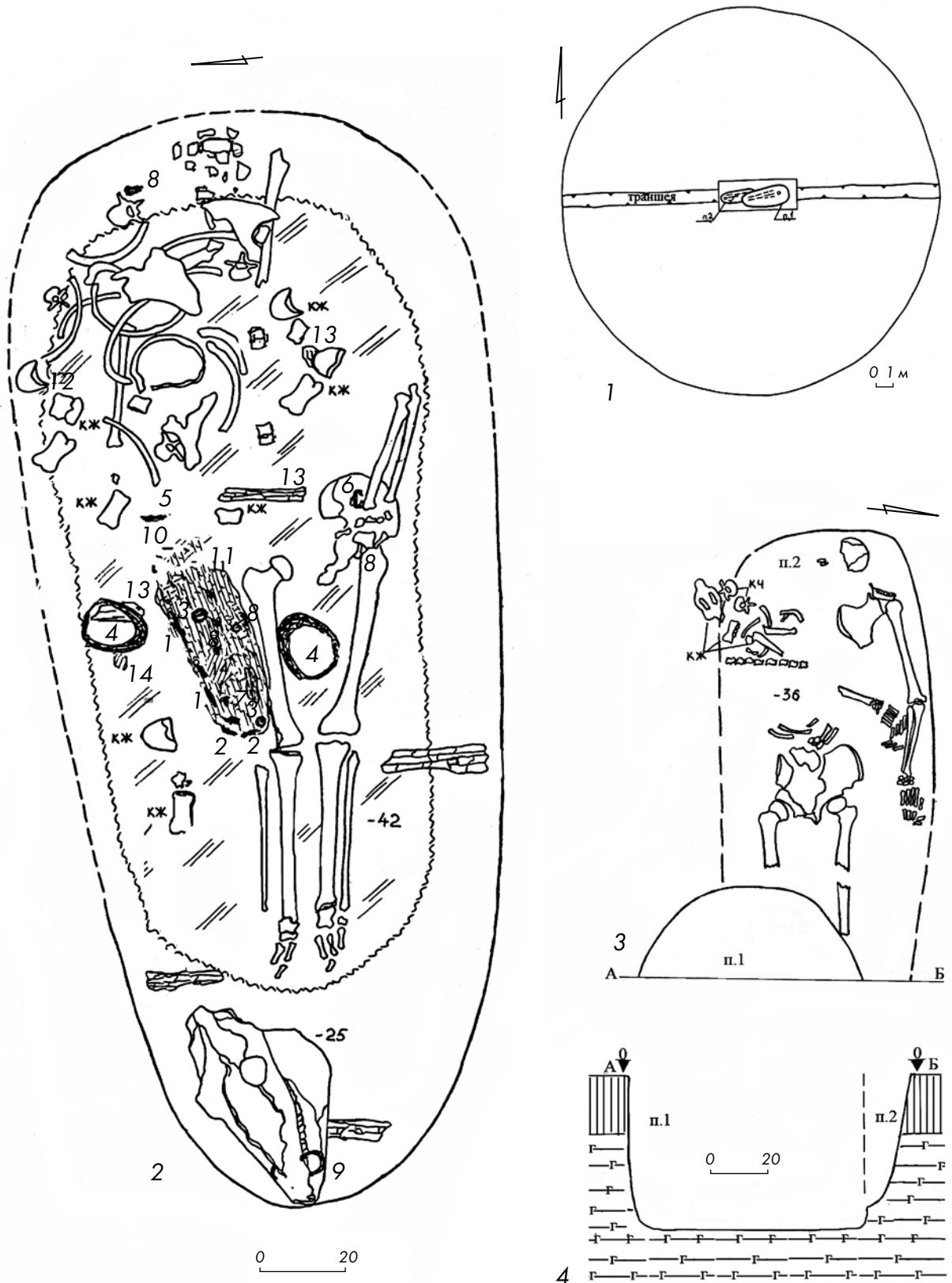

Рис. 2. 1 – план кургана; 2 – план погребения 1: 1 – железные петли колчана, 2 – железные оковки колчана, 3 – железные пряжки, 4 – стремена, 5 – фрагменты ножа, 6 – кресало, 7 – костяные накладки на лук, 8 – фрагменты железных предметов, 9 – удила, 10 – костяные пластины, 11 – тлен берестяного колчана, 12 – подстилка, 13 – деревянные плашки, 14 – кожа; 3 – план погребения 2; 4 – разрез погребений 1 и 2

можно, пластины принадлежали обрамлению горловины колчана, т. о. общая длина колчана составляла 55 — 60 см. В нижней части зафиксированы обломки железных оковок днища. Удалось проследить две петли, входившие в систему подвески колчана. Каждая из них состояла из двух тонких железных пластин, соединенных попарно заклепками. Подпрямоугольный выступ посередине, образованный верхней пластиной, и служил петлей. Одновременно они использовались для соединения берестяных и кожаных деталей колчана. Размеры пластин не восстанавливаются, судя по сохранившимся фрагментам, длина каждой была более 9 см, выступ составлял около 2 см. Детали петель, поддающиеся фиксации, имели прямоугольную в плане форму. Петли находились на длинной стороне колчана, дальней от погребенного, одна над другой. К системе подвески принадлежали железное кольцо диаметром 3,8 см и железная подпрямоугольная пряжка 5,5 x 3,6 см, обнаруженные под верхней половиной колчана; железная овальная пряжка размерами 3,8 x 2,7 см с вогнутыми сторонами, зафиксированная у днища. В слое тлена расчищены две, вложенные одна в другую, срединные накладки на лук овальной формы с насечками на внутренней стороне, размерами 12,5 x 2,8 см, 11,7 x 2,7 см. Там же найдены коррозированные железные предметы, среди которых опознаются три фрагмента железных черешковых плоских наконечников стрел. В нижней части обнаружена железная скоба. У локтя правой руки погребенного найдены фрагменты железного черешкового ножа с костяной обкладкой рукояти. На тазовых костях слева лежали кремневый отщеп и железное калачевидное кресало без язычка, размером 5,5 x 2,6 x 0,9 см. Под костями ног погребенного прослеживались следы ткани.

Погребение 2 впущено в насыпь эпохи бронзы к востоку от погребения 1 (рис. 2, 1). Нижняя часть могильной ямы прорезана погребением 1, верхняя половина нарушена норой лисы. Совершено в узкой подпрямоугольной яме, вытянутой в широтном направлении. Размеры сохранившейся части — 1,2 x 0,6 м, глубина — 0,36 м. Погребенный взрослый человек лежал в вытянутом на спине положении, головой на запад. Левая рука вытянута, правая согнута в локте, кисть находилась у предплечья левой (рис. 2, 3). В норе зафиксирован фрагмент керамики эпохи бронзы.

Вещевой комплекс погребения 1 находит многочисленные аналогии среди огузо-печенежских древностей X — XI вв. Определяющими в нем являются односоставные удила с трензельными кольцами среднего размера. Большинство исследователей, временем их распространения считает X — XI вв. [2, сс. 214 — 215]. Г. А. Федоровым-Давыдовым удила типа VI отнесены к XII в. [3, с. 115]. Современная точка зрения на вариабельность форм удил связана с представлением о ее обусловленности способом выездки коня. Пик распространения удил без перегиба соотносится с методом управления конем, принятым у печенегов и датируется X — XI вв. [4, сс. 446 — 447]. В XII в. трензельные кольца таких удил приобретают значительные размеры (до 9 см). Стремена (рис. 3, 8) близки типу AI по Г. А. Федорову-Давыдову [3, с. 11] и типу III первой группы по А. М. Кирпичникову [5, с. 45], отличаясь мелкими деталями. Полную аналогию они находят в комплексе печенежского погребения в кургане «Баба» из Северо-Восточного Приазовья [6, с. 252, рис. 2, 2]. Датировки подобного типа стремян укладываются в рамки X — XI вв. [3, с. 115]. Костяные срединные накладки на лук овальной формы (рис. 3, 1) характерны для IX — X вв. [7, с. 103]. С. А. Плетнева относит их к X — XI вв. и отмечает,

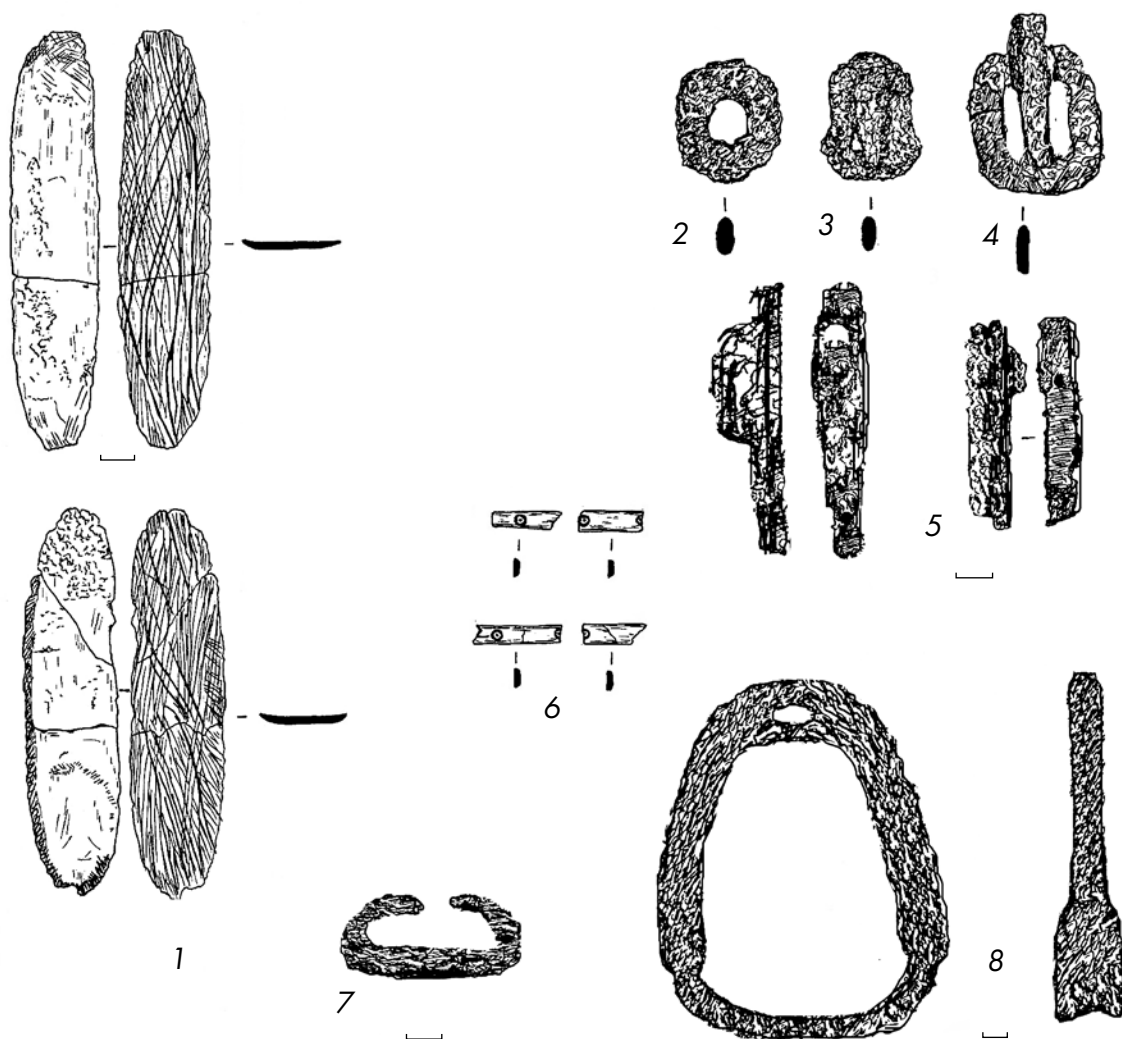

Рис. 3. Инвентарь погребения 1: 1 – костяные накладки на лук, 2 – железное кольцо, 3 – 4 – железные пряжки, 5 – железные петли колчана, 6 – костяные пластины, 7 – железное кресало, 8 – железное стремя

что с XII в. они встречаются только в сочетании с концевыми фронтальными накладками [2, сс. 214 – 215]. Берестяные колчаны с кожаной обшивкой полуцилиндрической формы широко представлены в кочевнических древностях IX – XIV вв. Ряд исследователей ограничивает время распространения таких колчанов с железными пластинчатыми петлями, имеющими фигурное завершение, IX – XI вв. [8, сс. 313 – 314, рис. 133, 9; 9, с. 157]. Колчаные петли из погребения 1 (рис. 3, 5) фигурных окончаний не имели или не сохранили. Отличаются они и тем, что состоят из скрепленных попарно пластин, аналогичное соединение известно в Каменке, п. 441 XIII – XIV вв. [3, рис. 4, 8; с. 262]. Такое устройство, очевидно, усиливало скрепляющую берестяную основу и кожаную обшивку, и выполняло функцию петель. Кольцо и прямоугольная пряжка (рис. 3, 4), входившие в систему подвески колчана имеют широкий хронологический диапазон. Овальная пряжка с вдавленными сторонами (рис. 3, 3) встречается в X – XI вв. [3, с. 46]. Калачевидные кресала без язычка (рис. 3, 7) соответствуют типу БIII, отнесенному Г. А. Федоровым-

Давыдовым к XIII – XIV вв. [3, с. 116]. С. А. Плетнева датирует их X – XI вв. [2, с. 216]. А. В. Евглевский отмечает существование калачевидных кресал без язычка у кочевников и на сопредельных территориях в IX – XIV вв. [10, с. 185]. Несмотря на некоторую разноречивость, хронологические рамки вещевого комплекса погребения устанавливаются в пределах X – XI вв. на основе наиболее надежно датированного инвентаря: удила, стремя и накладок на лук. Но определяющую роль в понимании и датировке погребения имеет погребальный обряд. Захоронение черепа и костей ног коня, отчлененных по пясть, ориентированного на запад – II тип 5 вариант по А. Г. Атавину, является признаком печенежского погребального обряда X – XI вв. [11, сс. 136 – 137]. В то же время, использование деревянного перекрытия и захоронение на нем «чучела» коня свидетельствуют о влиянии огузских погребальных традиций. Восточная ориентировка у кочевников восточноевропейских степей появляется с приходом сюда половцев. Г. А. Федоров-Давыдов выделил такой тип погребения как Г1, определил его половецкую принадлежность и датировал XII в. [3, с. 126]. Погребение, исследованное в бассейне реки Конки, имеет ярко выраженный печенежский облик, проявившийся в специфике этноопределяющих признаков обрядности и инвентаря. Смешанный характер погребального обряда указывает на более узкие хронологические рамки датировки погребения: конец XI – начало XII вв.

Погребение 2 не поддается уверенной культурно-хронологической атрибуции. Характер могильной ямы, положение и ориентация погребенного, прорезание его могильной ямой погребения 1, возможно, указывают на его принадлежность поздним кочевникам. Тип А1 по Г. А. Федорову-Давыдову встречается в восточноевропейских степях на всем протяжении X – XIV вв. [3, с. 125].

Наиболее яркие памятники кочевников, исследованные в бассейне р. Конки, относятся к золотоордынскому периоду. В это время здесь складывается один из своеобразных очагов кочевой культуры [12]. Создается впечатление, что расцвет региона, обусловленный новыми факторами развития, происходит на пустом месте и не связан с предшествующим периодом. Недостаточная исследованность домонгольских памятников не позволяет установить наличие и характер таких связей. Тем не менее, присутствие здесь своеобразного пласта половецких древностей [13, с. 102], обилие находок половецких каменных изваяний и исследованные половецкие святилища [14, с. 158] дают основания полагать, что основы для формирования этих отличий были заложены ранее. Исследованное в бассейне р. Конки печенежское погребение еще один довод в пользу такого мнения.

Библиография

1. Тихомолова И. Р. Отчет о спасательных раскопках в Запорожском и Ореховском районах Запорожской области в 1998 г. / И. Р. Тихомолова // НА ИА НАНУ. – 1998/94. – 32 с.
2. Плетнева С. А. Печенеги, торки, половцы / С. А. Плетнева // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – М. : Наука, 1981. – С. 213 – 222.
3. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1966. – 274 с.

4. Дубинец О. В. О функциональных особенностях кочевнических удил VIII – XIV вв. / О. В. Дубинец // Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України. – Матер. III Луганської міжнарод. арх. конф. пам'яті С. Н. Братченка. – Луганськ, 2012. – С. 445 – 448.
5. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX – XIII вв. / А. Н. Кирпичников // САИ. – 1973. – Вып. Е I – 36. – 160 с.
6. Привалов А. И. Средневековое погребение из могильника «Баба» в Донбассе / А. И. Привалов // Археологический альманах. – Донецк, 2001. – № 10. – С. 249 – 254.
7. Флёрова В. Е. (Нахапетян). Костяные детали луков, колчанов и налучий Белой Вежи / В. Е. Флерова (Нахапетян) // Труды по археологии. Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2000. – Т. 1. – С. 101 – 115.
8. Кирпичников А. Н. Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село. – М. : Наука, 1981. – С. 280 – 340.
9. Плетнева С. А. Печенеги, торки, половцы в южнорусских степях / С. А. Плетнева // МИА. – 1958. – № 62. – Т. 1. – С. 151 – 226.
10. Евглевский А. В. Кресала в позднекочевнических погребениях Восточной Европы / А. В. Евглевский, Т. М. Потемкина // Труды по археологии. Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2000. – Т. 1. – С. 181 – 208.
11. Атавин А. Г. Некоторые особенности захоронений чучел коней в кочевнических погребениях X – XIV вв. / А. Г. Атавин // СА. – 1984. – № 1. – С. 134 – 137.
12. Єльніков М. В. Характеристика та аналіз обряду підкурғанних поховань кочівників часів Золотої Орди у Нижньодніпровському регіоні / М. В. Єльніков // Музейний Вісник. – Запоріжжя, 2012. – № 12. – С. 73 – 94.
13. Плешивенко А. Г. Курганы села Малокатериновка / А. Г. Плешивенко. – Запорожье, 1996. – 167 с.
14. Плешивенко А. Г. Курганный могильник у с. Конские Раздоры / А. Г. Плешивенко // ДСПК. – Запорожье, 1995. – Т. V. – С. 143 – 158.

Тіхомолова І. Р.

Поховання пізніх кочовиків в басейні р. Конка

Публікація вводить у науковий обіг матеріали розкопок печенізького поховання кінця XI – початку XII ст. біля с. Кірове Оріхівського району Запорізької області.

Tihomolova I. R.

Burial late nomads in the basin Conca

The publication introduces the scientific use of materials excavated burial Pecheneg end XI – beginning of the XII century near the village Kirove Orikhivsky district of Zaporozhye region.

КУРГАН ОРТА ТУБЕ У ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ ПРИАЗОВ'І

Курган Орта тубе розташований за 5,3 км на схід від східної околиці центральної частини с. Гірсівка і за 1,135 км на південний захід від південно-західної околиці с. Волна Гірсівської сільської ради Приазовського району Запорізької області. В макрорельєфі курганний насип знаходиться у межиріччі річок Джекемельня (впадає з лівого берега у Молочний лиман) і Акчокрак (впадає до р. Домузгла). Курган був добре відомий на мапах середини минулого сторіччя з геодезичними висотами 20; 19,3; 18 м (рис. 1. 1). Розташована в лісосмузі, на кордонах колишніх колгоспів «Іскра» і «Зоря», пам'ятка не привертала уваги, хоч і фіксувалася під час археологічних розвідок. Так, насип з триангуляційним знаком і геодезичною висотою 20 м зафіксовано у 1979 р. Приазовською археологічною експедицією [1, с. 54; схема № 14]. Обстеження і обміри кургану для взяття його на державний облік здійснені у 2008 р. старшим науковим співробітником «ФОРП Светлова Т. Ю.» Тубольцевим О. В., за яким округлий в плані насип мав висоту 2,14 м і діаметр 60 м.

У мікрорельєфі курган Орта тубе (з тюркськ. «Урта тубе» – Середній пагорб) розташований на локальному підвищенні лівого берега неглибокої балки Кугунлю кулак (на мапі 1800 р. – Сари-Камиш; сучасне урочище Гірсівка, що

виходить до лівого берега Молочного лиману), ділянка якого обмежена на сході відрогом р. Шатли кулак – урочищем Азов. В середині XIX ст. поблизу кургану проходив старий шлях між ногайськими селищами Тулга і Таз (сучасні села Гірсівка і Дівнинське) (рис. 1, 2).

Влітку 2011 р. рятівні дослідження кургану Орта тубе були здійснені археологічною експедицією Запорізького національного університету [2, сс. 44 – 45]. Проведення робіт було пов'язане з проектом розміщення в зоні пам'ятки вітряної електростанції. Значна частина округло-овального курганного насипу (близько 2/3) висотою 2,3 м при діаметрі 26 – 32,5 м розташована в лісосмузі, на задернованій поверхні знаходилися багаторічні зелені насадження. В північній частині через поле проходила ґрунтова польова дорога по лінії захід – схід. Близько 1/3 курганного насипу розташовано на орному полі (північна поля). В центральній частині простежуються сліди від триангуля-

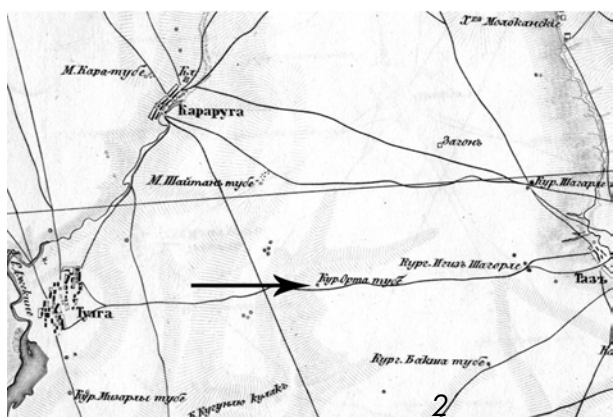
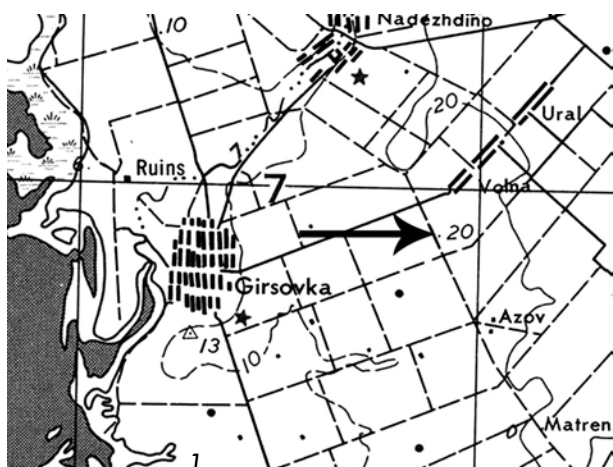

Рис. 1. Розташування кургану Орта тубе: 1 – на мапі 1954 р.; 2 – на карті Таврійської губернії 1862 р.

ційного знаку, про що свідчить глибока до 0,6 – 0,7 м квадратна вибірка ґрунту.

Дослідження кургану здійснювалося методом паралельних траншей з півдня на північ (зумовлювалося розташуванням лісосмуги з заходу на схід), ширина яких досягала 2,7 – 2,8 м, із залишенням контрольних бровок товщиною 1,3 – 2 м (найбільша – у центральній частині насипу) (рис. 2, 1). Перед розкопками робітниками с. Гірсівка, за домовленістю із замовником, були спиляні дерева з поверхні насипу і прилеглих ділянок.

Стратиграфічні спостереження дозволили виділити етапи спорудження курганного насипу. Спочатку на рівні давнього горизонту (в подальшому ДГ) виник насип 1 висотою близько 0,5 – 0,6 м, діаметром 12,8 – 13,9 м. На рівні ДГ (глибина від R⁰ 2,45 – 2,5 м) тонкою лінзою, товщиною до 0,03 – 0,05 м, відзначені сліди прожогу невеликого майданчика (рис. 2, 1 – 2). Насип 1 складався з однорідного чорнозему. У північній і південній полах первинного насипу простежені невеликі вибірки ґрунту нижче ДГ на 0,1 – 0,15 м. Первинний насип споруджено над похованням 4 періоду енеоліту – ранньої бронзи. Друга досипка до 0,2 – 0,5 м здійснена над похованням 3 епохи пізньої бронзи (зрубний період). Вона складалася з гумусованого супіску. У зрубний період висота кургану дорівнювала близько 0,8 – 1 м (від рівня ДГ) при діаметрі близько 20 м. В південно-західній частині поли вторинного насипу зафіксований ліпний горщик і череп коня. З другою досипкою пов'язаний і сегмент рову (псевдо рову?) у південній частині курганної поли (рис. 2, 1).

Третій етап спорудження курганного насипу відноситься до пізньоскіфського періоду, з яким пов'язане поховання 5. Досипка потужністю до 0,6 – 0,7 м складалася з крупного грудкуватого чорнозему (рис. 2, 2). Діаметр кургану збільшився до 23 – 23,5 м, висота насипу складала близько 1,3 – 1,6 м. З пізньоскіфським періодом пов'язане і спорудження округлого ровика. Четвертий будівельний етап відноситься до печенізького поховання 2. Досипка потужністю 0,3 – 0,6 м складалася з чорнозему. Діаметр кургану в цей період склав 26 (30?) – 32,5 м при висоті близько 1,8 – 2,4 м. У південну полу цієї досипки було впущене ногайське (?) поховання. Цей же насип прорізала і пізня яма 1940 – 1950-х рр. (рис. 2, 1 – 2).

У половецький період верхівка курганного насипу була знівельована до висоти 1,7 – 1,8 м. На цьому майдані було споруджено святилище. Подальші зміни структури насипу відносяться до часу висадки дерев на кургані. Верхівка кургану була знов знівельована, про що свідчить тонка лінза глини на глибині 0,5 м від R⁰. В цей період була частково підрізана пола кургану у західній частині. Вірогідно, зміни верхньої частини курганного насипу пов'язані також із спорудженням триангуляційного знаку, навколо якого було вибрано ґрунт у вигляді квадрату розмірами 5,5 x 5,5 м.

Під час дослідження у кургані Орта тубе було виявлено п'ять поховань, опис яких наводиться нижче.

Поховання 1 (ногайське?, впускне – рис. 2, 1, 3) виявлено за 16 м на південь на глибині 2,41 м від R⁰. Могильна яма в плані прямокутної форми із закругленими кутами, розмірами 1,8 x 0,51 м. Заповнення складалося з однорідного щільного чорнозему, по контуру ями відзначено тлін від повздовжнього дерев'яного перекриття. Скелет чоловіка 45 – 50 років * лежав випростано на спині, головою на захід –

* Антропологічні визначення здійснені старшим науковим співробітником Інституту археології НАН України Литвиною Л. В.

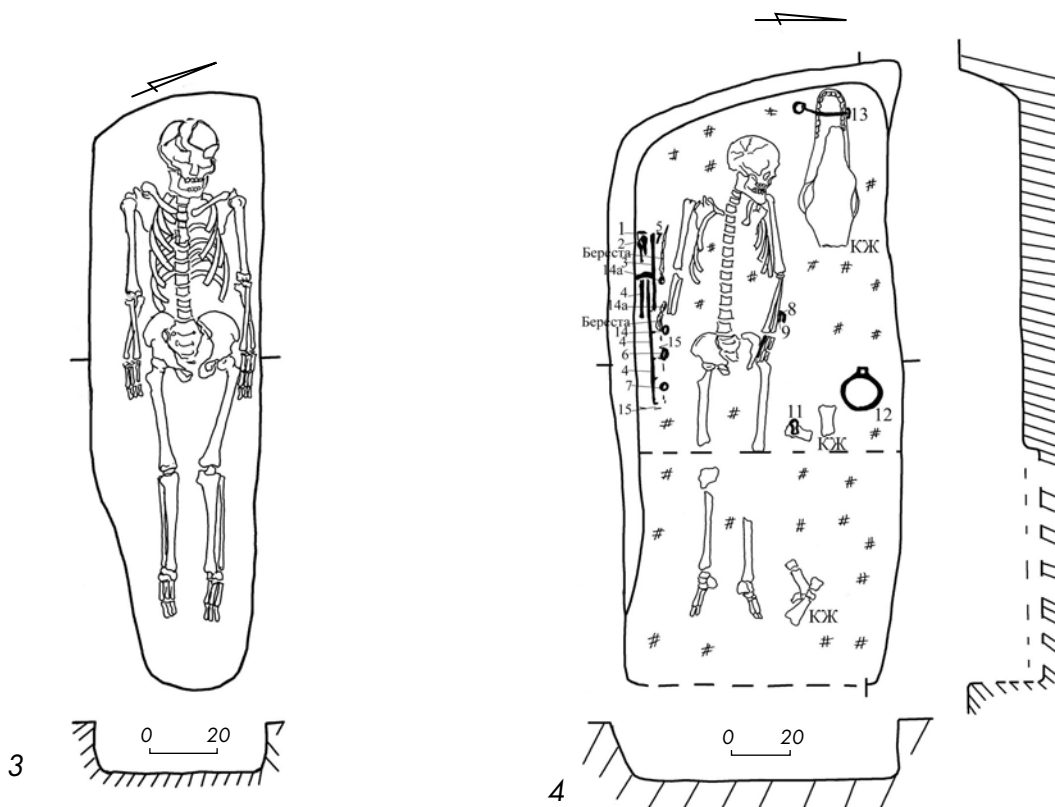
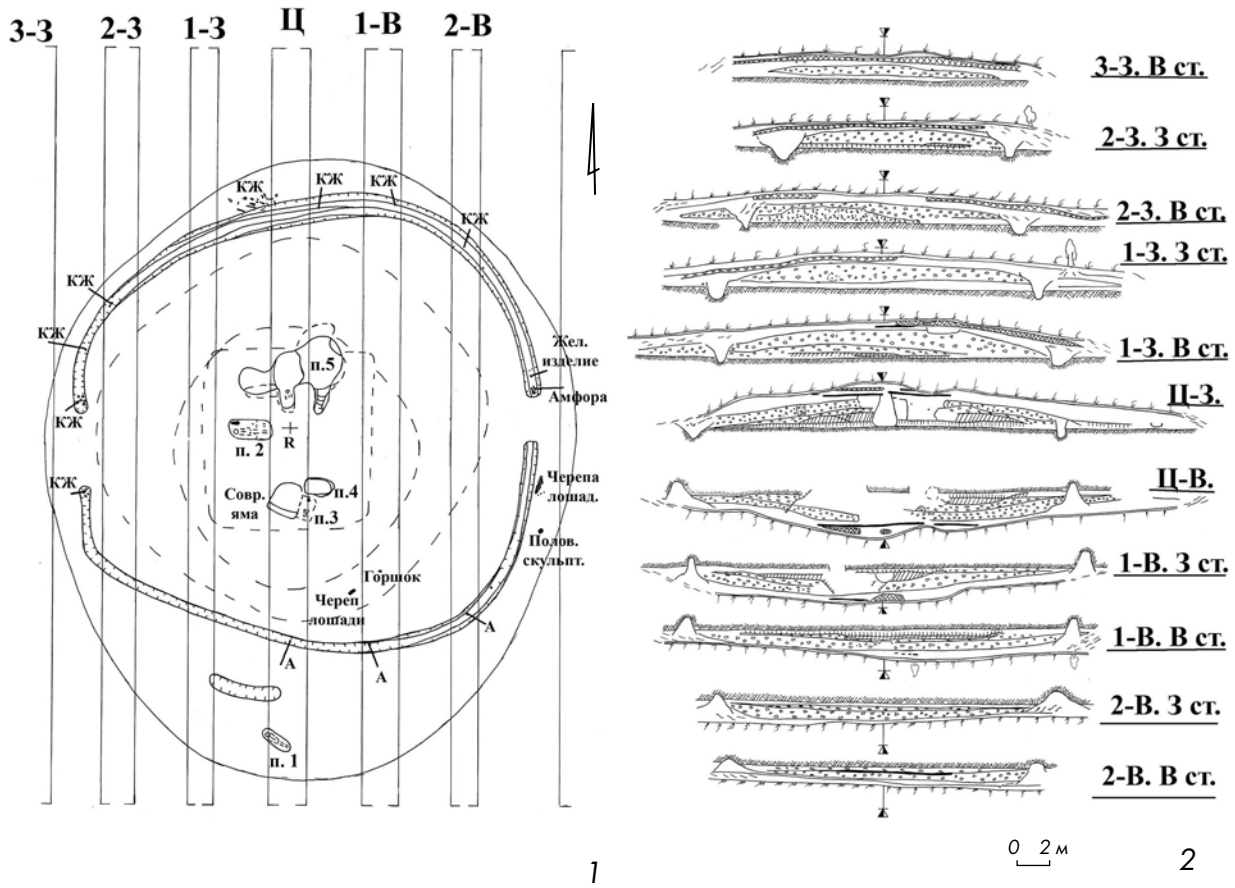

Рис. 2. 1 – загальний план кургану, 2 – види профілів бровок, плани: 3 – поховання 1, 4 – поховання 2

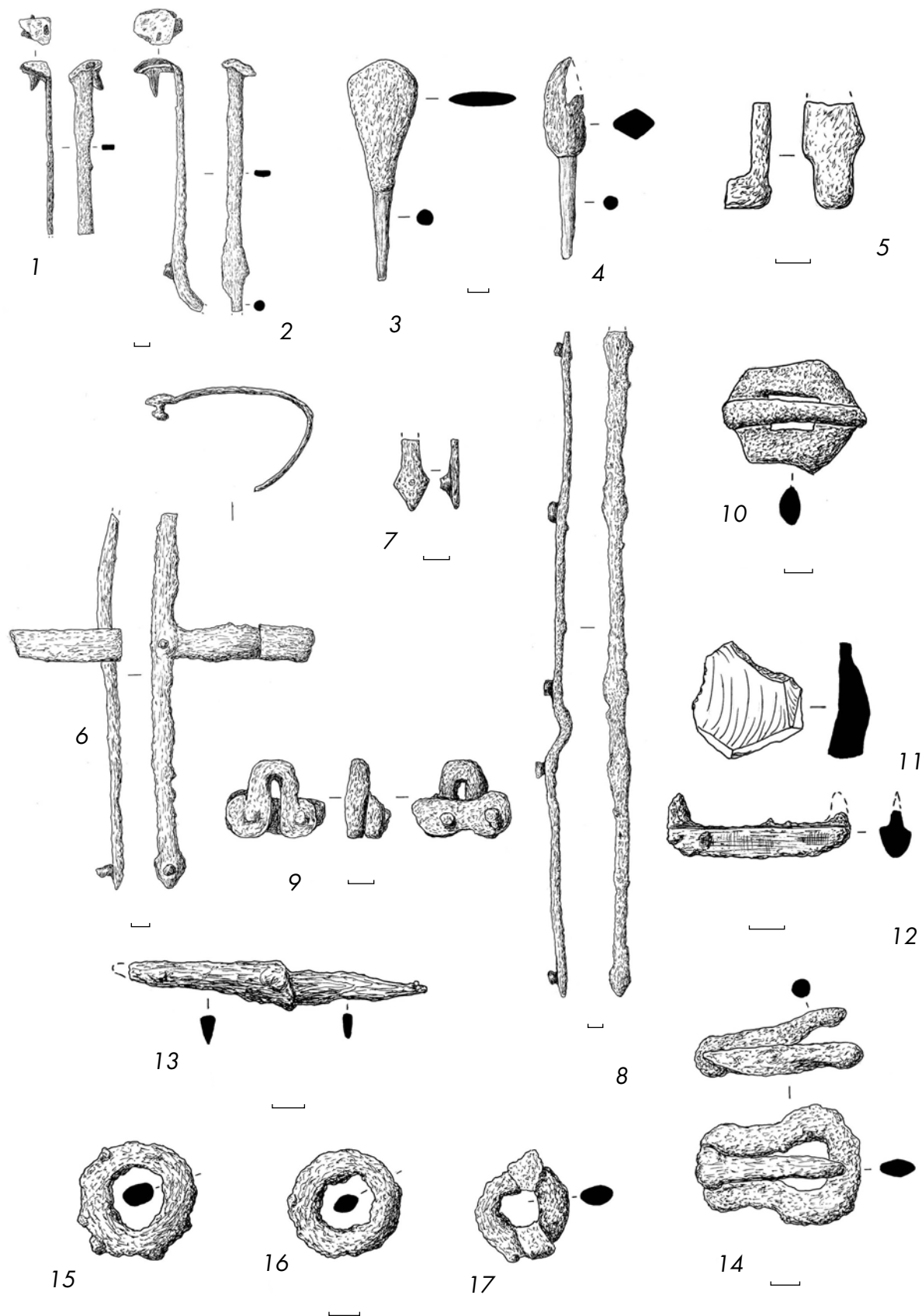

Рис. 3. Знахідки з поховання 2. 1 – 2, 5 – 9 – деталі сагайдака, 3 – 4 – наконечники стріл, 10 – портупейна пряжка, 11 – 12 – крем'яний відщеп і кресало, 13 – ніж, 14 – попружна пряжка, 15 – 17 – кільця сагайдачні

північний захід. Руки витягнуті вздовж тулуба. Простежена глибина могильної ями 0,15 м (дно на глибині 2,56 м нижче R⁰). Поховання безінвентарне.

Поховання 2 (печенізьке, впускне — рис. 2, 1, 4) виявлено за 1 м на захід від R⁰ на глибині 2,23 м. Могильна яма в плані неправильної прямокутної форми, розмірами 2,08 x 1 м. Західна і південна, повздовжні стінки похило опускалися до рівного дна. Заповнення складалося з гумусованого супіску. Простежена глибина 0,2 м (дно на глибині 2,43 м нижче R⁰).

Кістяк жінки (стать визначена з деякою часткою сумніву) змужнілого віку (Adultus) лежав витягнуто на спині, головою на захід. Череп повернутий до лівого плеча, лицьовою частиною на північ. Права рука витягнута вздовж тулуба, трохи відведена в сторону. Ліва рука напівзігнута у лікті, кистю укладена на таз. Гомілкові кістки знаходилися нижче рівня дна могили на 0,05 м і лежали на заповненні більш раннього поховання 5. На кістках померлої відзначено чорний тлін від шкіряного покривала. Зліва, вздовж кістяка знаходилося чучело дорослого некрупного коня *, мордою зорієнтованого на захід. Чучело складалося з черепа і ніг (з двома зчленуваннями і копитами).

Справа від правої руки, нижче плеча, знаходився сагайдак. Судячи з залишків тліну, його довжина складала близько 58 см. Сагайдак берестяний на тонкій дерев'яній основі з кістяними вставками, у верхній частині береста (клапан сагайдака?) кріпилася за допомогою залізних скоб і пластин (1) і сагайдачного крюка (5). Вістрями вверх у сагайдаку лежало 2 залізних наконечника стріл (2). У верхній частині відзначені повздовжні і поперечні окантовки сагайдака із заліза (3) і довга оббивка із заклепками у вигляді вузької смужки заліза (4). Береста у нижній частині скріплювалася за допомогою маленьких скобок (15).

З внутрішньої сторони сагайдак кріпився за допомогою ремінних, сагайдачних пряжок, сагайдачної петлі і кілець (6, 7, 14, 14a), частина з яких зафіксована при розборі. У лівого передпліччя, зовні, знаходилися крем'яний відщеп (8) і скобоподібне кресало (9). На кістках лівої кисті виявлений невеликий залізний ніж (10). Поблизу лівої ноги, в районі коліна, за 10 см зовні, знаходилася залізна пряжка (11), яка лежала безпосередньо на кістках ніг коня. За 25 см від лівої стегнової кістки, ближче до північної бровки могили, виявлено залізне стремено (12). Зліва від кістяка, на рівні голови похованої, виявлений череп коня, в зубах якого знаходились односкладні вудила (13). Зуби дорослого некрупного коня перепалені.

Зліва від стегнової кістки, в районі пряжки і стремена, знаходилися кістки ніг коня. Кістки двох ніг коня (два суглоба і копито) зафіксовані також зліва від лівої гомілкової кістки похованої, нижче на 10 см. Кінцівки коня перепалені. На дні і стінках могили відзначений чорний тлін від шкіряної підстилки (шкіра коня?).

Опис знахідок

1. 2 фрагмента залізних пластин від верхнього клапана сагайдака. Один фрагмент довжиною 11,3 см, шириною 0,8 — 0,9 см, товщиною 0,4 см. Пластина Г-подібно зігнута, на верхній частині закріплений загострений цвях з широкою головкою висотою 2,1 см. Між цвяхом і пластиною — залишки бересту, дерева і кістки (рис. 3, 1). Друга пластина довжиною 16,5 см, шириною 0,8 см, товщиною 0,4 см. Один край обламаний, в перетині округлої форми, діаметром 0,7 см. Край відігнутий назовні (для кріплення сагайдачного кільця). За 2,6 см від краю

* Остеологічні визначення здійснені науковим співробітником Одеського краєзнавчого музею Секерською О. Є.

знаходилась заклепка висотою 0,8 см. Другий край Г-подібно зігнутий. Виступ довжиною 3 см, шириною до 2,2 см. На Г-подібному виступі закріплений загострений цвях висотою 2,2 см. Між цвяхом і пластиною — залишки бересту, дерева і кістки (рис. 3, 2).

2. 2 залізних черешкових наконечника стріл, серед яких: 1 — срезень у вигляді витягнутої лопаточки з трохи закругленою верхньою ударною гранню. Загальна висота наконечника 9,9 см. Черешок трохи звужений, висотою 4,2 см, у перетині діаметром 0,7 — 0,8 см біля упору і 0,4 см біля краю. Лезо висотою 5,7 см, шириною у найбільш широкій частині 3,1 см, товщиною 0,7 — 0,8 см. Упор виражений сплосченим кільцем, діаметром 0,9 см (рис. 3, 3); 1 — чотиригранний пірамідальний, висотою 8,9 см. Черешок довжиною 4,7 см, у перетині округлої форми діаметром 0,7 см. Форма леза в перетині витягнутої ромбічної форми, розмірами 1,9 x 1,4 см. Ударна частина загострена, трохи зігнута. Висота леза 4,2 см (рис. 3, 4).

3. Фрагмент залізної вузької пластини від сагайдака, довжиною 20 см, шириною 0,9 — 1,1 см. Один край обламаний, другий трикутно звужений. На другому краї — розширення і заклепка висотою 1 см. На відстані 11,2 см від заклепки розташована друга заклепка висотою 0,5 см. Збоку від неї на пластині кріпилася під прямим кутом широка пластина, округло скручена. Округла пластина шириною 1,6 — 1,8 см, товщиною 0,4 см, діаметром 6 см (рис. 3, 6).

4. 2 фрагменти залізних пластин від сагайдака, серед яких: 1 — фрагмент вузької пластини довжиною 43,2 см, шириною 0,7 — 0,8 см. На пластині — 5 розширень у місцях заклепок висотою до 1 см. Один край загострений у вигляді ромбу, в 15,8 см від одного краю пластина вигнута для кріплення сагайдачного кільця. У перетині пластина підпрямокутної форми, товщиною 0,5 — 0,6 см (рис. 3, 8). Другий фрагмент пластини довжиною 2,6 см, шириною 0,6 см, товщиною 0,3 см. Один край обламаний, другий — загострений і оформлений у вигляді ромбу. В ромбі закріплена заклепка висотою 0,3 см (рис. 3, 7).

5. 2 фрагменти від сагайдачного залізного крюка, серед яких: 1 — безформний фрагмент залізної пластини, розмірами 2,3 x 1,1 см, товщиною 0,5 см. Другий фрагмент «Г»-подібною форми, довжиною 3 см. Один край розклепаний, обламаний, шириною до 1,6 см, товщиною 0,4 см. Збереглися залишки заклепки. Другий край оформлений у вигляді «Г»-подібного виступу-крюка, довжиною 1,4 см. У перетині округлої форми, діаметром 0,8 — 0,9 см (рис. 3, 5).

6. Петля залізна сагайдачна у вигляді літери «Л» із закрученими кінцями, розмірами 3,8 x 2,9 см. Петля в центрі округлої форми, діаметром 0,8 см. Кінці оформлені у вигляді округлих штифтів, діаметром 1,5 — 1,6 см. Кінці розклепані, товщиною 0,7 см. На зворотній стороні у штифтах закріплена залізна прямокутна планка, розмірами 3,8 x 1,4 см, товщиною 0,4 см (рис. 3, 9).

7. Пряжка портупейна рамочна залізна, шестигранної форми, витягнута і здавлена з боків, із загостреним кінцем і рухомим язичком. Пряжка розмірами 4,1 x 3 см, у перетині овальної плескатої форми, розмірами 0,9 x 0,6 см. Рамка висотою 2,5 см, у перетині округлої форми, діаметром 0,5 — 0,6 см. На рамці закріплений рухомий язичок довжиною 3,6 см. Язичок у перетині округло-овальної форми, розмірами 0,5 x 0,7 см (рис. 3, 10).

8. Крем'яний відщеп розмірами 3,1 x 3,2 см, товщиною 0,6 — 1 см. Краї зі слідами спрацьованості. Відщеп виготовлений із сірого матового кременю з білими прожилками (рис. 3, 11).

9. Кресало скобоподібне залізне, розмірами 5,2 x 1,8 см. Центральна частина прямокутної (у вигляді човна) форми, розмірами 0,9 x 0,8 см. На краях малися загострені виступи під прямим кутом, висотою 1,1 см (рис. 3, 12).

10. Ніж залізний однолезовий з упором і черешком. Лезо вузької трикутної форми із потовщеною спинкою. Довжина — 4,9 см, товщина спинки — 0,5 см. Черешок довжиною 4 см, загострений на кінці, у перетині прямокутної форми, розмірами 0,9 x 0,5-0,4 см. Загальна довжина ножа 8,9 см (рис. 3, 13).

11. Пряжка залізна попружна ліроподібної форми, витягнутих пропорцій, здавлена із боків, з округлим кінцем, розмірами 5,6 x 4 см. У перетині овальної форми, розмірами 1,2 x 0,6 см на кінці; біля щитка — округлої форми, діаметром 0,9 см. На щиток закріплений рухомий язичок довжиною 5,2 см. Язичок у перетині округлої форми, діаметром 0,8 — 1 см, край загострений (рис. 3, 14).

12. Стремено залізне із характерним округлим контуром і прямокутною петлею, відокремленої від дужки перехватом. Загальний розмір стремена 15,6 x 13 см, внутрішній округлий контур діаметром 9,8 — 10,2 см. Прямокутна петля розмірами 2,7 — 3,2 см, в якій знаходився вузький прямокутний проріз для ремня, розмірами 1,2 x 0,4 см. Петля пласка, товщиною 1,1 см. Дужка розплющена до 0,9 см, її бокові частини виступають у вигляді лопатей до 0,5 — 0,6 см. Підніжка вузької, трохи вигнутої догори форми на трьох прутах, шириною 2,7 x 0,8 см. На одній стороні дужки стремена — відбитки тканини (рис. 4, 1).

13. Вудила односкладні з рухомими кільцями на кінцях. Стрижень довжиною 16,5 см, у перетині круглої форми, діаметром 1,3 см. На закручених кінцях стрижня закріплені на взаємних площинах рухомі округлі кільця діаметром 4,6 — 4,8 см і 5,2 см. Кільця у перетині округлої форми, діаметром 1 — 1,1 см (рис. 4, 2).

14 (14а). 3 кільця сагайдачних (портупейних?) залізних, округлої форми, серед яких: 1 — діаметром 2,8 — 3 см, у перетині овальної форми, розмірами 0,8 — 0,9 x 0,6 см. На протилежних кінцях кільця збереглися вузькі залізні смужки для кріплення (рис. 3, 17); 1 — 3,5 — 3,7 см, у перетині овальної форми, розмірами 0,8 x 0,7 см (рис. 3, 15); 1 — діаметром 3,4 — 3,5 см, у перетині овальної форми, розмірами 0,8 — 0,9 x 0,6 см (рис. 3, 16).

15. 3 скоби залізні сагайдачні, П-подібної форми, розмірами: 1 — 2,6 x 1,3 см, товщина спинки 0,8 см; 2 (одна у фрагментах) — розмірами 1,6 x 1 см, товщиною 0,8 см (рис. 4, 3 — 5).

У верхній частини сагайдака взятий фрагмент кістяної обклашки довжиною 3,7 см, шириною 0,9 см, товщиною 0,3 см. Зовнішня поверхня підроблена і залощена, зворотня — підроблена із навскісними продряпанними смужками (рис. 4, 6).

В районі поховання 2 на глибині 1,8 — 2,1 м від R⁰ виявлено 9 фрагментів від амфори (гличика?) сіро глиняної плоскодонної із зональним крупним рифленням у верхній частині тулубу, серед яких:

— 1 фрагмент горловини і жолобчастої ручки. Горловина близько 6 см в діаметрі, товщина стінки 0,9 — 1 см. Ручка із трьома жолобками, у перетині овальної форми, розмірами 4,2 x 2,2 — 2,3 см (рис. 4, 7);

— 1 фрагмент стінки і нижньої частини ручки. Стінка товщиною 0,9 см, ручка у перетині овальної форми, розмірами 3,3 x 1,6 см. Поверхня підлощена (рис. 4, 8);

— 2 фрагменти стінок в районі перегину із крупним рифленням, серед яких: 1 — розмірами 5,6 x 5,6 см, товщиною 1,1 — 1,3 см (рис. 4, 9); 1 — розмірами 11,5 x 6,3 см, товщиною 1 — 1,3 см (рис. 4, 11);

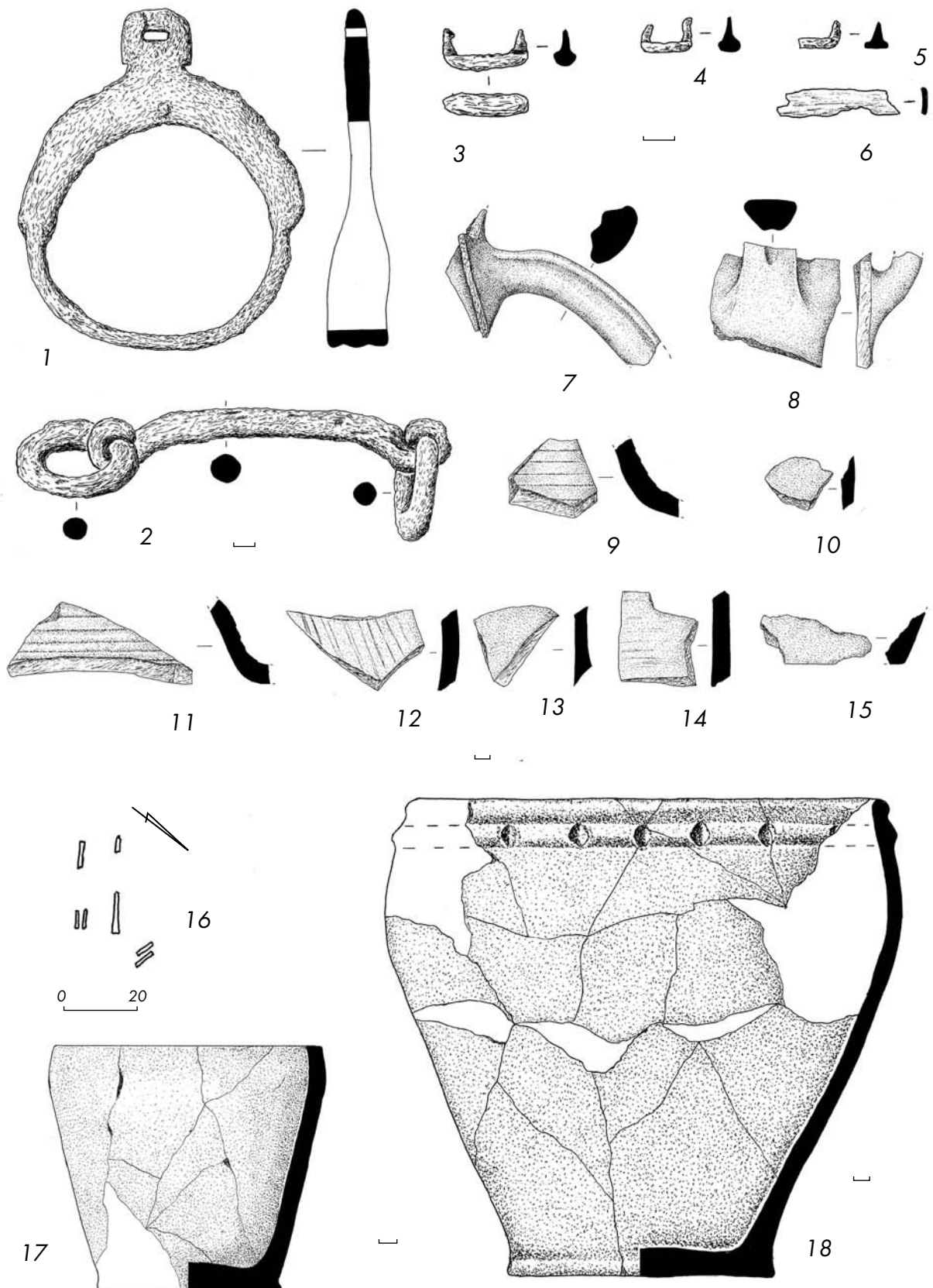

Рис. 4. Речі з поховання 2: 1 – стремено, 2 – вудила, 3 – 5 – скоби сагайдачні, 6 – фрагмент кістяної обкладки сагайдака, 7 – 15 – фрагменти сіроглиняного гончарного посуду з заповнення поховання 2. Поховання 3: 16 – загальний план, 17 – горщик. 18 – горщик з другого насипу

– 4 фрагменти стінок, поверхня яких підлощена із розчосами, серед яких:
1 – розмірами 7,6 x 6,1 см, товщиною 1,1 – 1,2 см. Зовнішня поверхня вкрита вертикальними розчосами (рис. 4, 12); 1 – розмірами 5,6 x 3,7 см, товщиною 0,8 – 1 см (рис. 4, 10); 1 – розмірами 4,1 x 3,3 см, товщиною 0,8 см (рис. 4, 13); 1 – розмірами 5,1 x 5,9 см, товщиною 1 – 1,1 см (рис. 4, 14);

– 1 фрагмент придонної частини і дна амфори, розмірами 7 x 3,1 см, товщиною 1,5 см (рис. 4, 15).

Фрагменти амфори (гличика?) виготовлені із добре відмученої сірої глини, тісто щільне з незначною домішкою вапняку. Випал нерівномірний, на зламі тришаровий: темно-сірий в центрі і світло-сірий по краях. Зовнішня поверхня залощена.

Поховання 3 (зрубна культура, впускне – рис. 2, 1; 4, 16) виявлено за 4,35 м на південь – південний захід від R⁰ на глибині 2,2 м. Поховання у західній частині зруйновано сучасною ямою. Контури могильної ями не простежені. Від кістяка (стать і вік не встановлюються) збереглися фрагменти кісток ніг. Небіжчик, вірогідно, лежав в ямі прямокутної форми, скорчено на правому боці, головою на північ – південний схід. До поховання належить ліпний горщик, що знаходився поблизу черепа (?) похованого (горщик виявлено у зрізі бровки під час роботи бульдозера).

– горщик ліпний банкоподібної форми відкритого типу. Вінчик потовщений, трохи загнутий всередину. Горщик висотою 13 см, діаметр вінчика – 14,3 см, діаметр дна – 9,6 – 9,8 см. Дно з незначними закраїнами. В найбільш широкій частині діаметр горщика 14,4 – 15 см (рис. 4, 17). Виготовлений із добре відмученої глини з незначними домішками шамоту. На зламі черепок чорного кольору, випал нерівномірний, зовнішня поверхня коричнево-чорного кольору, підлощена і загладжена.

На другому насипу кургану, який відноситься до поховання 2, при зносі 1-ї східної бровки виявлено два крупних фрагменти від ліпного горщика банкоподібної форми (рис. 2, 1). Відновлювана висота горщика – 30,7 см, діаметр вінчика – 31 см, діаметр дна – 16,9 – 17,3 см. В найширшій частині діаметр горщика близько 33 см. Вінчик трохи сплющений і злегка загнутий всередину. Під вінчиком горщик прикрашений наліпним розсіченим валиком з нігтьовими вдавленнями. Плічка слабко виражені, покаті. Дно із невеликими закраїнами (рис. 4, 18). Товщина вінчика – 0,8 см, стінок – 0,8 – 1 см. Дно зсередини злегка випукле, товщиною 1 см. Виготовлений стрічково-жгутовим способом, біля дна видно сліди прилепу, з щільної, добре відмученої глини, в тісті домішки шамоту (особливо в нижній частині), органічних домішок. Випал нерівномірний, на зламі чорного кольору, внутрішня поверхня – сірого кольору, зовнішня – сіро-коричневого з брудно-помаранчевими плямами.

З другим насипом, вірогідно, пов'язаний сегмент рову (псевдо рів?) у південній частині поли, за 13,6 м на південь от R⁰, зафіксований на глибині 2,85 м від R⁰ (рис. 2, 1). Псевдо рів (?) напівкруглої в плані форми, 3,7 м довжиною, мав північну вертикальну і злегка похилу південну стінки, простежена глибина – 0,45 м. В чорноземному заповненні рову були зафіксовані фрагменти ліпної кераміки, серед яких 13 фрагментів від ліпних горщиків, розміри найбільших: 4,2 x 2,7 x 0,9 см; 3,4 x 2,1 x 1 см; 3,8 x 3,2 x 0,7 см. Черепки від чорного до сіро-коричневого кольору, випал нерівномірний, в тісті домішки шамоту, подробленої мушлі і органічних домішок.

Поховання 4 (основне, епоха енеоліту-ранньої бронзи — рис. 2, 1; 5, 1) виявлено за 2,65 м на південь від R⁰ на глибині 3,1 м. Могильна яма підпрямокутної форми, розмірами 1,25 (?) x 0,7 м, витягнута по осі захід — схід. В чорноземному заповненні зустрінуті окремі кістки дорослої людини, кістки вівці, лисиці, борсука, зайця, байбака і птиці. Дно і стінки ями сильно порушені норами. В південній стінці зафіксована яечна шкаралупа (з нори?). На дні могили кісток людини не зафіксовано. Простежена глибина 0,61 м, дно знаходилося на глибині 3,71 м від R⁰. Поховання безінвентарне.

Поховання 5 (пізньоскіфське, потрійне, впускне — рис. 2, 1; 5, 2). Викид глини з могили зафіксований в 1-й східній траншеї на глибині 2,85 м. Поховання пограбовано у давнину (у печенізький період?), сліди пограбування простежувалися в профілі центральної східної бровки, відмічена камка. Окремі кісти людини зрілого віку — *Adultus-maturus* (відносилися до поховання) виявлені в насипу кургану, за 3,5 м на північний схід від R⁰, на глибині 1,4 м. Могильна яма оконтурена на глибині 3,02 м, представляла собою вхідну яму і три камери (обвалилися у давнину) — одну до півночі і дві на схід від входу (рис. 5, 2). Вхідний колодязь знаходився за 1,5 м на північний схід від R⁰, витягнутий по осі північ — південь, в плані овальної бобоподібної форми, шириною 0,8 — 0,85 м. Довгі стінки вхідного колодязя похило опускаються до дна.

В першу камеру, розташовану до півночі, вело три похилих сходинки шириною 0,3 м; 0,15 м і 0,57 м, висотою (відповідно) 0,4 м; 0,24 м і 0,16 м. Камера відокремлена від вхідного колодязя невисокою сходинкою шириною 0,05 м і висотою 0,17 м. Камера неправильної овальної форми, трохи витягнута по осі північ — південь, розмірами 1,8 x 2,28 — 2,57 м. В східній стінці знаходився невеликий виступ-підвищення, розмірами 0,52 x 0,8 м і висотою 0,4 м. Дно камери знаходилося на глибині 4,05 м. В чорноземному заповненні першої камери серед кісток дорослого (*Adultus-maturus*) виявлена бронзова підвіска (1) кулеподібної форми, висотою 2,3 см. Виготовлена з тонкого листа бронзи, товщиною 1 мм. Нижній діаметр 0,9 — 1,3 см. Тонкий лист скручений в «кульок» (рис. 5, 3).

Друга камера розташовувалася на схід від першої, відокремлена сходинкою висотою 0,13 м і дромосом довжиною до 1,04 — 1,12 м і шириною 0,75 — 0,82 м. В дромосі серед чорноземного заповнення зустрінуті окремі людські кістки. Камера витягнута по осі північний захід — південний схід, розмірами близько 1,85 x 0,5 м. В камері зафіксована *in situ* верхня частина другого похованого, що належала чоловіку змужнілого віку (*Adultus*). Кістяк лежав витягнуто на спині, головою на північ (із незначними відхиленнями до сходу). Череп роздавлений землею, завалений до лівого плеча. Кістки правої руки відсутні, від лівої збереглася плечова кістка, яка трохи відведена в сторону і витягнута вздовж тулуба. Кістки тазу та нижніх кінцівок відсутні (рис. 5, 2). У правого підребер'я знаходилась фібула (2):

— фібула бронзова лучкоподібна підв'язна, довжиною 6,5 см, висотою в широкій частині спинки 2 см. Вісь залізна, ширина пружини 1,4 см. Спинка горбата, вигнута, довжиною 6,1 см. На спинці закріплена зав'язка и приймач Г-подібної форми. Спинка в перетині округлої форми, діаметром 0,3 см. Приймач з округлого дроту, діаметром 0,15 см. Голка довжиною 5 см, виготовлена з округлого бронзового дроту діаметром 0,2 — 0,3 см, загострена на кінці (рис. 5, 4).

Третя камера розташовувалась на захід від другої камери, витягнута по осі захід-схід, розмірами 1,6 x 1,05 — 1,15 м. Відокремлена від другої камери усту-

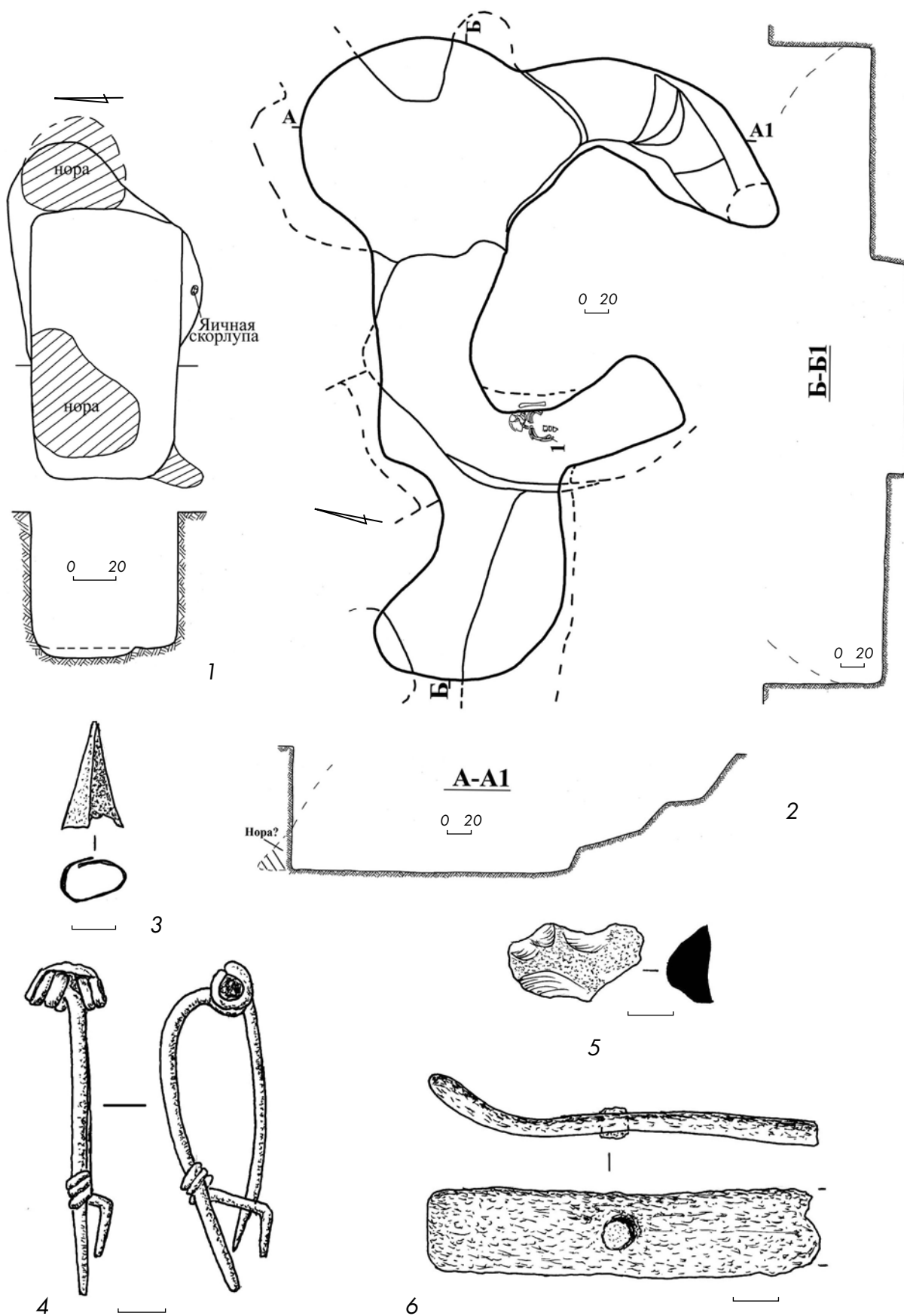

Рис. 5. 1 – загальний план поховання 4. Поховання 5: 2 – загальний план, 3 – підвіска, 4 – фібула. 5 – 6 – знахідки з рову кургану

пом висотою 0,3 см. В заповненні камери зустрінуті розрізнені кістки (кістяк 3) дорослої людини.

З похованням 5 пов'язаний рів неправильної округлої форми, діаметром 24 — 24,4 м і шириною 0,4 — 1,3 м, з розривами на заході (до 3,8 м) і сході (до 2,3 м). Рів оконтурений на глибині 3,31 — 3,35 м від R⁰, простежена глибина 0,76 м. Дно знаходилось на глибині 3,9 — 4,07 м від R⁰, у перетині конічної форми. В північному секторі рову на глибині 1,58 м від R⁰ знайдений крем'яний відщеп розмірами 2,9 x 1,7 см, товщиною 0,8 см. Одна сторона поверхні вкрита природною коркою. Кремінь матово-сірого кольору з білими прожилками (рис. 5, 5).

Нижче, на глибині 2,32 м від R⁰ виявлено скупчення кісток коня (13 кісток від 1-ї напівдорослої особини), великої рогатої худоби (1 кістка), кістки вівці від 2-х особин. Частина кісток зі слідами перебування у вогні. В чорноземному заповненні північного сектору виявлено також 8 фрагментів стінок амфори, найбільш крупні мали розміри: 6,4 x 3,9 x 0,9 см; 6,8 x 4,2 x 1 см; 6,7 x 2,9 x 0,8 см; 3,8 x 3,5 x 0,7 см. Всі фрагменти належали одній амфорі, на деяких — сліди рифлення. Випал рівномірний, черепок світло-коричневого кольору, в тісті домішки піску і вапняку.

У східному секторі, в північній частині розриву, відзначені сліди заплівів, що засвідчує вторинне використання рову у більш пізній період. Тут зафіксовані кістки коня (1 кістка) і кістки вівці (11 кісток від 1-ї дорослої особини). Серед знахідок на дні північної частини східного сектору виявлені:

— фрагмент(?) виробу із смужки заліза, довжиною 8,5 см, шириною 1,8 — 1,9 см, товщиною 0,4 — 0,5 см. Смужка трохи зигзагоподібно вигнута. У середній частині розташовувалась бронзова заклепка чотирикутної форми, розмірами 0,7 x 0,6 см (рис. 5, 6);

— 7 крупних фрагментів від амфори округлодонної із грушоподібним тулубом з високо піднятими ручками і зональним дрібним рифленням на верхній частині тулуба і крупним рифленням на нижній частині тулуба. Діаметр слабо профільованої вузької горловини 6 см, тулуба — 38,5 — 39 см. Ручка піднята над горловиною на 6 см, вона у перетині овальної форми, розмірами 4,8 — 4,9 x 2,9 — 3 см. Товщина стінок 0,8 — 1,1 см. Випал всіх фрагментів наскрізний, черепок світло-коричневого кольору, в тісті домішки шамоту, піску і вапняку. Зовнішня поверхня частково вкрита білуватим ангобом. Реконструйована висота амфори близько 49 см (рис. 6, 1).

У південній частині східного сектору, в верхній частині рову, на глибині 2,54 м від R⁰ (нижче ґрунтової польової дороги на 0,3 м) і в 14,25 м на південний схід від R⁰ виявлена верхня частина половецької скульптури. Вона являла собою розколоту частину голови кам'яної (вапнякової) статуї «половецької баби». Лицьова частина і ліва половина обличчя збиті плантажними плугом (?). Висота частини голови, що збереглася, близько 25 см. На голові — профільований округлий шолом, розділений на чотири сектори. Висота його близько 17 см. Нижній край шолома прикрашений обідком. З-під шолома назад показана косичка (?) із насічками на вузькій, шириною 3 см, смужці. На правій стороні обличчя збереглися вухо і частина підборіддя; на невисокій шиї поглибленими лініями показаний стоячий комірець від каптану (рис. 6, 2).

На 2 м північніше від половецької скульптури, на глибині 2,65 — 2,66 м і за 13,2 м на схід — південний схід від R⁰ зафіксовано дві кінські голови (без нижніх щелеп; статі однієї не встановлена, друга — доросла кобила), які розташовувалися

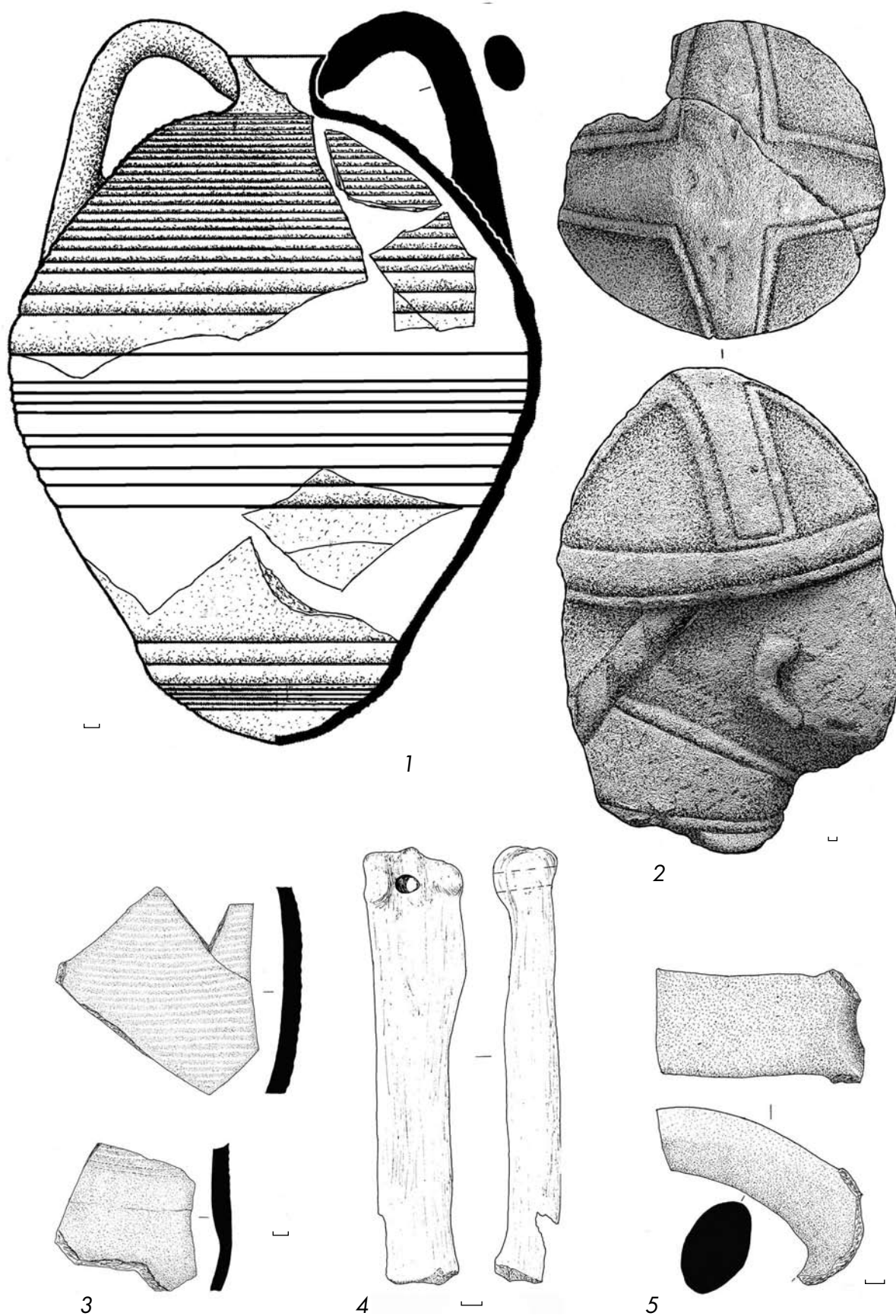

Рис. 6. Знахідки з рову кургану: 1 – амфора, 2 – фрагмент половецької скульптури, 3 – фрагменти амфорної кераміки, 4 – виріб з кістки коня, 5 – фрагмент амфорної ручки

задніми частинами (шийними основами) стик у стик. Одна голова коня мордою спрямована на північ, інша — на південь (з відхиленнями до заходу) (рис. 2, 1).

У південному секторі рову кістки тварин (тризна) були відсутні. Серед знахідок в секторі виявлено 2 фрагменти амфори (рис. 6, 3), серед яких: 1 — фрагмент стінки від верхньої частини амфори, зовнішня поверхня вкрита дрібним рифленням і патьоками світлого ангобу. Стінка розмірами 13 x 13,2 см, товщиною 0,8 см у верхній і 1 см у нижній частині. Випал рівномірний, черепок світло-коричневого кольору, в тісті домішки піску, вапняку і шамоту; 1 — фрагмент стінки від середньої частини амфори із зональним дрібним рифленням у верхній частині. Фрагмент з легким перегином у нижній частині; розмірами 9,1 x 9,7 см, товщиною 1 см у верхній і 0,6 см у нижній частині. Випал рівномірний, черепок світло-коричневого кольору, в тісті домішки піску, вапняку і шамоту.

У західному секторі рову з глибини 2,7 м від R⁰ зустрічалися окремі кістки коня, дрібної рогатої худоби (вівці). На ділянці розриву рову, у південній його частині, на дні, відзначено скупчення кісток коня і крупної рогатої худоби. Серед кісток виявлені:

— виріб (?) з кістки коня, у верхній частині якого просвердлений наскрізний отвір округлої форми, діаметром 0,9 x 1 см. Отвір просвердлений трохи косо (рис. 6, 4);

— 2 фрагменти амфори, серед яких: 1 — фрагмент стінки з дрібним рифленням на зовнішній поверхні, розмірами 3,7 x 3,2 см, товщиною 0,8 — 0,9 см. Випал рівномірний, черепок світло-коричневого кольору, в тісті домішки вапняку і піску; 1 — фрагмент стінки, розмірами 6,5 x 3,8 см, товщиною 0,9 см. Випал рівномірний, черепок світло-коричневого кольору, в тісті домішки вапняку і піску.

У північній частині західного сектора рову також зафіксовано скупчення кісток коня і дрібної рогатої худоби (від 8 особин). Серед кісток коня — череп, виявлений на глибині 1,66 м і за 9,2 м на південь — південний схід від R⁰.

Фрагменти половецької скульптури і амфори зі східного сектору рову відносяться до святилища, що знаходилося в центрі курганного насипу. Святилище представляло собою підквадратний майдан, розмірами 9,5 x 8,4 м, з утрамбованої сірої глини потужністю 0,08 — 0,15 м. Майдан частково зруйнований триангуляційним знаком і пізньою ямою.

В насипу кургану зустрічалися кістки коня, крупної і дрібної рогатої худоби. Крім цього, виявлені окремі знахідки, серед яких:

— фрагмент верхньої частини ручки і горловини амфори з високо піднятими ручками. Ручка довжиною 11,8 см, у перетині овальної форми, розмірами 5 x 3 — 3,2 см. Черепок світло-коричневого кольору, випал добрий, в тісті незначні домішки слюди, мілко подробленого вапняку і органіки (рис. 6, 5);

— 3 фрагменти стінок гончарної і ліпної кераміки, серед яких: 1 — фрагмент стінки сіроглиняної амфори (?), розмірами 3 x 0,9 см; 1 — фрагмент стінки амфори, розмірами 2,2 x 1,9 см, товщиною 0,5 см. Черепок світло-коричневого кольору, випал рівномірний. В тісті домішки шамоту і дрібного золотистого піску; 1 — фрагмент стінки ліпного посуду, розмірами 4,4 x 3,1 см, товщиною 0,9 — 1 см. Черепок на зламі чорного кольору, випал нерівномірний, зовнішня поверхня світло-коричневого кольору, в тісті домішки шамоту і товченої черепашки.

Таким чином, в ході дослідження кургану Орта тубе було виявлено 5 поховань, що відносяться до періоду енеоліту — ранньої бронзи — пізнього середньовіччя. Первинний етап існування насипу ускладнений відсутністю датуючих знахідок.

Культовим елементом є ліпний горщик, виявлений на другому насипу. До ідеологічних уявлень зрубних племен відноситься й псевдо рівчак цього періоду. Ці елементи широко відомі серед поховальних пам'яток Херсонської і Запорізької областей [3, с. 10 – 13].

Інтерес викликає пограбоване пізньоскіфське поховання, де виявлено три камери. Знахідка в похованні 5 фібули дає можливість попередньо датувати комплекс I ст. н. е. [4, с. 48, табл. 9, 3]. Про відношення поховання 2 до печенізького періоду свідчить орієнтація похованого в західному секторі і залишки коня, укладеного зліва від небіжчика [5, с. 123]. За порівняльно-хронологічним аналізом, здійсненим Г. М. Гарустовичем і В. О. Івановим, у 55 % печенізьких комплексах Лівобережної України в якості етнічного маркера фіксується ритуальне поховання кінської шкіри [6, с. 70]. На печенізьку приналежність вказує й членування нижніх кінцівок коня по другий суглоб [7, с. 137]. Серед знахідок для хронологічного визначення більше значення мають стремена і вудила. За Г. О. Федоровим-Давидовим, тип стремени БІІІ має аналогії в пам'ятках Приуралля, Волзької Болгарії і у пам'ятках Угорщини IX – X ст. [8, с. 15, рис. 1]. Вудила без перегину є етнічною ознакою печенізьких комплексів [9, с. 246], за хронологічною кореляцією з іншими типами речей їх відносять до кінця IX – середини XI ст. [6, сс. 85 – 86]. Скобоподібні кресала 1 варіанту відомі серед поховань IX – X ст. Танкеєвського могильника [10, с. 187, рис. 1, 15]. Отже, поховання 2 можна датувати в межах кінця IX – початку X ст. На ранню дату вказують і залишки сіроглиняного посуду, підлощеня якого, розчоси і випал мають аналогії серед пам'яток салтово-маяцького кола.

Цікавими є залишки половецького святилища, до якого відносяться амфора і фрагмент половецької скульптури. Амфори групи 1 типа 2 були широко поширені, відомі у Візантії, Криму, Румунії, Болгарії і Сербії. З'явившись в XII ст., вони продовжували побутувати і у XIII – XIV ст. [11, сс. 155 – 157, рис. 55, 1]. В хронологічній таблиці Л. С. Гераськової подібні половецькій скульптурі з кургану Орта тубе шоломи відсутні, однак їх зображення, за твердженням дослідниці, зустрічаються лише у X – XIII ст., розквіт припадає на XII ст. [12, с. 82, табл. 20]. Курган використовувався до часів Кримського ханства, про що свідчить безінвентарне ногайське поховання, впущене у південну полу насипу.

Дослідження кургану Орта тубе розширює данні про перебування кочових племен у районі Молочного лиману, ділянка якого лишається ще недостатньо вивченою [13, сс. 4 – 5]. У 1842 – 1844 рр. перші розкопки в пониззі р. Молочної були здійснені видатним діячем – менонітом Іоганном Корнісом. Серед 15 розкопаних ним курганів більшість відносилась до часів пізнього середньовіччя [14, с. 100]. В ході розвідок 1950 р. Скіфської степової експедиції ІМК Академії Наук СРСР на чолі з Б. М. Граковим за 0,5 км на захід від с. Гірсівка, на півострові, утвореному Молочним лиманом і його затокою, було виявлено поселення з амфорною керамікою [15, с. 50]. Територіально найближчі дослідження курганів були здійснені поблизу с. Надеждине у 1978 р. експедицією музею-заповідника «Кам'яна Могила» на чолі з Б. Д. Михайловим. Виявлені матеріали відносились до ямної культури [16, сс. 228 – 232]. Скіфські й печенізькі поховальні пам'ятки відкриті у 1950 – 1990-х рр. в долинах рр. Молочна, Тащенак, Малі та Великі Утлюки [17, сс. 137 – 143; 18, сс. 171 – 187; 19, сс. 220 – 256; 6, сс. 190 – 198]. Половецькі комплекси, в тому числі й святилище, відкриті в долині р. Корсак Приазовською експедицією з 1987 по 1992 рр. [13, с. 4]. Результати дослідження кургану Орта

тубе підтверджують спостереження про перебування значної кількості кочових племен в межах пониззя Молочного лиману за часів ранньої бронзи — пізнього середньовіччя. Печенізьке поховання засвідчує знаходження цих кочових племен у межиріччі річок Джекежня і Акчокрак наприкінці IX — на початку X ст., а половецьке святилище вказує на постійні місця кочовищ в цьому регіоні.

Бібліографія

1. Левченко Б. М. Отчет Приазовской археологической экспедиции о разведках в зоне строительства I очереди Приазовской оросительной системы / Б. М. Левченко, В. Н. Левченко, Н. А. Рычков ... / Науковий архів ІА НАН України. — 1979/12. — спр. 9187. — 65 с.

2. Єльніков М. В. Дослідження загону археологічної експедиції Запорізького національного університету у 2011 році / М. В. Єльніков // Культурна спадщина Запорізького краю : зб. наук. статей та документів з охорони культурної спадщини. — Запоріжжя : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2011. — Вип. 3. — С. 44 — 45.

3. Отрощенко В. В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) / В. В. Отрощенко // Обряды и верования древнего населения Украины. — К. : Наукова думка, 1990. — С. 5 — 17.

4. Амброз А. К. Фибулы юга европейской части СССР (II в. до н. э. — IV в. н. э.) / А. К. Амброз // САИ. — 1966. — Вып. Д 1. — 30. — 142 с.

5. Плетнёва С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV — XIII века) : Учеб. пособие / С. А. Плетнёва. — Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2003. — 248 с.

6. Гарустович Г. Н. Огузы и печенеги в евразийских степях / Г. Н. Гарустович, В. А. Иванов. — Уфа : Гилем, 2001. — 212 с.

7. Атавин А. Г. Некоторые особенности захоронений чучел коней в кочевнических погребениях X — XIV вв. / А. Г. Атавин // СА. — 1984. — № 1. — С. 134 — 143.

8. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1966. — 274 с.

9. Плетнёва С. А. Кочевнический могильник близ Саркела — Белой Вежи. Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Т. III / С. А. Плетнёва // МИА. — 1963. — № 109. — С. 216 — 259.

10. Евглевский А. В. Кресала в позднекочевнических погребениях Восточной Европы / А. В. Евглевский, Т. М. Потемкина // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 181 — 208.

11. Коваль В. Ю. Керамика Востока на Руси. IX — XVII века / В. Ю. Коваль. — М. : Наука, 2010. — 269 с.

12. Гераськова Л. С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи / Л. С. Гераськова. — К. : Наукова думка, 1991. — 132 с.

13. Болтрик Ю. Приазовський район. Пам'ятки археології / Ю. Болтрик // Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Приазовський, Приморський, Чернігівський, Якимівський райони). — Запоріжжя, 2001. — Вип. 3. — С. 4 — 5.

14. Дровосєкова О. В. Внесок П. І. Кеппена у вивчення старожитностей Запорізького краю / О. В. Дровосєкова // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — К. — Полтава, 2010. — С. 96 — 102.

15. Граков Б. Н. Отчет Скифской степной экспедиции ИИМК АН СССР за 1950 г. / Б. Н. Граков / Науковий архів ІА НАН України. — 1950/15. — спр. 1191. — 78 с.
16. Михайлов Б. Д. Курганы эпохи бронзы в Северном Приазовье / Б. Д. Михайлов // СА. — 1985. — № 2. — С. 228 — 232.
17. Либеров П. Д. Курганы у села Константиновки / П. Д. Либеров // КСИИМК. — 1951. — Вып. XXXVII. — С. 137 — 143.
18. Фиалко Е. Е. Скифские курганы у с. Новое / Е. Е. Фиалко // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. — К. : Наукова думка, 1987. — С. 171 — 187.
19. Болтрик Ю. В. Скифские курганы на р. Тащенак в Северо-Западном Приазовье / Ю. В. Болтрик, Е. Е. Фиалко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. — Вип. 10. — С. 220 — 256.

Ельников М. В.

Курган Орта тубе в Северо-Западном Приазовье

В статье рассматриваются результаты исследований кургана Орта тубе в Запорожской области. Среди погребальных комплексов интерес представляют позднескифское захоронение и погребения поздних кочевников.

Elnikov M. V.

The mound Orta tube in the Northwest Priazovye

The article discusses the results of studies of the mound Orta tube in the Zaporozhye region. Among the funerary complexes of interest are the burial and funeral late Scythian and late nomads.

Ильинский В. Е.

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ХРАМ В УРОЧИЩЕ ДОМАХА (ПЛАВНЕВАЯ ЧАСТЬ О. ХОРТИЦА)

Урочище Домаха занимает площадь около 5 гектаров и расположено в пределах плавневой части о. Хортица между озёрами Домаха с востока, Каменным — с севера, Прогной — с запада и юга. Собственно, о. Каменный представляет собой каменное плато, возвышающееся над заболоченной и залесенной поймой на 2 — 2,3 м. На ровном плато мощность мягких отложений составляет 0,7 — 1 м. Территория покрыта луговой растительностью и окружена по периметру девственным плавневым лесом. В восточной части к плато примыкает значительный дубовый массив.

Работы осуществлялись в контексте создания Генерального плана НЗ «Хортица» и предусматривались правами и задачами экспедиции 1994 г. В результате исследований установлено, что так называемый о. Каменный представляет собой редкий в плавнях выход скальных пород размерами 70 x 70 м. Окружен он со всех сторон остатками староречий р. Днепр (рис. 1) [1, л. 2]. До затопления водами Каховского водохранилища он возвышался над уровнем р. Днепр на 4 — 5 м [2, с. 145]. В западной части о. Каменный наблюдаются следы значительной выработки гранита. По степени разрушенности поверхности, замшелости и задернения осадочных пород можно признать их использование в архаичное время.

В результате шурфовки на острове обнаружены следы пребывания человека начиная с периода ранней бронзы (нами исследовались скорченные погребения под каменными закладками), найдены культурный слой и постройки эпохи поздней бронзы, III — V вв. н. э., X — XII вв. н. э. Мощность культурных отложений не превышает 1 м и представляет собой супесчаные золисто-гумусированные прослойки, содержащие фрагменты керамики, уголь, остатки построек, как сгоревших деревянных, так и каменных [3, д. 135, сс. 25 — 28]. Местность, рассматриваемая в данной статье, примыкает с юго-запада к Протолчому броду и, соответственно, поселению на о. Хортица. Надо учесть, что в 500-х м на северо-восток от урочища в 1972 г., А. В. Бодянским в южной части острова Хортица было открыто многослойное поселение Протолче, датированное авторами X — XIII вв. [4, д. 109, с. 2]. В течение 1976 — 80 гг. здесь проведены значительные археологические раскопки экспедицией Государственного историко-культурного заповедника, общая площадь которых превысила 3 200 м². Было установлено, что поселение занимало площадь до 15 га, всю юго-западную часть надплавневой террасы острова, имело системную пятирядную застройку, бытовало с незначительными перерывами [5, с. 373]. Авторы обоснованно связали поселение с летописными упоминаниями места концентрации войск Киевской Руси перед важнейшими событиями 1103, 1190 и 1223 гг. [6, сс. 253 — 254, 671 — 672, 740 — 743]. Этнически и культурно поселение, на основании массового археологического материала и архитектурных форм построек, отнесено к славянскому миру с незначительным присутствием степных элементов [7, с. 50].

При планировании работ на о. Каменном учитывались результаты раскопок на поселении Протолче. В 1994 г. экспедиция разбила 11 траншей по всей изучаемой площади, все они показали наличие культурного слоя. Траншеи 2 — 3 рассмотрены в публикации автора, посвящённой каменным культовым сооружениям энеолита — бронзового века [8, сс. 16 — 19]. В 4-х-метровых траншеях 8 — 10 на глубинах 0,4 — 0,5 м от дневной поверхности обнаружены и после фиксации законсервированы остатки построек сабатиновского периода (две полуземлянки), каменные культовые (возможно, погребальные) сооружения эпохи поздней бронзы. Более поздние строительные горизонты отнесены по массовому керамическому материалу (155 фрагментов тарной и кухонной посуды византийского ареала) к периоду ранних славян и X — XII вв. н. э. В траншее 10, на глубине 0,4 — 0,6 м, обнаружена под завалом регулярная кладка стены из подпрямоугольных глиняно-супесчаных блоков, скреплённых илистым раствором. Ширина фиксированного участка 0,7 м. Сохранилось два ряда кладки

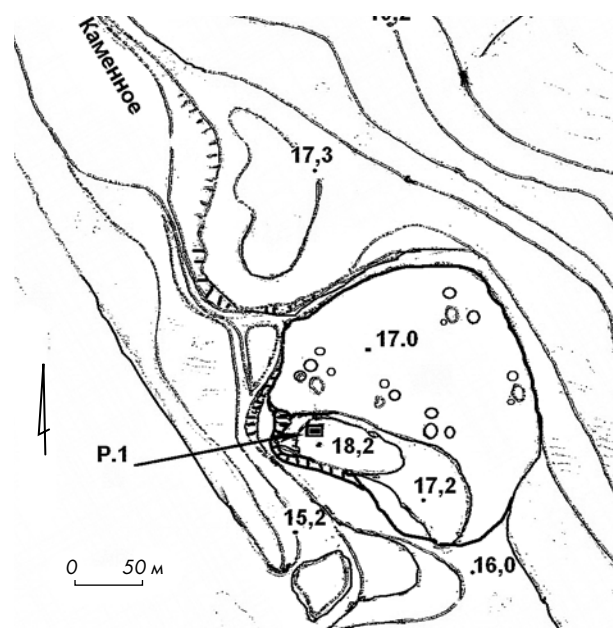

Рис. 1. Схематический план-карта расположения раскопа 1 на о. Каменный

на материковой скале (0,9 м), ориентирована стена по линии запад — восток. По керамическому бою (амфоры) строение датировано X — XII вв.

На юго-восточной окраине о. Каменный, в верхних участках современной поймы, по рельефу дневной поверхности наблюдались две параллельно расположенные канавки в виде колеи дороги общей направленностью СВ — ЮЗ, по касательной пересекающей остров. Траншеей 11 определено: под дёрном залегает илистая прослойка до 0,35 м толщиной, без находок (следы паводков); ниже, с глубин 0,5 м фиксируется последовательно сменяющиеся друг друга прослойки толщиной до 0,1 м из желтой, серо-желтой супеси, насыщенной дресвой и боем тарной толстостенной посуды. Всего до уровня скалы прослежено минимум 4 прослойки, все имеют линзовидную форму в разрезе. Верхние три, уплотнённые прослойки повторяют изгибы канав, расположенных центральными осями на расстоянии 1,6 м друг от друга. Вероятно, мы имеем дело с участком средневекового тракта, идущего от острова Хортица на ЮЗ по малым островам старой поймы к Протолечему броду.

На месте тр. 4 — 5, в западной, возвышенной части острова, разбит раскоп площадью 75 кв. м. Под дёрном и на уровне дневной поверхности (0,05 м от Р) по всей площади раскопа выявлены скопления камней со следами копти и фрагменты сгоревших деревянных элементов построек, куски обожженной глины — фрагменты обмазки плетня или твёрдой основы. В верхних слоях между камнями найдено более ста фрагментов костей (в основном, птицы и крупной рыбы), до 50 фрагментов амфор IX — XII вв., 15 фрагментов лепной, черной в изломе посуды, которая была предварительно отнесена к пеньковской культуре по аналогиям с образцами из ранних слоев поселения у оз. Осокоровое [9, д. 137, с. 14]. По периметру бессистемно лежащих камней наблюдалась выкладка из одинаковых по размеру (0,15 — 0,2 м) необожженных камней, создавая округлость всему массиву диаметром 5 — 5,5 м. Подобные формы могло иметь жертвенное место языческого капища.

В процессе разборки каменной площадки в северной части раскопа на глубине 0,4 — 0,6 м выделены две параллельно расположенные стены из дикого камня (рис. 2, 1). Кладка их имеет регулярный характер, камни скреплялись глинистым раствором с большой долей примеси ила, дресвы и растений. Ориентированы стены по линии З — В, толщина стен одинаковая — 0,9 м, расстояние между ними — до 3-х м. Внутри кладки из камня прослежены остатки сгоревших брёвен, вмурованных в забутовку глинистым раствором, прокалённым в процессе пожара до серо-оранжевого цвета. Положение сгоревших брёвен (толщина до 0,25 м) предполагает их горизонтальную укладку и повторяет направление стен. Вдоль их остатков найдены куски обмазки со следами отпечатков деревянных элементов. Южная стена по ее плоскости прослежена на протяжении 7-ми м, северная — 6-ти. С запада обе стены перерезаны поздним прокопом до скалы (гл. 1 м). С восточной стороны стены имеют изломы, симметрично повторяющие свои направления: южная — на север, северная — на юг, и на расстоянии 0,8 м от углов продолжают к востоку полукруглой в плане стеной, имеющей внешний радиус 1,8 м. Полукруглый участок стены сложен из камня на глинистом растворе, насыщенном дресвой и остатками сгоревших досок или прутьев. Прослеженная толщина стены составляет 0,6 — 0,7 м, в своей южной части она преимущественно состояла из глины на древесной основе (рис. 2, 1).

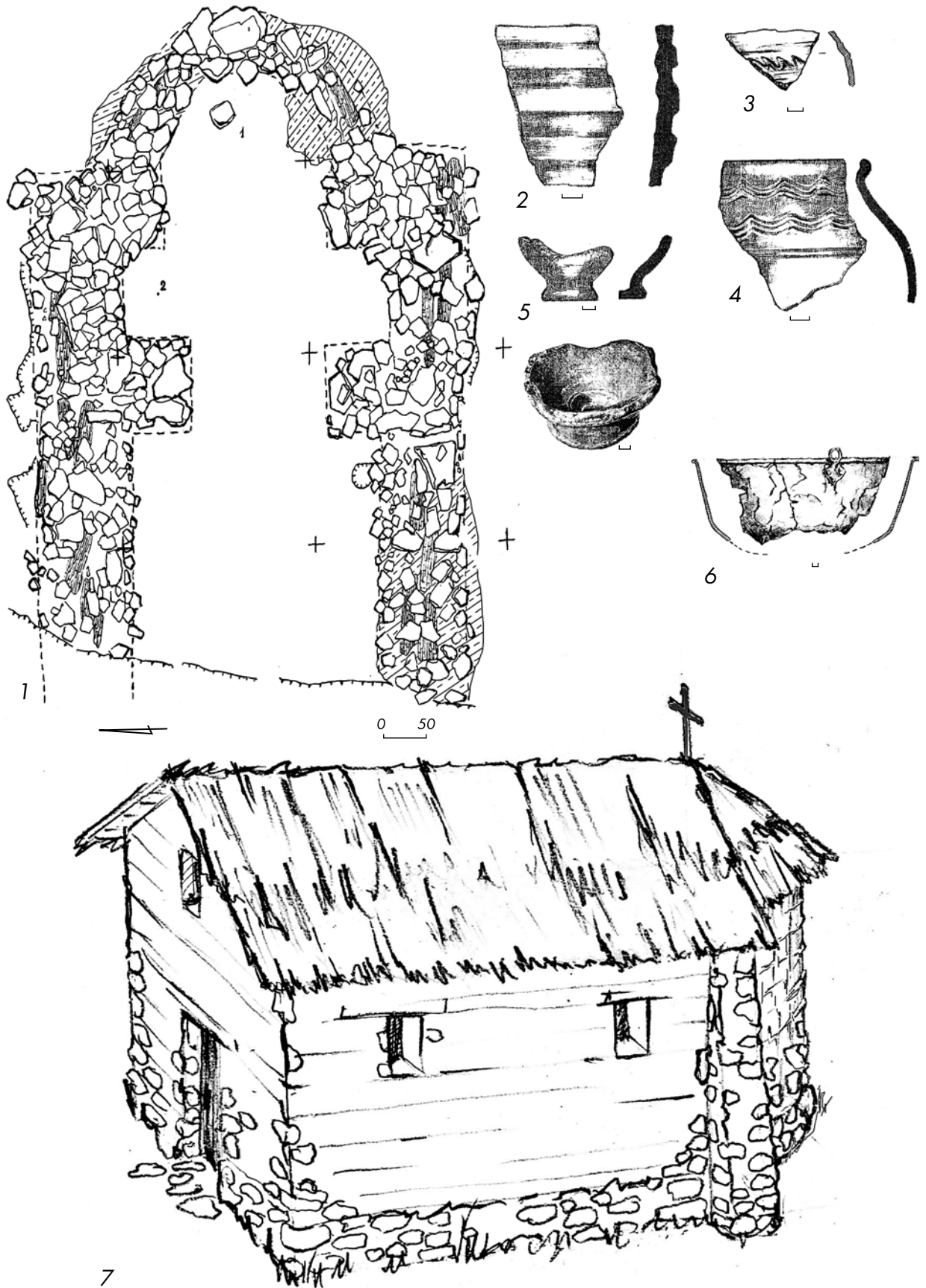

Рис. 2. 1 – план каменного сооружения, 2 – фрагмент амфорной керамики, 3 – 5 – фрагменты сосудов, 6 – фрагмент железного котла, 7 – реконструкция базилики

Внутренняя сторона стен постройки имела сложную конфигурацию. Начиная от внутренней стороны восточной полукруглой стены в западном направлении южная и северная стены имеют выступ до 1 м шириной и до 0,7 м толщиной, аналогичные выступы, расположенные симметрично, находились на расстоянии 1 м к западу. Они имели правильную прямоугольную форму. Из-за разрушения западной стены (если она была) полностью восстановить конфигурацию внутреннего пространства постройки невозможно, но предполагая сохранность объекта в 70 % по аналогиям — уместно.

Внутреннее и внешнее пространство вокруг стен было исследовано до скалы (гл. 1 м). В результате установлено, что фундаменты стен размещены в специально выработанных желобах глубиной до 0,1 — 0,15 м. Внутреннее пространство на уровне скалы несло следы сторевшей древесной подстилки или настила в виде прослойки угля и дресвы толщиной до 0,05 м. В пределах восточного полукруглого выступа стены, примерно в центре пространства, на глубине 0,8 м обнаружен отдельно лежащий на скале подпрямоугольный плоский гранитный камень размером 0,3 x 0,3 м. Рядом на той же глубине обнаружено донышко сероглиняного кувшина, грубого гончарного исполнения с остатками стенок, изломы которых залощены, диаметр донышка — 4 см, толщина стенок — 8 мм (рис. 3, 5). На дне сосуда наблюдались остатки органической массы (?) белого и голубого цвета. В пространстве между выступами северной стены на глубине 0,6 м найдены фрагменты железного котла (рис. 2, 6). Форма и размеры поддаются реконструкции: диаметр по венцу — 34 см, глубина до выпуклого донышка — 18 см. Котел по аналогиям отнесён к подтипу 1 (тип I) по принятой классификации. Он состоял из двух листов, соединённых простой проковкой швом, с расширяющимися кверху стенками, выпуклым дном и отогнутым венчиком. Петли крепились заклёпками. Их производство в лесостепной зоне принято относить к VIII — XII вв. [10, с. 73]. По мнению Плетнёвой С. А. производство котлов такого типа на территориях половецких кочевий в XII в. носило местный характер [11, сс. 19 — 24]. Кроме случайных фрагментов керамики во внутреннем пространстве постройки, найдены фрагменты амфорной тары в обмазке стен и скрепляющем глинистом растворе (рис. 2, 2). В забутовке каменного основания южной стены найдены фрагменты венчиков местного (приднепровского по типу) производства с многорядной и однорядной волной по плечу посуды IX — XII вв. (рис. 2, 3 — 4).

Учитывая архитектурные особенности, планиграфию исследованного строения, можно признать, что мы имеем дело с раннехристианским храмом — двустолпной зальной однефной базиликой. Она имеет все традиционные особенности аналогичных образцов на Кавказе, в Причерноморье, Болгарии [12, сс. 274 — 275]. Ближайшим из них надо признать церковь св. Пророка Ильи в Солнечной долине (Крым) (размеры 7,5 x 4,5 м), сохранившийся вариант которой датирован X в. Более ранний храм ее имел фундамент, скреплённый «на глине» [13, сс. 330 — 331]. Выделяется апсида, полукруглая в плане с востока, внутреннее пространство имеет крестовую планировку, образованную трансептом (поперечным маленьким нефом) к западу от апсиды и длинным основным нефом, идущим по оси запад — восток. Их разделяют два столба у северной и южной стен, которые делают крестовую планировку завершенной. Подобный тип архитектурного строения имел плоскую двускатную крышу с открытым изнутри деревянным перекрытием, алтарная часть — апсида крылась полушатром. Учитывая концентрацию каменных завалов над центральной и восточной частями постройки, можно предположить,

что каменными на скрепляющем растворе могли быть фундамент — цоколь, угловые столбы, контрфорсы и столбы внутреннего пространства. Плоскости стен и апсиды могли быть деревянными, обмазанными глиной, следы которой были обнаружены повсеместно. В варианте реконструкции это учтено (рис. 2, 7). Исходя из имеющейся сохранный части, церковь могла быть размерами 9 x 4,5 м.

Вопрос датировки храма не однозначен. Подобный тип храма бытовал в Причерноморье с IX до XII вв. [13, с. 287]. Находки из постройки, строительного материала из объектов прилегающих территорий, не противоречат этим датам, но и не позволяют сужать их. Важным фактором может быть учёт корпуса первоисточников, современных отмеченному периоду [6; 14] с точки зрения проникновения христианства в регион. Первые попытки определения времени и «авторов» предпринимались ранее: период бытования церкви на о. Каменном (читай о. Хортица) связывали с первыми киевскими князьями — христианами [15, сс. 113 — 116]. Однако храм простоял недолго, поскольку был построен на месте языческого капища, которое вскорости было восстановлено язычниками.

Библиография

1. Поликарпов П. «Сокращенные планы участка р. Днепр от Александровска до Лимана» по исследованиям Днепровской описной партии. 1881 — 83 гг. / П. Поликарпов. — Генштаб. — С-Пб., 1886.
2. Мельников А. Изыскания на Нижнем Днепре в связи с развитием Днепровской проблемы / А. Мельников // Днепрострой. — Бюллетень за январь 1928 года.
3. Ильинский В. Отчет об археологических работах в 1994 году на о. Большая и Малая Хортицы / В. Ильинский // НА ІА НАНУ. — № 135.
4. Шевченко Т. К. Звіт за роботи на о. Хортиця в 1976 р. / Т. К. Шевченко // НА НЗХ. — № 109. — 16 с.
5. Сокульский А. Л. Раскопки славянского поселения на о. Хортица / А. Л. Сокульский, Т. К. Шевченко, А. В. Бодянский и др. // АО 1976 г. — 1977. — С. 373 — 374.
6. Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2. — 550 с.
7. Казачок Н. Л. О погребениях на территории Хортицкого поселения XI — XIV вв. / Н. Л. Казачок // Международные связи в средневековой Европе. — Запорожье, 1988. — С. 50 — 51.
8. Ильинский В. Е. Каменные культовые сооружения в урочище Домаха (в плавневой части о. Хортица) / В. Е. Ильинский // Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку — енеоліту. — Мелітополь, 2013. — С. 59 — 62.
9. Шевченко Т. К. Звіт за роботи на о. Хортиця в 1976 р. / Т. К. Шевченко // НА ІА НАНУ. — № 137. — 24 с.
10. Швецов М. Л. Котлы из погребений средневековых кочевников / М. Л. Швецов // СА. — 1980. — № 2. — С. 65 — 70.
11. Плетнёва С. А. — Половецкие каменные изваяния / С. А. Плетнева // САИ. — 1974. — Вып. Б 4 — 2. — 200 с.
12. Ложкин М. Н. Новые памятники средневековой архитектуры в Краснодарском крае / М. Н. Ложкин // СА. — 1973. — № 4. — С. 270 — 279.
13. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — К. : Будівельник, 1985. — Т. 2. — 470 с.

14. Константин Багрянородный. Об управлении государством // Известия ГАИМК. — М. — Л., 1934. — № 91. — 211 с.

15. Вилинов Ю. А. Остров филиграни эпох и путей / Ю. А. Вилинов. — Запорожье : Полиграф, 2003. — 206 с.

Льїнський В. Є.

**Середньовічний храм в урочищі Домаха
(плавнева частина о. Хортиця)**

Публікація вводить до наукового обігу досліджені у 1994 році залишки середньовічного храму-базиліки X — XII ст. За матеріалами розкопок подається культурне оточення, архітектурні риси та варіант реконструкції будівлі. Ставиться питання про більш точне датування та обставини заснування храму.

Ilinskij V. E.

**Medieval church in the tract Domakha
(wetlands of the Khortitsa island)**

The publication introduces into scientific circulation investigated in 1994 the remains of a medieval church-basilica X — XII centuries. Based on excavations filed cultural environment, architectural features and building reconstruction option. The question of a more precise dating of the circumstances and the establishment of the church.

ПЕЧАТІ ПАРТИЗАНСЬКО-ПОВСТАНСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ ІМЕНІ БАТЬКА МАХНА

Історія партизансько-повстанського руху в Україні 1917 – 1921 рр. під керівництвом Нестора Махна все ще залишається не вивченою в повному обсязі. Якщо за СРСР ця тема досліджувалась лише у чітко регламентованих дозволах параметрах, то зараз, хоча історики й досягли певних успіхів, чимало напрямків цієї теми залишаються недостатньо висвітленими. Саме тому, наприклад, військова організація руху досі визначається за радянською історіографією як «Револьюційна повстанська армія України». Тоді як документальні джерела свідчать про назву «Партизансько-Повстанська Українська Армія імені Батько Махно».

Створення та діяльність Української Армії імені Батька Махна під командуванням самого Нестора Махна є унікальним явищем в історії українських визвольних змагань взагалі й України початку ХХ ст. зокрема. Адже за, нехай дещо і перебільшеними, даними начальника штабу цієї армії В. Ф. Білаша, восени 1919 р. вона мала чотири корпуси, які в свою чергу склалися з піхотних і кінних полків. 1-й Донецький корпус мав 15 500 багнетів, 3 650 шабель, 16 гармат і 144 кулемети; 2-й Азовський – 21 000 багнетів, 385 шабель, 16 гармат і 176 кулеметів; 3-й Катеринославський – 29 000 багнетів, 5 100 шабель, 34 гармати і 266 кулеметів; 4-й Кримський – 17 500 багнетів, 7 500 шабель, 18 гармат і 154 кулемети. У резерві штабу армії Махна знаходилися: кулеметний полк (700 кулеметів), бригада кавалерії (3 000 шабель), обозні війська, трудові полки, комендантські роти і ескадрони загальною чисельністю 20 000 чоловік. Всього армія мала 103 тис. багнетів, 20 тис. шабель, 1 435 кулеметів, 84 гармати [1]. І ця потужна військова організація протягом кількох років мала величезний вплив на розвиток багатьох подій в Україні.

Однією з головних причин недостатнього вивчення історії Партизансько-Повстанської Української Армії імені Батька Махна є відсутність комплексного підходу і, зокрема, слабке вивчення джерел. Метою цієї роботи є спроба автора звернути увагу науковців на необхідність пошуку та дослідження сфрагістичних джерел із зазначеної теми, представлених як печатками-матрицями так і печатками-відбитками на документах.

Перші печатки-матриці партизансько-повстанських загонів на Запоріжжі у 1918 – 1919 рр. виготовлялись із підручних матеріалів. Про це свідчить печатка-матриця, яка походить із с. Ново-Іванівка і зберігається в колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею з 1973 р. Вона виготовлена із російської мідної монети номіналом у 5 копійок. Монету викарбовано на Катеринбурзькому монет-

ному дворі у 1768 — 1779 рр. На реверсі монети зображений герб Росії у вигляді двоголового орла. На затертому аверсі у дзеркальному вигляді вирізана печатка із текстами. По зовнішньому краю її площини між двома лініями по колу розташований напис російською мовою — «Н.НИКОЛАЕВ • ВОЕННО.РЫВОЛЮЦІО. ПАРТИЗАНС.». В кінці напису літеру «С» вирізано у перевернутому вигляді. В центрі горизонтально у два рядки вміщено напис: «ПОЛЕВОЙ ШТАБЪ». При цьому літери у слові «ШТАБЪ» значно більші ніж у слові «ПОЛЕВОЙ». Всі літери у написах відрізняються одна від одної у дрібних деталях. Це свідчить про те, що написи на печаті зроблені майстром вручну із використанням відповідного інструменту для цього — штихеля (рис. 1). Без скорочень і разом весь текст на печаті читається як «НОВОНИКОЛАЕВСКИЙ ВОЕННО-РЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПАРТИЗАНСКИЙ ПОЛЕВОЙ ШТАБ». В центрі печатки між двома словами зроблений отвір. У верхній частині він має конічне заглиблення під конічну ж головку потайного гвинта для з'єднання цієї частини печатки з ручкою, яка відсутня.

Вперше цю печатку було видано у науково-популярній ілюстрованій енциклопедії «Запорізька область: Природа. Історія. Архітектура» у 2004 р. [2, с. 185]. Пізніше енциклопедія перевидавалась ще чотири рази у 2005 — 2009 рр., загальним накладом більш ніж 5 000 примірників [3]. Завдячуючи цьому інформація про унікальну печатку стала добре відомою у середовищі істориків, музейників та краєзнавців.

Наступною із подібних печаток-матриць часів існування партизансько-повстанських загонів на Запоріжжі стала печатка, придбана Музеєм історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих у 2009 р. Її знайшли у старій сільській хаті на Миколаївщині. Ця печатка дивним чином нагадує описану вище печатку із Запорізького краєзнавчого музею. Відрізняє її лише те, що вирізана вона на круглій металевій пластинці, до якої замість ручки закріпили сталевий барабан револьвера системи «Наган». По зовнішньому краю печатки між двома лініями по колу розташований напис російською мовою — «Г. ПОЛЕ • ВОЕННО. РЫВОЛЮЦІО.ПАРТИЗАНС.» (рис. 2). На відміну від описаної вище печатки напис по колу починається не знизу, а згори. У центрі горизонтально в два рядки вміщено напис: «ПОЛЕВОЙ ШТАБЪ». Як і на попередній печаті літери в слові «ШТАБЪ» значно більші, ніж в інших словах напису [4, сс. 54 — 57]. Без скорочень і разом весь текст на печаті читається у сучасному правописі як «ГУЛЯЙПОЛЕ ВОЕННО-РЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПАРТИЗАНСКИЙ ПОЛЕВОЙ ШТАБ».

У сфрагістичній колекції Музею історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих також зберігається печатка-матриця одного з полків Партизансько-

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Повстанської Української Армії імені Батька Махна. Вона виготовлена із заліза і має круглу форму. На ній дзеркально вирізаний текст російською мовою. По зовнішньому краю її площини між двома лініями по колу розташований напис — «КАЗНАЧЕЙ 1-ГО СТАЛЬНОГО КАВАЛ • ПОЛКА». У цьому написі всі перші літери слів і цифра «1» виконані збільшеними. В нижній частині напис розділений знаком у вигляді шестипроменевої зірки. У центрі горизонтально в три рядки вміщено напис: «ИМЕНИ БАТЬКО МАХНО». При цьому всі перші літери у словах цього напису збільшені (рис. 3) [5, с. 45]. Весь текст на цій печаті читається як «КАЗНАЧЕЙ 1-ГО СТАЛЬНОГО КАВАЛЕРИЙСКОГО ПОЛКА ИМЕНИ БАТЬКО МАХНО».

Вірогідність нових знахідок печаток махновської армії залишається доволі високою. Так, у жовтні 2010 р. вінницька газета «33-й канал» опублікувала лист читача про випадкову знахідку мідної печатки часів армії «імені батька Махна». У листі дописувач повідомляв, що коли він «у 1985 році був у відрядженні в селі Іванівці Барського району Вінницької області, зайшов у сільську раду, щоб поставити штамп у відрядній посвідці. Сільський голова розповів мені цікаву історію. Місцева дітлашня гралася в землі і випадково вирила шматок заліза, схожий на цибулинку. Помили і принесли сільському голові. Той також доклав зусиль аби відчистити знахідку і був вражений її написом. На печатці старослов'янською мовою було написано «Краснознаменный полк имени батька Махна». Сільський голова сховав печатку у сейф. А коли наступного дня до нього прийшли чоловіки, аби взяти дозвіл на вилов риби, він поставив штамп цією печаткою. Одному, другому, а наступного дня до голови з перевіркою завітав дільничний міліціонер. Спочатку питав про «химині кури», а потім прямо в лоб: «Хочу в тебе рибу половити. Дай мені дозвіл зі штампом». Довелося признатися про історичну цінність. Конфіскували Махновську печатку і вивезли у невідомому напрямку» [6]. На жаль, подальша доля цієї знахідки поки невідома.

На початку листопада 2013 р., саме у 125-ті роковини народження Нестора Махна, у селі Кінські Роздори Пологівського району Запорізької області було знайдено ще одну печатку-матрицю Партизансько-Повстанської Української Армії. Відбулося це випадково під час прибирання господарями опалого листя у саду на власному обійсті [7]. Знахідка потрапила до приватної колекції. Знайдена у Кінських Роздорах печатка відлита з бронзи і оброблена на токарному верстаті. Внизу печатка має форму потовщеного диску діаметром 3,5 см. Вгору він переходить до невисокої складної циліндричної ніжки. Знизу печатка прикрашена поглибленим перетином, а вгорі і внизу її циліндрична частина оздоблена двома виступами. Виступ на верхній частині ніжки має гурт прикрашений косими лініями. У верхній частині ніжка має отвір для кріплення дерев'яної ручки. Загальна висота печатки-матриці становить 4,7 см.

На робочій частині печатки дзеркально вирізані тексти російською мовою. По зовнішньому краю її площини між двома лініями по колу розташований напис — «ХИТРИЙ БОЕВОЙ ПОЛК ПОВСТАН УКР. АРМИИ». Цей напис виконаний літерами однакового розміру. В нижній частині напис розділений ромбовидним знаком, який складається із чотирьох стрілоподібних елементів. У центрі горизонтально в три рядки симетрично вміщено напис: «ИМЕНИ БАТЬКО МАХНО» (рис. 4). В ньому всі три слова виконані літерами різного розміру, при цьому літери у слові «БАТЬКО» найбільші. Весь текст без скорочень і разом читається як «ХИТРИЙ БОЕВОЙ ПОЛК ПОВСТАНЧЕСКОЙ УКРАИНСКОЙ АРМИИ ИМЕНИ БАТЬКО МАХНО».

Рис. 4

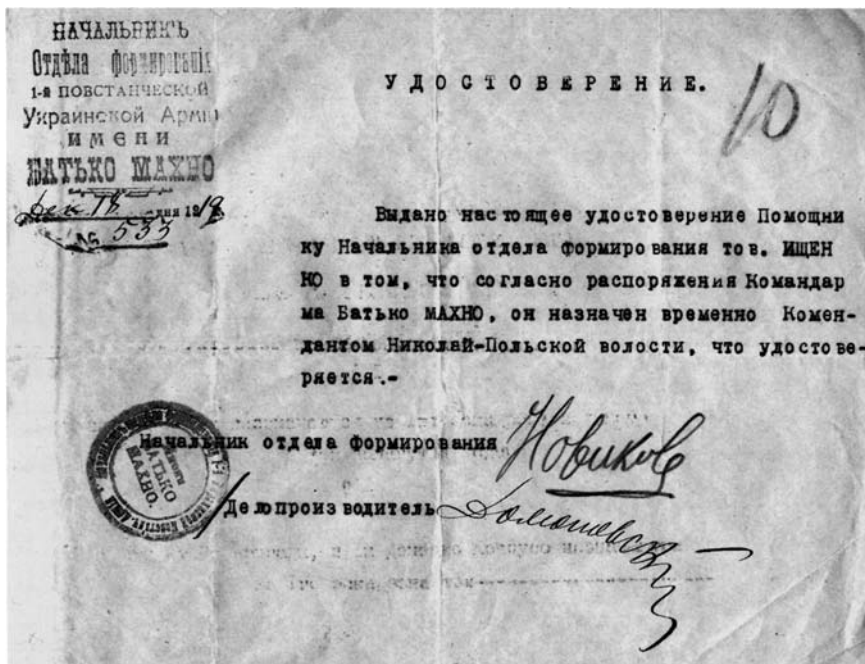

Рис. 5

Зазначимо, що автору не вдалося знайти жодного документа з відбитками описаних або подібних печаток виготовлених з металу. Пізніше печатки Партизансько-Повстанської Української Армії імені Батька Махна виготовлялись головним чином з гуми.* Про це свідчать відбитки таких печаток і штампів на документах махновської армії, які зберігаються в різних архівах. Фотографії деяких документів були опубліковані на сторінках виданої в Москві 2006 р. збірки «Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921 гг.: Документы и материалы» [8]. У ній вперше і у великій кількості видані документи з Російського державного військового архіву (РДВА), Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), Центрального архіву Федеральної служби безпеки РФ (ЦА ФСБ), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ), Державного архіву Запорізької області (ДАЗО). На жаль, більшість документів, наведених у збірці, видані не в академічному науково-

* Автор висловлює щирю подяку к. і. н., доценту кафедри українознавства ЗНТУ В. М. Чопу за надані консультації.

му вигляді, тобто їх первинному документальному вигляді, а науково-популярно. Декілька документів подані у вигляді фотокопій, що дозволяє дослідити їх сфрагістичну складову.

Таким є російськомовне «Удостоверение», видане 18 грудня 1919 р. за № 533 помічникові Начальника відділу формування Іщенко у тому, що «согласно распоряжения Командарма Батько Махно, он назначен временно Комендантом Николай-Польской волости». Підписи начальника відділу формування Новикова та діловода Домоновського на документі скріплені відбитком круглої печатки. По зовнішньому краю її площини між двома лініями по колу розташований напис — «НАЧАЛЬНИКЪ ОТДѢЛА ФОРМИРОВАНИЯ 1-Й УКРАИНСКОЙ ПОВСТАНЧ. АРМИИ *». Цей

Рис. 6

напис виконаний літерами однакового розміру. В нижній частині напис розділено типографською шестипроменевою зірочкою. У центрі печатки горизонтально у три рядки симетрично вміщено напис: «Имени БАТЬКО МАХНО». У ньому літери у слові «Имени» вирізані маленькими, а перша літера «И» — великою. Наступні слова «БАТЬКО МАХНО» вирізані найбільшими на печатці (рис. 5).

Цікаво, що напис на штампі, розташованому у лівому верхньому кутку документа, дещо відрізняється від напису на печатці. Окрім відсутності скорочень характерних для печаток, у тексті «НАЧАЛЬНИКЪ ОТДЕЛА ФОРМИРОВАНИЯ 1-Й ПОВСТАНЧЕСКОЙ УКРАИНСКОЙ АРМИИ ИМЕНИ БАТЬКО МАХНО» слово «УКРАИНСКОЙ» вміщено перед словом «ПОВСТАНЧЕСКОЙ» [8, с. 1006].

Ще одна печатка Армії імені батька Махна виявлена на «Мандаті» за № 194, виданому 28 листопада 1919 р. у м. Катеринославі [8, с. 1005]. На ньому підписи Голови та Секретаря Військово-Революційної Ради Повстанської Партизанської Армії імені Батька Махна скріплені відбитком круглої печатки подібної до описаної вище. На відміну від відбитка печатки на «Посвідченні» напис по колу виконаний маленькими літерами, а кожне слово починається з великої літери. Напис російською мовою «Военно Революц. Совет Повстан. Партизанской Армии *» вирізано на гумі по зовнішньому краю печатки між двома лініями по колу. В нижній частині напис розділено типографською шестипроменевою зірочкою. У центрі печатки горизонтально у три рядки вміщено напис: «Имени БАТЬКО МАХНО». Він виконаний подібно напису на відбитку печатки на «Посвідченні» (рис. 6).

Вивчені сфрагістичні пам'ятки партизансько-повстанського руху під проводом Нестора Махна дозволяють зробити деякі попередні висновки щодо розвитку справи виготовлення та використання такої важливої складової військового діловодства як печатка. Справа виготовлення печаток-матриць цього руху пройшла шлях загальний для всіх подібних рухів доби визвольних змагань в Україні початку ХХ ст. Тобто, на початковому його етапі — від використання для їх створення допоміжних матеріалів та залучення до виготовлення місцевих умільців, майстрів-аматорів. На завершальному — використання найсучасніших на той час технологій, виготовлення гумових печаток-матриць за участі професійних граверів. Простежується тривалість у текстах написів та композиціях печаток на протязі всього періоду їх використання. Ця подібність у загальних рисах відбитків

печаток Повстанської Партизанської Армії імені Батька Махна на архівних документах кінця осені — початку зими 1919 р. дозволяють припустити, що матриці печаток виготовлялися одночасно і одними тими ж майстрами-граверами.

Бібліографія

1. Белаш А. В. Дороги Нестора Махно : Историческое повествование / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. — К. : Проза, 1993. — 592 с.
2. Запорізька область. Ілюстрована енциклопедія. Історія / [Л. М. Архіпова, О. І. Красюк, Г. І. Шаповалов]. — Запоріжжя : Дике Поле, 2004. — С. 101 — 235.
3. Запорізька область. Ілюстрована енциклопедія в двох книгах. Історія / [Л. М. Архіпова, О. І. Красюк, З. Х. Попандопуло, О. В. Чайка, Г. І. Шаповалов]. — Запоріжжя : Дике Поле, 2009. — С. 91 — 223; Шаповалов Г. Запорожский областной краеведческий музей / Г. Шаповалов // Антиквар. — 2013. — № 5. — С. 64 — 65.
4. Шереметьєв О. Печатка Гуляйпільського воєнно-революційного партизанського польового штабу Повстанської армії імені батька Махна / О. Шереметьєв // Український військовий музей. — 2009. — № 1. — С. 54 — 57; Шереметьєв О. Печатка Гуляйпільського воєнно-революційного партизанського польового штабу Повстанської армії імені батька Махна / О. Шереметьєв // Військова символіка держави : основні проблеми розвитку на сучасному етапі. Науково-практична конференція 27 травня 2009 р. (м. Київ). — К., 2009. — С. 32 — 40; Васильєва Т. След гуляйпольского револьверного барабана. Печать Нестора Махно / Т. Васильєва // Антиквар. — 2010. — № 11. — С. 90 — 95.
5. Тинченко Я. Украинские печати : от древнекиевских до современных / Я. Тинченко // Антиквар. — 2013. — № 5. — С. 36 — 46.
6. Поліщук Л. Знайшли печатку полку імені батька Махна у Барському районі / Л. Поліщук // «33-й канал». — Вінниця, 2010. — 20 жовтня, № 43.
7. Харченко В. У Кінських Роздорах знайдена махновська печатка (Краєзнавча сенсація) / В. Харченко // Пологівські вісті. — 2013. — 12 грудня.
8. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 — 1921 : Документы и материалы / [под ред. В. Данилова и Т. Шанина]. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — 1014 с.

Шаповалов Г. И.

Печати Партизанско-Повстанческой Украинской Армии имени Батко Махно

В статье дается обзор четырех воинских печатей-матриц Партизанско-Повстанческой Украинской Армии имени Батко Махно. Датируемые 1918 — 1919 гг. они найдены в Украине в последнее время. Описаны также два оттиска печатей Армии Махно выявленные на документах ноября — декабря 1919 г. Сделан вывод о наличии общих черт в характеристике композиций печатей-матриц и оттисков печатей на архивных документах.

Shapovalov G. I.

Seals of the Partisan-Insurgent Ukrainian Army in the name of Batko Makhno

This article is focused on four war seal matrices of the Partisan-Insurgent Ukrainian Army in the name of Batko Makhno. Dating back to 1918 — 1919 the seals were discovered not so long ago. Two seal impressions found on the documents of november — december 1919 are described in the article as well. The conclusion is made that there are common features in the characteristics of the composition of the seal matrices and impressions on the archive documents.

ГІДРОТЕХНІЧНІ РОБОТИ ПОЧАТКУ 80-х рр. XVIII ст. НА ДНІПРОВСЬКИХ ПОРОГАХ ЗА ДОКУМЕНТАМИ ЦАРИЧАНСЬКОЇ ВОЄВОДСЬКОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ

Історія Степової України XVIII ст. невід'ємно пов'язана з Дніпровським водним шляхом, що наприкінці століття став одним з ключових чинників успішного освоєння Південного краю. Протягом всього цього періоду спостерігався підвищений попит на будівельні матеріали, корабельний ліс та багато іншого, необхідного для будівництва міст, розбудови Чорноморського флоту, військових баз тощо. Це, в свою чергу, пророкувало Дніпру велике майбутнє в якості головної транспортної артерії регіону.

Втім, дуже скоро російська влада відчула перші незручності південно-українського річкового сполучення. Після ліквідації у 1775 р. Запорозької Січі саморозпустилася і лоцманська служба, що складалася переважно з козаків і відповідала за провадження суден через небезпечні Дніпровські пороги. Нова адміністрація опинилася перед доволі складною задачею — забезпечення оперативної, безперервної доставки стратегічних вантажів до регіону. Тому вже у 1777 р. розпочався активний пошук лоцманів, а у 1785 р. була створена нова лоцманська служба [1, с. 5].

Відносне врегулювання питання щодо лоцманів гарантувало порівняну безпеку судноплавства Дніпровськими порогами, але аж ніяк не вирішувало проблему їх низької пропускної спроможності. І справді, рух Дніпровськими порогами був сезонним і залежав від цілої низки природних факторів (в тому числі рівня води, швидкості вітру тощо). Навігація тут розпочиналася, як правило, під час весняного розливу, тривала 2 — 3 тижні і дуже часто припинялася зі зниженням рівня води [2, с. 220]. Влітку і восени рух порогами, особливо великих суден, представляв собою чималі незручності і небезпеку, тому в цей час не всі відважувалися їх долати.

Вперше на державному рівні проблему Дніпровських порогів намагалися розв'язати ще за часів Петра I. Воєнні дії Росії на Півдні в останніх роках XVII — початку XVIII ст., будівництво Дніпровської флотилії підштовхували російського монарха до прийняття кардинальних рішень щодо збільшення суднопотоку на Дніпровських порогах. Запропонований тоді капітаном Перрі проект був розрахований на 12 років і передбачав будівництво в порогах 50 кам'яних шлюзів. Однак, у царя не було часу стільки чекати і плани будівництва відклали на далеке майбутнє [3, с. 44].

У 1780 р. проект приборкання стихії і свої послуги в цій нелегкій справі Г. О. Потьомкіну запропонував прем'єр-майор М. Л. Фалєєв [4, с. 35]. Цей проект передбачав очищення фарватеру р. Дніпра в районі порогів «порохострільним» методом. Каміні висаджували у повітря, а потім за допомогою вороту та канатів витягали з ріки на берег. Докладно вибухові роботи на Дніпровських порогах описав у 1787 р. їх очевидець В. Ф. Зуєв. В своїй книзі він писав: «Он (М. Фалєєв) по всем опасным порогам срывает верхи торчащих под водою каменьев, просверливая оные и заряжая порохом посредством нарочно сделанных из жести длинных трубок. Труднейшая работа есть бурить камни под водою, и потому не без ужаса смотреть должно, как солдаты и работники по два человека на пло-

тике зацепясь за камень, посреди столь быстрой быстрины и шума держатся, сидят как чайки и долбят в оной. Продолбивши на известную глубину становятся жестяную с порохом трубку, к коей приложат фитиль отплывають. По прошествии некоторого времени разрывает камень под водою и оные обломки работники после подбирая должны вывозить на берег» [5, сс. 256 – 257]. На розчищенні в залежності від часу і потреби було задіяне від 150 до 300 людей. Все потрібне знаряддя надходило з Тули, звідти виписували і майстрових людей [6, с. 85]. Але є цілком очевидним, що у розчищенні порогів приймало участь і місцеве населення, особливо на початку 80-х рр. XVIII ст., коли гідротехнічні роботи тільки розпочалися.

Сьогодні про перший досвід розчищення Дніпровських порогів відомо, нажаль, не багато. Увага дослідників і сучасників тих подій, як правило, була прикута до більш масштабних, дорогих та технічно досконаліших проектів іноземців (венеціанця Л. Деромано, француза Ф. де Волана та ін.). Тому дослідження саме початкового етапу пошуків оптимізації руху Дніпровськими порогами є надзвичайно цікавою і актуальною темою.

Під час роботи в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), нашу увагу привернула ціла низка документів з фонду Царичанської воєводської канцелярії, присвячених саме гідротехнічним роботам на Дніпровських порогах початку 80-х рр. XVIII ст. [7, спр. 596, арк. 1 – 1 зв., спр. 888, арк. 1 – 1 зв., спр. 1128, арк. 1 – 1 зв., спр. 1287, арк. 2, спр. 1413, арк. 1, спр. 1535, арк. 1, спр. 1693, арк. 2, спр. 1730, арк. 2, спр. 1773, арк. 1 – 1 зв.; 8, спр. 445, арк. 1]. Близько 12 справ охоплюють період з серпня 1780 р. до червня 1782 р. і проливають світло на деякі аспекти цього явища, дозволяють чіткіше уявити географію та механізм набору робочих людей на розчистку, умови роботи та строки нарядів, відповідальних осіб і т. п.

З документів стає відомим, що одним з постачальників необхідної кількості пильщиків та ковалів, людей, що брали безпосередню участь у створенні і обслуговуванні спеціальних механізмів, була Царичанська воєводська канцелярія. Робітники з підконтрольних цій канцелярії селищ (а саме з Маячки, Нехворощ, Орлика, Гупаловки, Могильова, Рязького, Китайгороду) з власними інструментами мали з'явитися у зазначені строки у розпорядження М. Л. Фалєєва та І. К. Герарда до контори при Койдацькому або Ненаситецькому порогах. При цьому, новоприбулі повинні були мати при собі і весь необхідний «харч», тобто запас продуктів харчування, якими їх мало забезпечувати все «общество». Мінімальний запас їжі на одну людину складав мішок житніх сухарів, четверик (26,2 л) пшона, 5 фунтів (2,1 кг) сала і стільки ж солі. За виконану роботу пильщики та ковалі отримували відповідну заробітну платню. Кожні два місяці склад працівників оновлювався. Проте, це могло відбуватися досить нерівномірно. Бували випадки затримки зміни на невизначений час, тоді доводилося економити на харчах і одязі. Для якнайшвидшого прибуття до контори пильщиків і ковалів забезпечували білетом на одну пароволу підводу без прогонів.

Всього на Дніпровських порогах розташовувалися дві контори – при Койдацькому порозі і в Кам'янецькому ретраншементі при Ненаситецькому порозі. Оскільки російська річкова транспортна мережа в ті часи в адміністративно-господарському відношенні ще не представляла собою єдиного цілого, ці контори, як і ряд інших спеціалізованих закладів, пов'язаних з експлуатацією конкретних

ділянок річкових шляхів, мали підпорядковуватися губернській владі [9, с. 30]. В конторі при Ненаситці головував секунд-майор Іван Кіндратійович Герард (Johann Conrad Gerhard), який поступив на службу під керівництво головного директора водяних комунікацій Сіверса ще у 1765 р. [10, с. 467]. До того, як потрапити на Дніпровські пороги, він працював у Санкт-Петербурзі та Кронштадті, де у 1768 р. був задіяний у створенні проекту Толбухинського маяка, у 1770 р. займався зведенням порталу у кварталі Нова Голландія на р. Мойці, а також проектував новий морський полковий двір [11, сс. 341, 346 – 347]. У 70-х рр. вдосконалював проект башти та каналу у Кронштадті [12, сс. 62, 86; 13, с. 294]. У 1778 р. разом з Ганнібалом генерал-цейхмейстер інженер Герард прибув на Південь до Олександрівського шанцю для огляду місця будівництва Херсону та суднобудівної верфі [14]. Вже у 1790 р. в чині статського радника він обіймав посаду архітектора при Імператорських водяних будовах. Окрім Дніпровських порогів, І. К. Герард працював на Вишневолоцькій системі і Ладозькому каналі [10, с. 467].

Важкі умови праці, а також сезонні сільськогосподарські роботи нерідко ставали причинами втеч робітників з розчищувальних робіт. Як видно з документів, на квітень 1781 р., нараховувалося близько 10 втікачів. У зв'язку з цим були вироблені міри покарання і посилені заходи безпеки. У документах за серпень 1781 р. бачимо розпорядження допомогти у зборі хліба і сіна родинам, з яких чоловіки були відправлені на гідротехнічні роботи до Дніпровських порогів. Ця міра мала полегшити життя близьких родичів пильщиків та ковалів на час їх відсутності, а також запобігти самовільним відлученням останніх з місця роботи.

Таким чином, введені в науковий обіг документи, представляють собою цінне джерело з історії освоєння краю. Охоплюючи досить незначний проміжок часу, вони дозволяють зрозуміти важливість Дніпровського водного шляху в системі комунікацій Південної України. Будучи природним швидким, надійним та дешевим шляхом, він, тим не менш, вимагав певних капіталовкладень для розбудови нової та підтримки діючої інфраструктури, забезпечення безперервності та безпеки руху, його інтенсивності. Як показав час, значних покращень умов судноплавства на Дніпровських порогах порохострільні роботи так і не принесли [9, с. 187]. Судна розбивалися так як і раніше, у Кам'янці та Кодаках продовжували скупчуватися плоти, що не встигли вчасно пройти пороги, держава втрачала дорогоцінний час, а підрядчики гроші. Тому, у 1795 р. був розроблений проект «каналізації» порогів і т. д. Більш того, гідротехнічні роботи поклали початок активним втручанням людини в екологію Дніпра, що потягнуло за собою поступове і неминуче порушення екологічного балансу ріки.

Та все ж, попри сумний досвід гідротехнічних робіт 80-х рр. XVIII ст., він виявився надзвичайно корисним. Протягом наступних 150 років за допомогою фізичної сили і вибухівки люди продовжували пристосувати Дніпро для задоволення власних потреб. Так, ще навіть на початку ХХ ст. в такий спосіб формували канали для влаштування водяних млинів [15, с. 389]. Порохострільні роботи 1780 – 1782 рр. стали початком тріумфу інженерної думки в області гідротехнічних робіт, що в майбутньому дозволило остаточно вирішити питання вільного судноплавства на Дніпровських порогах.

У додатках до статті наведені деякі документи з фонду 2164 Царичанської воєводської канцелярії.

Бібліографія

1. Иловайский А. С. Днепровские лоцманы / А. С. Иловайский — К. : Тип. Т. Г. Мейандера, 1910. — 52 с.
2. Днепръ // Словарь географический Россійскаго государства, описывающій азбучнымъ порядкомъ. — М. : Въ Университетской типографіи, 1804. — Ч. 2 (Г. — К.). — С. 216 — 225.
3. Кузьменко В. В. Інженерна думка другої половини ХІХ століття про можливість судноплавства на Дніпрі / В. В. Кузьменко // Етнокультурні процеси на Півдні України в другій половині ХІХ ст. : зб. наук. праць ІІ Регіональної наукової конференції (4 — 5 червня 1998 р.) [ред. кол. : Дедков М. В. та ін.]. — Запоріжжя : ЗДТУ, 1998. — С. 44 — 46.
4. Бойко А. В. До історії Дніпровських лоцманів / А. В. Бойко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету : Південна Україна ХVІІІ — ХІХ століття. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1996. — Вип. 1. — С. 34 — 39.
5. Зуев В. Путешественные записки от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В. Зуев. — СПб. : Императорская Академия Наук, 1787. — 273 с.
6. Иловайский А. С. Днепровские пороги / А. С. Иловайский. — К. : Тип. Т. Г. Мейандера, 1911. — 151 с.
7. ЦДАК, ф. 2164, оп. 1.
8. ЦДАК, ф. 2164, оп. 2.
9. Истомина Э. Г. Водные пути России во второй половине ХVІІІ — начале ХІХ века / Э. Г. Истомина. — М. : Наука, 1982. — 276 с.
10. Герардъ // Русскій біографическій словарь [подъ ред. Н. П. Чулкова]. — М. : Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1914. — Гаагъ — Гербель. — 494 с.
11. Выписки изъ журналовъ адмиралтействъ-коллегии, 1768 года // Матеріалы для історії Русскаго флота. — СПб. : Тип. Морскаго Министерства, 1886. — Ч. ХІ. — С. 337 — 353.
12. Извлечение изъ журналовъ адмиралтействъ-коллегии, 1772 года // Матеріалы для історії Русскаго флота. — СПб. : Тип. Морскаго Министерства, 1888. — Ч. ХІІ. — С. 61 — 125.
13. Всеподданейшій докладъ адмиралтействъ-коллегии, 1775 года мая 1 // Матеріалы для історії Русскаго флота. — СПб. : Тип. Морскаго Министерства, 1888. — Ч. ХІІ. — С. 292 — 294.
14. Высочайшій указъ адмиралтействъ-коллегии, 1778 года іюля 25 // Матеріалы для історії Русскаго флота. — СПб. : Тип. Морскаго Министерства, 1877. — Ч. VІ. — С. 713.
15. Мордовської М. «Життя на березі Дніпра» (за матеріалами експедиції до с. Волоське) / М. Мордовської // Наукові записки : Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2011. — Т. 23. — С. 387 — 393.

*Мордовской М. М.***Гидротехнические работы начала 80-х гг. XVIII в. на Днепровских порогах по документам Царичанской воеводской канцелярии**

Статья освещает начальный этап расчистки Днепровских порогов под руководством премьер-майора М. Фалеева. Впервые публикуются документы Царичанской воеводской канцелярии из Центрального государственного исторического архива Украины (г. Киев), в которых освещается процесс набора работников на гидротехнические работы.

*Mordovskoy M. M.***Hydraulic works of the early 80-ies. XVIII century. on the Dnieper rapids on the documents Tsarichanskogo Provincial Office**

The article covers the initial phase of clearing the Dnieper rapids under the leadership of Prime Major M. Faleeva. For the first time, documents Tsarichanskogo Provincial Office of the Central State Historical Archives of Ukraine (Kiev), which cover the recruitment of workers for hydraulic works.

Додатки**1****О наборе рабочих майором Фалеевым для очистки порогов на р. Днепре. 1780. ЦДИАК, ф. 2164, оп. 1, спр. 596, арк. 1 – 1 зв.**

1780 год августа 17 дня По указу ЕЯ ИМЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА из Азовской губернской канцелярии полученному коих прописывая на указ де оной губернской канцелярии об отдаче от майора Фалеева присланному кузнецов и пилщиков тамошное губернское купеческое правление рапортом даносить что три человека кузнецов, с принадлежащими инструментами подбор из тамошних цеховых вместе с командированными от земского правления кузнецами тому от оногo Фалеева нарочно присланному Тимофею Сатурнову отданы пилщиков же в ведомстве того правления кроме одного никто без инструмента не имеется а как его светлость господин генерал-аншеф сенатор четырех губерний генерал-губернатор — всех российских и разных орденов Кавалер Князь Григорий Александрович Потемкин повелеть изволил для ращистики на Днепре порогов по требованиям Пример-Майора Фалеева отпускать рабочих мастеровых людей да и во всем делать всевозможное вспомоществование велено из селений сий канцелярии подсудженных избрав пилщиков с пилами и всеми принадлежностями шесть человек для отдачи нарочно от пример майора Фалеева присланному прислат // в губернской городе Екатеринослав сего течения к 16 числу непременно которым надлежащая заработочия денги от него Фалеева производимы будут в Царичанской воеводской канцелярии определено оное число пилщиков с пилами и всеми принадлежностями собрать из смотрительства Орлицкого и как срок отсылки оных в губернской город сего месяца 16 числа миновал к смотрителю того смотрительства послал указ и велит с получения как возможно стараться скорейше оные при рапорте с пояснением кто именно оные пилщики будут прислат в сию канцелярию.

Иван Рычевский
17 авг.

2

**Об отправке двух пильщиков со своим инструментом
при расчистке Днепровских порогов. 3 ноября 1780 г.
ЦДИАК, ф. 2164, оп. 1, спр. 888, арк. 1 – 1 зв.**

1780 Году Ноября 2 Дня. По указу ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА Царичанская воеводская канцелярия по указу Азовской губернской канцелярии которым по доношению пример майора Фалеева, из учрежденной при расчищении Днепровских порогов конторы, коим прошено при командировании для расчищения посеред реки Днепра больших камней на подпомостжи для распиловки дерев пильщиков; как определенными к тому другими исправится невозможно разсмотрения, и как по справке в оной губернской канцелярии оказалось, что его светлость господин генерал аншеф сенатор Государственной военной коллегии вице Президент четырех губерний генерал губернатор всех российских и разных орденов кавалер Князь Григорий Александрович Потемкин повелеть изволил, для расчистки прописанных порогов отпустить потребное число материалов и рабочих людей, то всходствие вточь тем указом велено в число назначенное с других мест от сей канцелярии двух человек пильщиков, с их прибором отправить к Койдацким порогам при писменном виде в состоящую там контору в самоскорейшем времени, ПРИКАЗАЛИ в Нефорощанское смотрительское правление послать Указ, и велеть требуя двух человек пильщиков с их прибором // нарядя из подчиненных в оному правления селении по рассмотрению своему, и к отправлению их в учрежденную при расчищении Днепровских порогов контору прислать в сию канцелярию при рапорте в возможной скорости.

Иван Рычевский
Беляев

Подписан
Ноября 3 д.

3

**О нарядах на смену, находящуюся на расчистке Днепровских порогов. 1780.
ЦДИАК, ф. 2164, оп. 1, спр. 1128, арк. 1 – 1 зв.**

1781 год февраля 8 дня, по указу ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА в Царичанской воеводской канцелярии по указу полученному из Азовской губернской канцелярии, коим прописывая оная канцелярия имея разсуждение что по наряду той канцелярии в сходство повеления азовского губернатора господина генерала порутчика и ковалера Черткова отосланные в состоящие при Койдацких порогах пример майора Фалеева кантору учрежденную для расчищения Днепровских порогов из правинцей и уездов повеленное число пильщики у расчищения тех порогов и поныне находятся без смены другими, кои упователно в харчах одеянии претерпевают нужду, а то расчищение порогов на далнее время быть может, почему велено на смену находящимся при том днепровском пороге наряда с сего уезда толикоежь число других пильщиков с их инструментом отправить в состоящую при Койдацких порогах конторе при писменном виде без замедления, и сколько откуда таковых отправлено будет в оную губернскую кан-

целярию рапортовать // а по справке по наряду с Цариченского уезда пилщиков отослано с селений Орлинского два, Могилевского два да Рязкого четыре, всего восем человек для чего определено в Китайгородское, Могилевское, и Нефорощанское смотрительские правления послать указом и велеть на смену состоящим при означенном Днепровском пороге пилщиков наряда из вышесписанных мест толикое же число других пилщиков и кузнецов с их инструментом, и к отправлению в состоящую при койдацких порогах контору прислать в сию канцелярию при рапортах именных списках пилщиков.

Иван Рычевский

4

**О присылке пильщика в Днепровские пороги для распилки лесов.
24 апреля 1781 г.**

ЦДИАК, ф. 2164, оп. 1, спр. 1287, арк. 2.

1781 году апреля 22 д. ПО УКАЗУ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА Царичанская воеводская канцелярия слушав нефорощанского и китигородского смотрительских правлений Рапортов при коих почкарам сех канцелярий присланны к отправлению на место бежавших находившихся у разчищения Днепровских порогов пилщиков другие а именно селениев Моячки: Гаврило Крикливого зять, Нефорщи: Степан Серенко, Орлика: Иван ... Трофим Кричиенко ... Шмигля Ефим Делнека в коих рапортах изясняется что бежавшего с разчистки Днепровских порогов пильщика слободы Гупаловки Якова Тесли в селении донине не имеется почему и не прислан, а по справке оной бежавшего, равно и с Орлика Артема Гананенка Никиты Литвиненка Никиты Кричиенка и Трофима Безкоровашного так же побег учинивших сиею канцеляриею ... Гуспеся и наказанию за учиненной с означенной казенной работы побег, для того ПРИКАЗАЛИ присланных пилщиков отправить с приставом в состоящую при Днепровских порогах пример майора Фалеева контору при указе ко свободном их пропуске дать билет и о збежавших пильщиках послать в смотрительное правление вторичные указы и велеть немедленно оные прислать.

Иван Рычевский
Беляев

Подписан 24 октября

5

О присылке пильщиков для работы по расчистке порогов. 27 мая 1781 г.

ЦДИАК, ф. 2164, оп. 1, спр. 1413, арк. 1.

1781 Году Майя 27 дня по указу ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА в Царичанской воеводской канцелярии по репорту Нефорощанского Смотрительского Правления при котором присланы на место находившихся у разчищения Днепровских порогов селений Маяцкого Гаврила Крикливого зятя Нефорощанской Степана Серенка другие жители нефорощанский Онистрат Комисаренко Рязкой Мойсей Складенко с пилою и напилком определено означенных пильщиков отпра-

вить при сообщении в состоящую в Кайдаках у ращистики Днепровских порогов кантору, а притом дать билет на пароволовую подводу, а о присылке других подтвердить в смотрительские правления указами.

Беляев

Креплен 27 мая

6

О присылке на смену пильщиков двух человек на Днепровские пороги.

24 июня 1781 г.

ЦДИАК, ф. 2164, оп. 1, спр. 1535, арк. 1.

ПОУКАЗУ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА Цариченская воеводская канцелярия, по рапорту Нефорощанского смотрительского правления при котором присланны к отправлению на смену находящимся при Днепровском пороге наряженным с ведомственных тому Правлению селений двум пилщикам Евстрата Комисаренка и Моисея Скляренка другие селений Нефорощанского Филип Профатило с Рязкого Амельян Зинза с их инструментом, ПРИКАЗАЛИ оных присланных пильщиков на смену находящихся ныне на Днепровских порогах пильщиков же отправить в учрежденную при разчищивании Днепровских порогов Каменского ретранжамент кантору при указе, а на свободной их туда проход ко даче им под имеющеися при них харчевой припас и инструменты от места до места по одной пароволовой подводке без прогонов дать билет, и велеть той конторе прежде находившихся там пильщиков отпустить в дома их и в сию канцелярию рапортовать. / В должности воеводского таварища Капитан Петр Осипов

1781 Году

Июня 24 дня

7

О найме рабочих для расчистки порогов Днепра десяти человек

плотников и пяти пильщиков. 12 августа 1781 г.

ЦДИАК, ф. 2164, оп. 1, спр. 1693, арк. 1 – 1 зв.

ПО УКАЗУ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА Цариченская воеводская канцелярия, слушав полученной из Азовской губернской канцелярии Указ, в котором написано, — она губернская канцелярия по доношению секунд майора Герарда, коим представляет, как ныне уже началась прочистка порогов, то следует ко оной заготовить для разорвания посреди Днепра камня досок на подмости, и для починки машин кузнечных мастеров просит приказать в силу предложения Его светлости Гп-дна Генерал аншефа четырех губерний Государева наместника и разных орденов кавалера князя Григория Александровича Потемкина сделать наряд за производимое им жалованье пильщиков для распиловки лесов двадцать, кузнечных мастеров десять человек, и тем указом велено как Его светлость Господин Генерал Губернатор всех Российских и разных орденов кавалер князь Григорий Александрович Потемкин повелеть изволил для разчищения порогов отпускать рабочих людей потребное количество, кои и заплату получать могут

[велено] ведомства сей канцелярии из селений наряда кузнецов пять, а пилщиков десять человек с их инструментами на два месяца отправить при приставах ко оному майору Герарду к Ненасытецким порогам, с тем чтобы оне сего августа 18 го числа неотменно у него там явились // коим вообще от тех селений откуда оные наряжены будут на дорогу сделать снабдение, равно и в домах тех командированных в снятии хлебов и сена вспомошествование, ПРИКАЗАЛИ к Земскому комиссару капитану Игнатьеву послать Указ, и велеть в силу оного Азовской губернской канцелярии указа ведомства своего Цариченского уезда из селений нарядить кузнецов пять и пилщиков десять человек с их инструментами на два м-ца, и для отправления к означенному майору Герарду к Ненасытецким порогам прислать в сию канцелярию при репорте в самоскорейшем времени и от тех селений откуда наряжены будут от общества велеть сделать им снабдение, равно и в домах их в снятии хлебов и сена вспомошествование. / В должности воеводского товарища Капитан Петр Осипов

12 августа
1781 года

8

**Об отправке к майору Герарду кузнецов и пильщиков десяти человек с инструментами для работы. 20 августа 1781 г.
ЦДИАК, ф. 2164, оп. 1, спр. 1730, арк. 2.**

ПО УКАЗУ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА Цариченская воеводская канцелярия по репорту земского комиссара капитана Игнатьева при котором по силе сей канцелярии селений кузнецов пять пилщиков десять человек с их инструментами к отправлению к Ненасытецким порогам наряжены; с учиненного им наряда копия приложена объявляя при том, что в разсуждении некоторых селений к городу Цариченке разстоянием ближе, и дабы чрез присылку к нему а от него сюда не воспоследовало замедления от него в смотрительские правления предписано собрав тех мастеровых людей с их инструментом из двумесячного харча отправить прямо в сию воеводскую канцелярию с нарочными в самоскорейшем времени, ПРИКАЗАЛИ в те селении ис коих кузнецы и пилщики наряжены к атаманам с нарочными послать приказы и велеть с получения оных приказов кузнецов и пилщиков с их инструментами представить в сию канцелярию того же самого времени.

Капитан Петр Осипов

20 августа
1781 году

9

**Об отправке кузнецов и пильщиков на Днепровские пороги. 1781.
ЦДИАК, ф. 2164, оп. 1, спр. 1773, арк. 1 – 1 зв.**

По указу ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ПОВЕЛИЧЕСТВА Цариченская воеводская канцелярия слушав доношение подданного от отправленных для расчист-

ки Днепровских Ненасытецких порогов наряженных в силе указа Азовской губернской канцелярии Цариченского уезда пилщиков и кузнецов в котором написал что они за скорою их всей нарядах отпавкой для себя харчевых припасов приготовить не успели и просят кому надлежит повелеть тех селений откуда они наряжены со общества собрать оных припасов на каждого человека сухарей ржаных по мешку пшена по четверику сала и соли по пяти фунтов и доставить им к показанным порогам а по справке в Цариченской воеводской канцелярии о наряде трех: пилщиков и кузнецов указе предписано им вообще от тех селений откуда оные наряжены будут на дорогу зделать снабдение равно и в домах тех командированных в снятии хлебов и сена вспомошествование: приказали к смотрителям пример майору Климесу // кольежто ассесору Соколову и подпорутчику Руденкову послать указ и велеть показанным отпавленным на Ненасытецкие пороги кузнецам и пильщикам всиле оногo Азовской губернской канцелярии указу на продовольствие их там просимое ими число харчей пшена и сала собрав отпавить на те пороги в самоскорейшем времени чтоб они в пропитании не имели нужд, и по исполнении в сию канцелярию рапортовать.

Капитан Петр Осипов

1781 году августа 31 дня

10

**Указ из Азовской губернской канцелярии коим велено для расчистки
Днепровских порогов рабочих людей. 25 августа 1781 г.
ЦДИАК, ф. 2164, оп. 2, спр. 445, арк. 1.**

ПО УКАЗУ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА полученному из Азовской губернской канцелярии по которому велено для расчистки Днепровских порогов и прочего нарядить в силу повеления его Светлости гдна Генерал аншефа четырех губерний государева наместника Сенатора государственной военной коллегии вице президента всех российских и разных орденов кавалера Князя Григорья Александровича Потемкина, с Царичанского уезда кузнецов пять, пилщиков десять человек с их инструментами на два м-ца и отпави при приставе к майору Герарду к Ненасытецким порогам; следствие чего означенное число кузнецов пять, пилщиков десять человек с их инструментами отпавить к изъявленному майору Герарду при указе с приставом отставным ротным квартирмейстером Никитою Белцовым, и велеть по прошествии показанного двумесячного срока тех кузнецов и пилщиков отпустить в дома их и в сию канцелярию рапортовать а кто иминно кузнецы и пилщики сообщить при том указе иминной реестр; навзманьеж поселениях до показанных порогов подвод их инструментов и харчей из обывательских по три пароволов а в обратной путь показанно приставу самой по двухконной подводе без прогонов ему приставлен.

Капитан Петр Осипов

С 25 августа
1781 году

Кобаля Д. Р., Денисенко А. А., Деменко П. Г.

ОБСЛЕДОВАНИЕ ВОЕННОЙ ЛОДКИ ИЗ СОСТАВА ДНЕПРОВСКОЙ ГРЕБНОЙ ФЛОТИЛИИ 1737 – 1739 гг.

История находки

Это судно было обнаружено летом 1973 года. В то время подводные исследования в Запорожье только набирали обороты, и каждый сезон давал новые результаты. Во многом этому способствовал гидрорежим Днепра, существенно менявший рельеф на отдельных участках дна. Одним из таких участков была подводная терраса у Наумовой скалы в северо-западной части Хортицы. Разведка Г. И. Шаповалова позволила проследить объект, фиксирувавшийся под наносами песка на отрезке до восьми метров.

Находка этого и других подобных памятников I пол. XVIII ст. поставила исследователей перед дилеммой — как, и на основе каких принципов проводить дальнейшие работы? Уже в 1973 г. ее автор предлагает использовать гидроакустические методы, которые: «... дозволять до початку складних, дорогокоштовних підводних розкопок, встановити розміри і збереженість об'єкту, що має бути розкопанам» [1, с. 7]. Но проблема заключалась не только в этом. Опыт раскопок и первого пробного подъема затонувшего судна в Запорожье уже имелся. Двумя годами ранее Экспедиция подводных археологических работ (ЭПАР) обследовала и подняла на поверхность носовую часть дубель-шлюпки 1737 года (рис. 1, 2). Из-за неготовности к дальнейшим реставрационным мероприятиям, фрагмент пришлось засыпать песком ниже уровня воды и так вернуть его в первоначальное состояние. На протяжении последующих 28 лет остовы кораблей не поднимались, они осматривались *in situ* и частично раскапывались.

В ноябре 1989 г. кооператив «Подводник» продолжил работы и произвел «разведочный размыв грунта» на месте находки. В отчете указывалось, что на момент начала работ она представляла собой три вертикально торчащих шпангоута, выступающих над грунтом (рис. 3). Углубившись на 2,5 м, удалось зафиксировать два пояса обшивки, уходящих в склон. В том же направлении прослеживались все новые и новые шпангоуты. На основании полученных данных исследователи с большой долей вероятности датировали находку XVIII ст. Дальнейшие работы были прекращены ввиду неготовности к консервации «столь большого объекта». Результаты подъема носовой части дубель-шлюпки в 1971 г. заставили подводников не только остановиться на данном этапе, но и прекратить сами раскопки. «В виду деформации корпуса, (дубель-шлюпки — прим. авт.) расхождения досок обшивки, происшедших за время захоронения объекта принято решение в будущей работе экспедиции не прибегать к перезахоронению судов и деталей, содержащих крепления металлом, а размывать и поднимать их лишь при наличии возможности к немедленной консервации» [2, с. 15]. Такая возможность представилась через 10 лет, а за предшествующее этому время памятник неоднократно осматривался. В 1993 г. вокруг остова возникает сеть реперов, относительно которых делались его замеры триангуляционным методом. В это время удалось выяснить, что нижние пояса внешней обшивки выполнены из дуба, в то время как внутренняя обшивка оказалась сосновой. Десятилетие 90-х полностью оправдало опасения археологов. В результате смыва песка и углубления русла на участке обнажились новые части судна и отделившиеся от него детали. При этом было отмечено изме-

Рис. 1. Носовая часть лодки, поднятая в 1971 году

нение их первоначального положения и общая деформация. Доски внутренней и, в большей степени, внешней обшивки отошли от шпангоутов, а наиболее размытые и вовсе отделились от корпуса. Мелкие их фрагменты обламывало течением и уносило в южном направлении. Характерным проявлением деструкции памятника становится скопление гвоздей, относительно недавно выпавших из

Рис. 2. Находка 1971 года и участники экспедиции

его конструкции. Это происходило под воздействием водного потока, изменения соотношения плотности и площади вымытой древесины, а также силы тяжести [3, с. 16]. Как было отмечено в одном из отчетов: «Большая научная ценность объекта несомненна, но надеяться на возможность проведения охранных исследований, или хотя бы о принятии мер для сохранения этого памятника в условиях осложнения ситуации в нашей стране не приходится» [4, с. 17]. В 1996 г. над поверхностью возвышались уже 4 шпангоута, а глубина за счет смыва грунта увеличилась с 4 до 5, а местами и до 7,5 метров [5, с. 6].

Местонахождение, о котором идет речь, сопровождалось большим количеством сопутствующих находок. Они появлялись каждый сезон по мере смыва верхних слоев песка. В их число входили преимущественно ядра и бомбы, картечные картузы, мушкетные пули и рубленая картечь. Из интересных предметов выделим два мушкета, штык, пики, судовой казан и стремяна [6, с. 111].

В мае 1999 г. в результате сброса воды Днепровской ГЭС на участке произошли существенные изменения. Многократное усиление турбулентных процессов привело к кардинальному изменению рельефа дна, впрочем, коснулись они не столько интересующей нас находки, сколько участка к югу от него. Тогда, в течение ночи было размыто еще два остова, причем один из них конструктивно не отличался от уже найденного. Этот фрагмент располагался в 30 метрах на южном склоне террасы (рис. 4). Глубина его залегания составила 5 метров. Если с первым фрагментом исследователи по-прежнему терялись в догадках: нос это или корма, так как целостной картины не было, со вторым все было проще — перед ними был фрагмент носовой половины корпуса, завалившегося на правый борт. Сохранность фрагмента была лучше к носу, который продолжал оставаться под песком. В сторону кормы остов представлял собой скелет, состоящий из киля, кильсона и едва держащихся на нем флортимберсов. Килевая балка заканчивалась замком, а

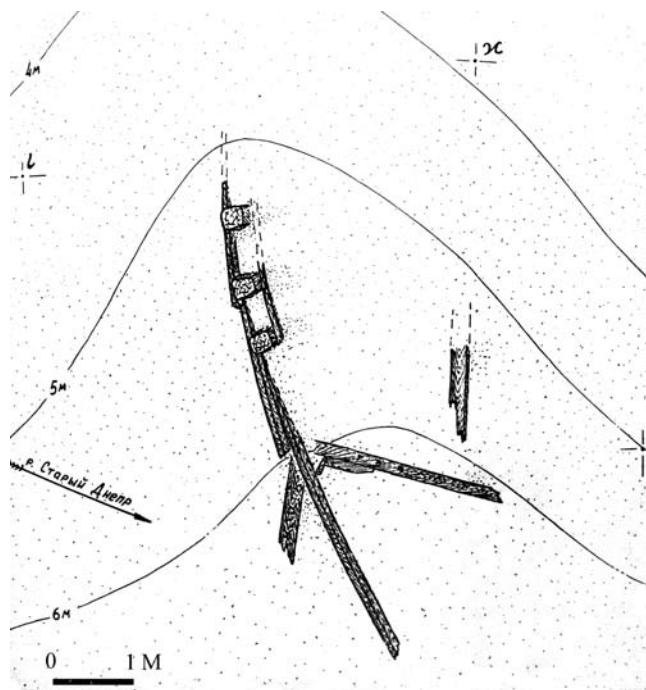

Рис. 3. Состояние кормовой части в 1989 г.

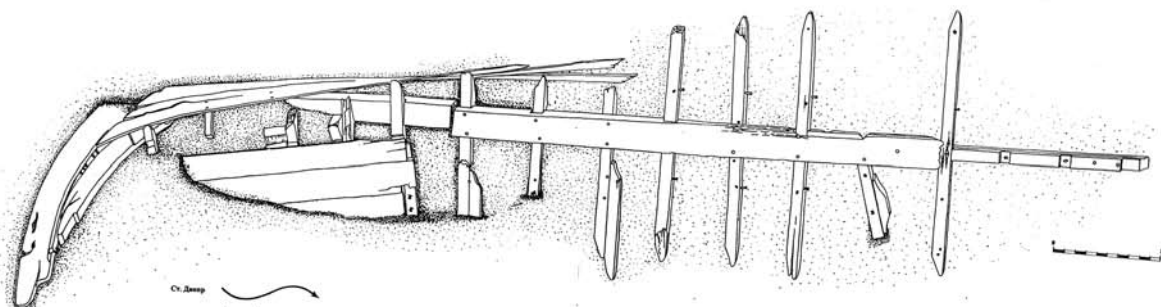

Рис. 4. Носовая часть лодки, 1999 г.

общая длина фрагмента достигала 10,17 м. Наличие обшивочных досок и других деталей под ним наводило на мысль об относительно недавнем разрушении судна. Так как замок килея опирался на гранитную глыбу на высоте до 1 м над грунтом, можно было предположить, что в результате интенсивного размыва под корпусом обшивочные доски не выдержали залегающей поверх массы песка и рухнули вниз, обнажив килевой набор. Вторая половина корпуса должна была находиться где-то рядом. В это же время впервые появилось предположение о взаимосвязи двух фрагментов. На это указывали общность конструкции и наличие совпадающих по форме замков килевой балки.

После успешного подъема казацкой лодки и бригантин в 1999 г. и 2004 г. было принято решение о спасении обоих фрагментов. Даже за этот относительно короткий период их состояние, в особенности носового фрагмента, ухудшилось. Конструкция становилась все более шаткой, ряд флортимберсов вывалились из посадочных мест. Визуально фиксировались и изменения структуры дерева. Если свежее, недавно вымытое, оно было плотным и желто-розовым, со временем его цвет стремительно тускнел, а структура становилась рыхлой. Подъем осуществлялся в два этапа. Первой в 2008 г. на резиновых полотенцах была извлечена часть, найденная в 1973 г. Предшествующие этому раскопки уточнили общую

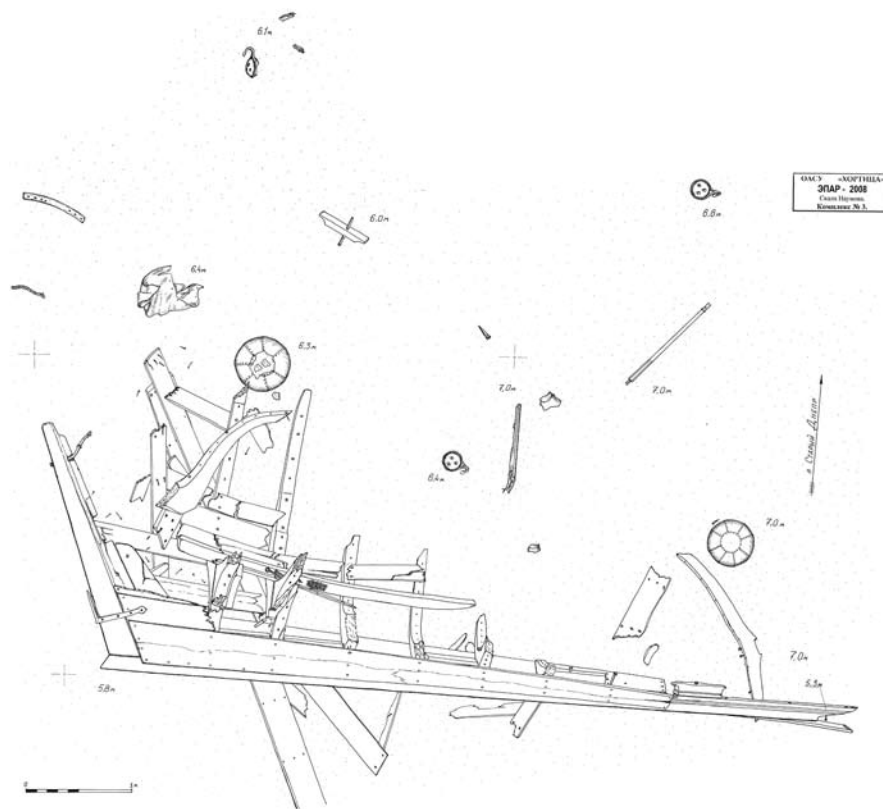

Рис. 5. Объект после раскопок

планиграфическую картину (рис. 5). Это была корма. Она располагалась на левом борту и была спроецирована поперек течения по линии запад-восток. Кормовой фрагмент частично сохранил два нижних пояса обшивки, едва удерживающихся на пиковых флортимберсах. Некоторые из них успели вывалиться и лежали отдельно. Ахтерштевень судна оказался прямым и сохранил на себе нижнюю железную петлю для крепления пера руля. Под корпусом и к югу от него фикс-

сировались отдельные обшивочные доски, причем часть из них залегала вдоль течения поперек корпусу. Это дало возможность говорить о переотложенном состоянии памятника в результате нескольких размывов. Примечательным было и расположение находок. Все они находились к югу от корпуса и могли высыпаться из него. В отличие от них, основная масса предметов из находок 80-х и 90-х годов, располагалась западнее и ниже по склону. Очевидно, когда лодка переломилась в средней части, все они оказались на грунте в месте разлома и со стороны завала корпуса. Далее все, что оказалось на размываемом склоне, было поднято исследователями, предметы же, залежавшие в массиве, удалось найти и поднять только вместе с судном. В их число входили: два корабельных котла, пика, два мушкетных ствола, причем один с остатками дерева, юферс, крупный кусок кожи и всевозможные мелкие находки. Экспедиция была организована сотрудниками отдела охраны памятников НЗХ и ДП «Южгидроархеология».

Осенью 2010 г. тем же составом был поднят и второй фрагмент (рис. 6). Корпус полностью очистили от отложений, перенесли на деревянную основу и в таком положении извлекли на поверхность. Вместе с ним были подняты отделившиеся детали и то, что удалось демонтировать под водой. Практика предыдущих подъемов красноречиво показала – чем больше деталей удастся снять до финальной фазы, тем лучше они сохранятся и тем качественней они будут обработаны на стадии консервации [7, сс. 222 – 227]. Динамические нагрузки на корпус в результате быстрого перехода из подводного состояния в надводное отнюдь не улучшали его состояния, тем более, если масса объекта оказывалась существенной. С этого момента и вплоть до 2012 г. оба фрагмента консервировались в реставрационном ангаре на острове Хортица.

Общее состояние и конструктивные особенности фрагментов

После доставки фрагментов в реставрационный ангар и их первичной расчистки появилась возможность детально изучить сохранность и конструктивные особенности судна. С этого времени версию о взаимосвязи поднятых частей пришлось отбросить. Несмотря на явную идентичность конструкции, фрагменты так

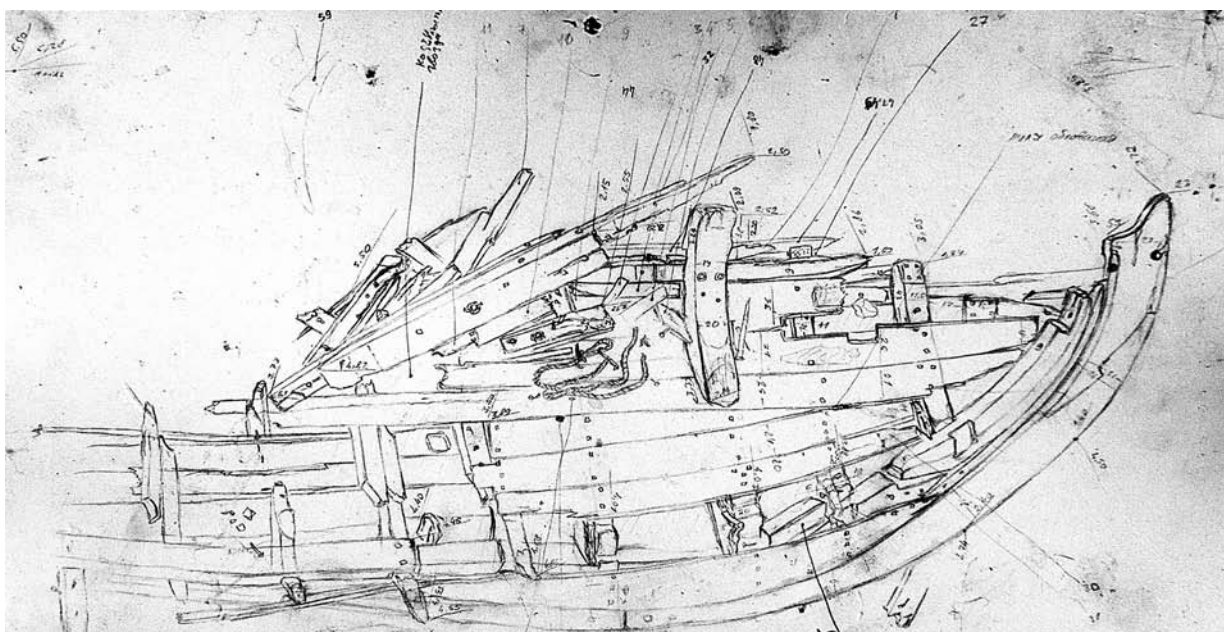

Рис. 6. Предварительный чертеж носовой части

и не удалось состыковать по килю. Таким образом, мы имели дело с кусками от двух однотипных но, вместе с тем, разных судов — их кормовой и носовой частью соответственно. Это дало возможность изучить конструкцию конкретного типа лодок и частично смоделировать его обводы. Конечной целью должна была стать типологическая интерпретация объекта, а также уточнение датировок его изготовления и использования.

Итак, носовой фрагмент имел общую длину 10,17 м. Килевая конструкция, за исключением кильсона, была изготовлена из дуба. Она включала собственно сам киль, сохранившийся в двух фрагментах, и переходящий в бакс штевеня посредством бокового замка с двумя шпильками. С противоположной стороны киль заканчивается зубчатым классическим замком, точнее его нижней половиной. Такой же замок связывал между собой бакс и княвдигед форштевеня лодки. Киль имеет подпрямоугольное сечение со скруглёнными нижними углами и шпунтовым вырезом в верхней части. Общая толщина килевой балки — 170 мм при ширине шпунтового выреза 20 мм. Последний отстоит от верхней кромки киля на 70 мм. Ширина киля — 100 мм. По верхней кромке киль снабжен перпендикулярными вырезами под флортимберсы шириной 100 — 120 мм. Длина шпации после пиковых флортимберсов варьируется от 450 до 560 мм. Определённая системность здесь пока не прослеживается.

Массивный форштевень имел округлую радиальную форму с наклоном вперед. Он значительно толще киля — в средней части 210 мм и до 240 мм в районе княвдигеда. Ширина аналогична килю. В верхней части форштевень имеет характерный для лодок и небольших судов того времени фигурный профиль со скосом к корме. Здесь же отмечено сквозное отверстие диаметром 50 мм, перпендикулярное к диаметральной плоскости (ДП) судна. Княвдигед и бакс удерживаются вместе посредством трех металлических шпилек, параллельных ДП, а также двух боковых планок, частично закрывающих замок. Планки неправильной призматической формы высотой 560 мм при верхней стороне 270 и нижней 200 мм. Внешняя сторона с середины высоты имеет скос, выходящий почти на нет по нижнему торцу. Верхний край массивный, толщиной 120 мм, задняя кромка скошена и служила дополнительным запором для торцов обшивочных досок. Каждая такая планка удерживалась пятью гвоздями.

Кильсон в средней части лодки изготовлен из сосновой доски толщиной 70 и шириной 290 мм. Он крепился к килю с помощью металлических шпилек, установленных через каждые две шпации. Флортимберсы крепились к кильсону гвоздями. По форме он принципиально отличается от более массивных аналогов на бригантинах и казацких лодках Днепровской гребной флотилии.

Флортимберсы дубовые, квадратного сечения со стороной 100 мм. На носовой части лодки их сохранилось 7 штук. К сожалению, почти все примыкающие к ним футоксы отсутствуют или же пока не найдены. Исключением являются обломки футокса в составе шпангоутов №№ 5 и 9. Эти детали изготовлены из сосны и крепятся к нижней части названных шпангоутов со стороны кормы гвоздями. Нижний торец футоксов со скошенным краем, в остальном они аналогичны флортимберсам — в сечении квадратные со стороной 100 мм.

За флортимберсами в сторону штевеня следовали 5 дубовых пиковых флортимберсов. Последние не утоплены в пазы на верхней плоскости киля, а крепились непосредственно на дейдвуде. Пиковые флортимберсы представляют собой составную конструкцию. Они соединяются вместе непосредственно на балке

дейдвуда, образующей специальную ступеньку высотой 60 мм. Между собой флоры скреплены посредством сосновых планок, установленных на каждой паре со стороны кормы. Сами планки толщиной 60 мм прибиты гвоздями и имеют сложную форму, отдалённо напоминающую литеру V. Толщина пиковых флор-тимберсов аналогична толщине флоров в средней части — 100 мм. Исключением является только третий тимберс (отсчёт от носа), его толщина 215 мм. Объясняется это тем, что к тимберсу с внутренней стороны крепились пушечная опора, почему здесь и потребовалось заметное усиление. Сверху, вплоть до второго флора, они удерживались верхним кильсоном. Для него на внутренней стороне флоров сохранились специальные вырезы.

Балка дейдвуда также дубовая. Она состоит из четырёх частей. Толщина в районе шпангоута № 5 — 210 мм, № 2 — 220 мм. Первый установлен на верхней самостоятельной части дейдвуда, толщина которой 170 мм. Ширина дейдвуда постепенно сужается. В районе шпангоута № 5 по верхней кромке она составляет 240 мм. Между килем и дейдвудом присутствует дополнительная узкая вставка, которая будет рассматриваться здесь как его элемент. Она имеет толщину 70 мм и состоит из двух половин, соединённых посредством ступенчатого замка между первым и вторым пиковыми шпангоутами. Боковые стороны вставки скошены и параллельны плоскости шпунтового выреза. Кормовой торец дейдвуда вертикален, носовой имеет вырез под кницу. Сама кница не сохранилась, однако параметры выреза говорят нам о ее сечении — 250 на 70 мм, последнее толщина.

Носовой фрагмент частично сохранил и обшивку. Внешняя обшивка сочетала в себе как дубовые (два нижних пояса) так и сосновые доски. Толщина досок 25 мм, ширина варьируется, например первый пояс достаточно широкий — 350 мм. Внутренняя обшивка сосновая при такой же толщине досок. Крепление обшивки стандартное — гвоздями, прибитыми к шпангоутам с обеих сторон. В общей сложности, с внешней стороны частично сохранилось семь поясов обшивки, в то время как с внутренней их было пять. За верхним поясом на участке шпангоутов №№ 2 и 3 расположен фрагмент планшира. Он прямоугольный в сечении, шириной 150 и толщиной 200 мм.

Как отмечалось, на третьем шпангоуте по левому борту сохранилась фальконетная опора. Она крепилась поверх досок внутренней обшивки. Опора представляет собой прямоугольную в сечении дубовую тумбу, заходящую ступенькой на планшир. Снизу торец скошен. Общая высота опоры 1,3 м, сечение ниже планшира — 180 x 140 мм, выше — 200 x 180 мм. С верхнего торца, который, увы, повреждён, имеется отверстие под вертлюг пушки. Обычно верхняя часть пушечных опор, обнаруженных на Старом Днепре ранее, снабжалась усиливающими квадратными бугелями. В данном случае они были сбиты со своих мест и полностью отсутствуют. Пушечная опора удерживалась двумя шпильками, проходящими сквозь ее тело и далее — через обшивку, клямс, шпангоут и привальный брус. Нижняя часть дополнительно фиксировалась гвоздями.

Ещё одним элементом конструкции, поднятым на поверхность, был степс. Это дубовая прямоугольная в сечении балка длиной 2 м при ширине 250 мм и толщине — 110 мм соответственно. С торцов по верхней стороне степс имел две ступеньки шириной по 130 мм, через которые он крепился к кильсону, флор-тимберсам и килю. От креплений сохранились отверстия по два с каждой стороны. На расстоянии 730 мм от переднего края в степсе присутствует квадратное отверстие под шпор мачты. Сторона отверстия — 140 мм. Форма степса свидетельствует о

его расположении вдоль киля, аналогично тому, как это отмечено на казацких лодках Днепровской флотилии [8, сс. 146 – 155].

Кормовой фрагмент длиной 7,33 м. Конструкция киля аналогична уже представленной. Пятка килевой балки классическая скошенная, с сохранившимся на ней вырезом, служащим для фиксации пера руля. Здесь же прямоугольное отверстие под шпор ахтерштевня. Сам ахтерштевень сосновый прямой, с наклоном назад под углом 74 градуса. Его высота по вертикали составляет 2,27 м. Балка постепенно сужается кверху, нижний торец – 550 мм, верхний – 180 мм. Далее следует вырез. В нем параллельно с ДП и на расстоянии 100 мм от верхнего края просверлено отверстие диаметром 20 мм. С передней стороны на старнпосте виден вырез под горизонтальную кницу. Он расположен на высоте 1,22 м и имеет высоту 260 мм. На ахтерштевне также сохранилась нижняя железная накладка со штырем под рулевое перо.

С внутренней стороны двумя косыми шпильками к ахтерштевню крепился старнсон – сосновая вертикальная кница с пазами для трех задних пиковых или половинных флортимберсов. Плоскость, примыкающая к старнпосту, содержала остатки конского волоса, которым было проконопачено пространство между ними.

Всего на фрагменте кормы сохранилось 10 флоров и все они, кроме №№ 4, 5 (отсчёт с кормы), изготовлены из дуба. Второй флор оказался поврежден, а его верхняя часть утрачена. В сечении флортимберсы подквадратные со стороной 80 – 100 мм. В частности 100 мм по внешней стороне – флоры №№ 1, 2, 4 – 6; 90 мм – №№ 8, 10; 80 мм – №№ 3 и 9. Пиковые тимберсы двусоставные, они установлены в специальные пазы на старн-книце с обеих ее сторон и скреплены вместе посредством сосновых планок, аналогичных носовым. Отличием в данном случае выступает их размещение со стороны носа, иначе говоря, и в носу и в корме планки, равно как и футоксы, прибивались со стороны миделя. Ещё одна разбежность – разная толщина планок. Если в первом случае она составляет 60 мм, то во втором – 40 – 45 мм. Последнее может быть косвенным свидетельством того, что мы имеем дело с частями разных кораблей, собранными не в одно время.

Как и в первом случае, здесь также не прослеживалось четкой системности в шпациях. Расстояние между шпангоутами, за исключением одного случая, всегда разное и варьируется до 200 мм (шпангоуты №№ 1, 2). На носовом фрагменте между шпангоутами №№ 3, 4 она еще более существенна и составляет 240 мм. В целом же, амплитуда шпаций на кормовом фрагменте вписывается в параметры от 650 до 450 мм, в то время как на носовом – от 730 до 480 мм.

Флортимберсы установлены на балке киля в специальные пазы, глубина которых, как и в носовом фрагменте, одинакова – 25 мм. Обращает внимание наличие подобных зарезов именно на киле, а не на самих флортимберсах. Зарезы начинаются от старн-кницы, то есть от того места, где флортимберсы устанавливались непосредственно на балку киля. С этого места и далее к миделю между флортимберсами присутствуют деревянные вставки или штуки. Всего сохранилось 3 сосновые штуки и еще 3 отсутствуют. Сохранившиеся имеют форму асимметричной призмы. Верхняя плоскость скошена таким образом, что ее задний край по торцу несколько выше переднего. На участке между шпангоутами №№ 8 – 10 киль ремонтировался. Здесь на него была установлена специальная вставка с зубчатым замком по заднему торцу, поэтому паз под шпангоут № 9 изготовлен непосредственно в ней. Остаток трещины по килю отремонтирован

гвоздями. Поверх вставки между шпангоутами №№ 9, 10 присутствует одна из сохранившихся на своем месте штук.

Кильсон кормового фрагмента не отличается от своего аналога на первом. Это брус шириной 260 мм при толщине 70 мм. Уцелел он фрагментарно — на участке между шпангоутами № 9, 10, а также от шестого шпангоута в сторону кормы. Верхний кильсон сохранился полностью. В последнем случае его передний торец скошен, из чего следует, что он накладывался поверх своего продолжения.

Наружная и внутренняя обшивка кормового фрагмента присутствовали фрагментарно. Два первых килевых пояса наружной обшивки имели толщину 30 мм и, за исключением нижнего пояса по левому борту, изготовлены из дуба, за ними следовали сосновые пояса.

Следы ремонтных работ

Любопытным моментом в изучении памятника является наличие следов ремонта. Во время обследования носовой части были выявлены элементы реставрации корпуса, появившиеся уже после его спуска на воду. Всего мы фиксируем не менее шести таких мест. Два из них являются короткими врезками во внутреннюю обшивку и появились, очевидно, вследствие износа внутренней части левого борта. В изношенных местах делался вырез, и на его место заподлицо с поверхностью прибавалась вкладка прямоугольной формы. Первая врезка отмечена у левой передней пушечной опоры со стороны кормы. Она прибита к пиковым флортимберсам №№ 3, 4. Для ее установки пушечная опора демонтировалась. Вторая врезка находится на уровне тех же поясов у битенга, и также со стороны кормы.

Следами ремонта можно считать и накладки, набитые гвоздями на внешнюю обшивку с внутренней стороны. Очевидно, что для выполнения этой работы приходилось частично разбирать внутреннюю обшивку. Таким образом, внутренние накладки на внешнюю обшивку устанавливались перед врезками на внутреннюю. Мы отмечаем две накладки на уровне верхнего пояса по левому борту, причем само появление этих набоек могло быть связано с использованием сырого леса, который рассохся и дал трещины. Нечто подобное, кстати, присутствует и на левой скуле бригантины из состава той же флотилии. Здесь, от придания обшивке сильного изгиба, доски рассохлись, потрескались и потому дополнительно прибавались мелкими гвоздями.

Еще одна небольшая набойка выявлена на топе первого левого пикового тимберса с внутренней стороны. В настоящее время довольно сложно определить причину ее появления, так как в данном случае возможны варианты. Или мы имеем дело с повреждением этой части флортимберса и его ремонтом, или во время постройки судна могли использоваться детали от других кораблей, которые требовали «доработки», что, как мы знаем, практиковалось, или же речь может идти о просчете во время строительства и его последующей ликвидации.

Шестым участком, подвергшимся ремонту, был район бакса, место, где форштевень переходит в килевую балку и которое наиболее часто изнашивается во время швартовки носом на берег. Повреждения могли появиться и во время столкновения лодки с подводными препятствиями — мелями, камнями и корчами. Поврежденный кусок с левой стороны был вырезан и заполнен специально подогнанной вставкой, прибитой непосредственно к форштевню. Вставка достаточно больших размеров — ее общая длина 650 мм.

Многочисленные следы ремонта на относительно небольшом носовом фрагменте находят параллели в документах. Они могут свидетельствовать о крайне сложном продвижении кораблей вниз от Брянской верфи в 1737 году. Особенно тяжелым был спуск через пороги Днепра. Из донесения Дмитриева-Мамонова от 27 августа 1737 года о результатах спуска авангарда флотилии, состоявшего из 4 дубель-шлюпок и кончебаса, следует: «1) У каждой борты все от палубы отошли и книсы и банки выпали, воду на силу могут выливать и тогда сграивали канатами и вновь борты с банками и книсами, сгелав новые боуты, скрепляли, чтоб было все в своем месте, и вытаскивали на берег. 2) Потом по осмотру явилось, у каждой же, что форштевень в воде на несколько фут исколот, ахтерштевень в воде же истрескался, у боков доски обограны, а некоторые и изломаны и по полукилю в толщине по камню истерло и взамшило. 3) И из оного поврежденное вырублено и вновь вделками исправлено и выконопачено, а кили очищены, и так в поход пошли. 4) И на кили следовало б за крайнюю нужду надельвать наделки, только ни время, ни лесу годного тут нет» [9, с. 630].

Просчеты конструкции

Еще больший интерес представляют особенности сборки корпуса, отмеченные на обоих фрагментах. В данном случае нас интересуют те фатальные ошибки, которые при этом были допущены. Прежде всего, это касается крепления верхнего кильсона на носовом и кормовом фрагментах. Сама балка кильсона здесь не имела прямого соединения с килем и дейдвудом посредством сквозных шпилек. Такую классическую схему мы видим, к примеру, на других поднятых кораблях флотилии — бригантине и казацкой лодке. Там мощные железные шпильки пронизывали всю конструкцию насквозь и соединяли ее в единое целое. На фрагментах лодки, о которой идет речь, все обстояло несколько иначе. Верхний кильсон был уложен на специальные врезки в пиковых флортимберсах и попросту прибит к ним сверху. Сами пиковые флортимберсы, эти мощные тяжелые дубовые балки, расходящиеся под силой тяжести в стороны, скреплены между собой как раз не кильсоном, прижимающим их к дейдвуду, а сосновыми соединительными планками, толщина которых едва достигала 45 мм на корме и 60 мм в носовой части. Планки, как уже отмечалось выше, соединяли половины тимберсов между собой и тоже прибивались гвоздями. Таким образом, получается интересная картина — общий вес носовой и кормовой конструкции, включающий массы дубовых тимберсов, дейдвуда, досок фордека и ахтердека, внешней и внутренней обшивки, а также орудия, банки, кницы, рангоут, экипаж и, наконец, сам кильсон, удерживались четырьмя сосновыми планками на носу и еще тремя такими же на корме. В данном случае кильсон не выполнял своей прямой функции и скорее являлся декорацией, скрывающей реальное положение дел. Разумеется, прочности планок, прибитых к тимберсам гвоздями, было недостаточно, чтобы компенсировать силу, заставляющую борта под собственным весом расходиться в стороны. И не удивительно поэтому, что во время похода «у каждой борты все от палубы отошли и книсы и банки выпали». Странность ситуации дополняется общей технологической сложностью носовой и кормовой конструкции лодки.

Что же могло явиться причиной такого положения дел? Основных версий может быть три. 1. Отсутствие опыта и слабая теоретическая проработка строительства. 2. Злой умысел с целью личного обогащения или по политическим мотивам. 3. Нерадивость или поспешность строительства на этапе сборки. Рассмотрим каждую из них.

Первая версия о слабой теоретической проработке модели выглядит маловероятной по следующим причинам. Во-первых, проектирование даже таких относительно небольших судов как казацкие лодки, дубель-шлюпки и кончебасы предписывалось в это время опытным мастерам корабельного и галерного флота. Достаточно сказать, что проект дубель-шлюпки подготовил один из лучших петровских корабелов Джеймс Броун. В контексте скандала с дубель-шлюпками адмиралтейств-коллегия отчитывалась среди прочего: *«что пропорция оным и чертеж также и модель учинены обер-интендантом Броуном, который за искуснейшего мастера почитается, и тако на нем более коллегия должна яко на повременном и лучшем мастере утверждаться»* [9, с. 635]. Галерный мастер Неулон также обладал достаточным опытом и практикой, и подобные просчеты здесь вряд ли имели место. Во-вторых, отмечается конструктивная сложность поднятых фрагментов, и в первую очередь носового. Этот критерий резко контрастирует с допущенной ошибкой. Если бы конструкция корпуса выглядела примитивной или же хотя бы несовершенной, то просчет на общем фоне был бы уместен. В данном же случае мы этого не наблюдаем. Более того, допущенный просчет мог иметь настолько серьезные последствия, что само его наличие нельзя рассматривать ни как закономерный этап эволюции, ни как следствие «младенчества» теоретической науки. К сожалению, чертежей, рассматриваемых здесь типов судов, не сохранилось, а полумодель дубель-шлюпки из коллекции ЦВММ в Санкт-Петербурге не отражает конструктивных особенностей, и подтвердить или опровергнуть ничего не может.

Версия злого умысла, хоть и выглядит несколько экзотичной, однако вполне вероятна. Достаточно напомнить, что срыв спуска флотилии к устью Днепра мог иметь самые серьезные последствия для всей военной кампании 1737 года. Если допустить, что поднятые фрагменты относятся к дубель-шлюпкам, то массовое копирование такой ошибки на лодках, составляющих ядро флотилии, могло быть одной из главных причин задержки спуска, а именно это и имело место. Ошибка, допущенная при строительстве, странным образом как нельзя кстати укладывается в данную версию. Если заказчиком диверсии выступали Турция или Франция, то исполнителем могли оказаться совершенно разные лица, от статского советника Зыбина и коллежского советника Мишукова, осуществлявших общее руководство строительством при Брянской верфи, до корабельных мастеров и даже отдельных строительных бригад. Повод к подобного рода подозрениям во время русско-турецкой войны 1736 – 1739 гг. возникал неоднократно. Достаточно вспомнить более чем сомнительные действия вице-адмирала Бредаля, повлекшие за собой гибель почти всей Азовской флотилии, причем без прямого участия противника. Как бы там ни было, но эта интереснейшая тема требует отдельного расследования.

Куда более реальным проявлением злого умысла является воровство, которое как явление столь характерно для российской истории. Выведение из строя большого количества плавсредств и их последующий ремонт, а то и появление новых заказов с выделением бюджетных средств также вполне вероятно и легко объяснимо. И в данном случае участниками преступления могли быть как работники верфи, так и вышестоящие особы.

Но наиболее реалистичной причиной, на наш взгляд, является третья версия. Поспешность, и как следствие, халтурность работ, а также отсутствие надлежащего контроля над строительством всегда были традиционными проблемами в

Российской империи. Особенно это касалось речных верфей, нередко строивших «на вчера» крупные партии маломеров. Из документов Адмиралтейств-коллегии следует, что по объявлению корабельного подмастерья Никитина закладка дубель-шлюпок в январе 1737 года велась неисправно. Об этом своевременное доношение в Петербург отправил статский советник Зыбин. Обстоятельства такого положения дел поручено было исследовать контр-адмиралу Дмитриеву-Мамонову. Отчасти, причиной неисправной закладки было следующее: *«От правительствующего сената декабря 13 дня внесено доношение в котором представлено, что статский советник Зыбин доносит о присылающихся ко строению судов провинциальных незаобученных к плотницкой работе плотников и при том требовано чтоб присылаемы были заобычайные об отправленных до ста оных сюда из Кронштадта плотников на прежнее доношение требовано Указ о требуемых к строению дубель-шлюпок мастеров 50 челов. Объявлено, что при Адмиралтействе по штату не положено из знающих тому строению особливых не имеется»* [10, д. 13, л. 838]. Нехватку опытных мастеров, которых в должном количестве не было даже в столице, компенсировали местными, не имеющими опыта судостроительных работ. В помощь к ним с конца 1736 г. командировали солдат из ближайших полков. Аналогично обстояло дело и с постройкой кончебасов.

А между тем, тупиковость ситуации в очередной раз «моделировалась» заранее, в треугольнике взаимоотношений Адмиралтейств-коллегии, Сената и верховного главнокомандующего графа фон-Миниха. Еще в сентябре 1736 г. столь грандиозное строительство, как на Дону, так и на Десне, планировалось вести местными адмиралтейскими служителями, а нехватку людей компенсировать присланными из Питера [9, с. 94]. Но, как мы видим, сие было невозможным даже с участием солдат. Ровно через год коллегия указывала: *«... к такому великому числу судов потребно быть множественное число разных припасов и материалов, и тако в заготовлении той множественной суммы оных припасов и материалов и артиллерии, а також и адмиралтейскими мастеровыми людьми не точно хотя б из всех мест собраны были, но и с прибавкой из провинциальных такого великого числа судов к будущей весне построить никак не можно»* [9, с. 638]. Впрочем, ее члены несколько лукавили, намеренно завышая необходимое число работников. В докладах указывалось, что из имеющихся 956 мастеровых людей на 400 лодок приходится по 2 и по 3, да плюс к ним надо еще 14000 работников. Естественно, 400 лодок не закладывались одновременно, уходя за горизонт ровными рядами, но об этом в докладах коллегии умалчивалось.

Косвенно на поспешность работ указывали и другие детали. Одна из них — отсутствие шпигатов для слива воды. Забыть о них могли только сухопутные служители. Нещадная критика лодок, добравшихся до Очакова к осени 1737 года, заставила оправдываться членов коллегии: *«... а что не имелось на оных судах шпигатов, то суть весьма малое дело и не токмо капитан, но и всякий командующий, какого бы ни был нижнего чина, когда б в том нужда востребовала то оные прорубить приказать мог бы»* [9, с. 635]. Вторая была обнаружена при изучении сохранившейся носовой части. Удалось установить, что передняя фальконетная опора по левому борту были пришта к нему недостаточно хорошо. В результате — две верхние шпильки прошли мимо дубовой балки пикового флортимберса сквозь обшивочные доски лодки. По этой причине они не работали так, как этого требовала конструкция, и значительно ослабляли узел.

Поспешность строительства и, как следствие, низкое качество сборки могут указывать на дату постройки — зима — весна 1737 года. Но следует помнить, что процесс этот касался не только дубель-шлюпок, но и кончебасов, строившихся параллельно. Венецианские боты появляются позже и, насколько нам известно, их строительство не сопрягалось с авральными темпами начала войны.

Анализ источников

Итак, из описания сохранившихся фрагментов следует, что мы имеем дело с отдельным типом парусно-гребных судов, вооруженных легкой артиллерией — фальконетами. Находки, а также общая характеристика конструкции дают полное основание связывать его с кораблями Днепровской гребной флотилии и датировать периодом действия в означенном районе, т. е. в рамках 1737 — 1739 гг. В то же время, этих данных явно недостаточно для полной идентификации объекта. Не знаем мы и точной даты его постройки. Для ответа на поставленные вопросы было решено провести комплексное исследование, включая анализ письменных, материальных источников, построение технической и теоретической моделей лодки с последующим сопоставлением полученных данных.

К счастью, база источников по теме обширна. Едва ли не основной массив информации можно почерпнуть из документов, хранящихся в РГА ВМФ в Санкт-Петербурге. Особенно интересен фонд № 212 «Дела Адмиралтейств-коллегии». Материалы фонда были частично опубликованы под редакцией Ф. Веселаго в 1877 г., однако они, по понятным причинам, не исчерпывают всего содержимого [9]. Имеющихся в фонде данных вполне достаточно, чтобы получить общее представление о составе флотилии в I пол. XVIII в. В число кораблей, вооруженных артиллерией, входили: малые и большие прамы, галеры, новоманерные казачьи лодки, бригантины, дубель-шлюпки, кончебасы, венецианские боты и, возможно, наиболее крупные шлюпки. Последние, впрочем, могли и не иметь пушек, так как упоминаются в одном из документов лишь в контексте перевооружения казачьих лодок. На основании выписки от 3 мая 1739 года следует: «*Слушавъ изъ Брянска отъ статскаго действительнаго советника Зыбина рапортъ, что прошедшаго апреля 16 дня отправлено изъ Брянска ко флотилии отъ флота съ мичманомъ Пальчковымъ казачьихъ лодокъ 40, шлюпокъ 20-ти весельныхъ 17, 10-ти и 6-ти весельныхъ по 15, итого 87 судовъ, съ вооружениемъ лодки и 20-ти весельныхъ шлюпки присланными вместо фалконетъ мушкатонами ...*» [9, с. 676]. Из представленных здесь восьми типов судов некоторые отпадают сами собой. Прежде всего, это прамы и бригантины, так как и те, и другие, вооружались лафетными пушками, а не фальконетами, не говоря уже о форме корпусов. Не соотносится предмет изучения и с галерами. Конструкция носовой части в нашем случае не содержит следов шпирона, постиц, куршей и прочих галерных атрибутов. Кроме того, даже если и предположить наличие здесь носового лафетного орудия, как того требовала конструкция, расположение сразу двух фальконетов тут же, на носу столь небольшого размера, представляется маловероятным, а вместе с тем мы их фиксируем. Кормовой фрагмент содержит прямую балку ахтерштевня, что в свою очередь не типично для галер того времени. Ахтерштевень на них обычно скруглен. По тем же причинам не следует связывать находку и с казачьими лодками. Сохранившиеся чертежи указывают на аналогичный галерный ахтерштевень [11, д. 4841, д. 4842, д. 4844]. Наконец, не попадают в список вероятных претендентов и большие 20-ти весельные шлюпки, так как они, как мы понимаем, не несли парусного вооружения и управлялись веслами.

Из оставшихся в нашем распоряжении вариантов отметим венецианские боты, кончебасы и дубель-шлюпки. В кампании 1739 г., последний год русско-турецкой войны, Днепровская гребная флотилия участия почти не принимала. Все ограничивается несколькими небольшими вояжами в лиман и вдоль Черноморского побережья. За год до этого большинство судов поднялись вверх по Днепру и сосредоточились у Хортицы и Малышевского ретраншемента. Теперь флотилию можно было условно разделить на две части, одна из которых так и осталась выше порогов у Киева, Переволочны и при Усть-Самаре, и вторая за порогами — у Малышевских островов, Хортицы, Каменской сечи и Александршанца. Из 657 судов флотилии, действовавших ниже порогов, 256 были ошвартованы у Хортицы. В январе 1739 г. все три интересующих нас типа кораблей присутствуют в этой группе.

Наибольшей по составу была партия дубель-шлюпок — 153 ед. Из них не менее 99 стояло со стороны Старого Днепра, где и была сделана находка [10, д. 13, с. 1314]. На более точное место расположения дубель-шлюпок указывает следующая запись из документов адмиралтейств-коллегии: «... и из ластовых судов, которые покрепче выберутся, не повелено ли будет судов до 10 вычина содержать хотя для виду через одну будущую кампанию, а паче для постановления около Хортицкого острова к прикрытию онаго на брантвахты, где ныне стоят дубель-шлюпки» [9, с. 683]. Место бранд-вахты удалось установить недавно — на основании этой заметки и планиграфии расположения крупной группы якорей у балки Музычиной. Сама группа была обнаружена в 80-е годы клубом «Подводник», а точную привязку в 1998 г. осуществил В. Нефедов. Якоря расположены полосой поперек течения реки. Общая длина пятна — 68 м. Всего здесь обнаружено 35 якорей, включая четырехрогие и двурогие. Многие из них оказались поломанными. Поперечное течению расположение якорей в средней части реки практически исключает вариант с грузом затонувшего судна, на это указывает и сильный разброс объектов. Прикрытие флотилии с севера цепью ластовых судов как раз и могло объяснить такое положение. Так как брандвахта находилась к югу от б. Музычиной, из этого следует, что дубель-шлюпки стояли еще ниже, у хортицких балок Куцей, Наумовой, Громушиной и Каракайки, а также со стороны правого берега. Кроме них здесь ошвартовались 13 кончебасов и 7 венецианских ботов. Через три месяца состав судов сокращается до 145 дубель-шлюпок и 12 кончебасов. Венецианские боты остаются в неизменном составе. Таким образом, статистически количество дубель-шлюпок здесь доходило до 56,6 %, в то время как кончебасов и венецианских ботов было гораздо меньше — 5 и 2,7 % соответственно от общего количества плавсредств. Остановимся на них подробнее.

1. Венецианские боты. Информация о них крайне скудна. Несмотря на то, что суда эти считались ботами, каждое из них имело 11 пар весел и легкую артиллерию [9, с. 90]. В 1738 г. было построено 23 лодки и по донесениям Я. Барша до сентября 1739 г. все они числились в строю.

2. Кончебасы французского галерного мастера Неулона. Эти суда строились параллельно с дубель-шлюпками, но в меньшем количестве. В 1737 г. их насчитывалось 40 единиц, а в сентябре 1739 г. только 17. Кончебасы были парусно-гребными, вмещали до 60 человек команды и до 5 лошадей. Это и было причиной того, что в некоторых источниках они обозначены как конные. Толчком к строительству кончебасов послужил трофей 1711 года. Турецкий кончебас имел две мачты со

шпринтовым вооружением, 12 пар весел и вооружался четырьмя малыми пушками. Такое судно вмещало 24 гребца и еще 15 человек пассажиров. Его размеры известны — лодка имела длину 60 футов (18,2 м), ширину — 13 футов (3,9 м) и осадку до 4 футов и 5 дюймов (1,3 м). В справке от Адмиралтейств-коллегии за 1736 год отмечено строительство при Санкт-Петербурге французских кончебасов Неулона с аналогичными пропорциями, осадкой и 6-ю парами весел [9, с. 91]. В документе адмиралтейств-коллегии за ноябрь 1736 года указана, правда, другая осадка — 3 фута с грузом и 1 фут и 10 дюймов без него. К положительным качествам относилось и то, что суда могли нести трехмесячный запас провианта, перевозить «тягости», на гребле были «весьма действительны» и «пог парусами ход в полветра иметь могут» [9, с. 113].

3. **Дубель-шлюпки**, строившиеся по проекту Джеймса Броуна. В 1737 г. для нужд флотилии было построено 400 лодок этого типа, к концу войны их осталось только 224. Известно, что они имели 9 пар весел, 2 мачты и вооружались фальконетами. Точное количество пушек, впрочем, не известно. В переписке, предшествующей их строительству, упоминается о шести 2-х фунтовых пушках, а в довольно ярких описаниях обороны Очакова 1738 года фигурируют только четыре — «... того жь 16 числа, пополудни въ 11 часу, на првшедшихъ изъ Кинбурна 2 дубель-шлюпкахъ командированъ мичмая Чихнуевъ за Каланчею къ Черному морю, который ставъ на якоря погле берега стрелялъ по неприятелю, обороняя наши нижние регут и линию до утра; паки переломились у него подъ всеми 4-мя фалконетами вертлюги, для чего принуждена же отойти къ флотилии» [9, сс. 656 — 657]. Вполне возможно, что конструкция лодок предполагала шесть пушечных опор, однако это не исключает факта, что пушек по тем или иным резонам было меньше. Судя по всему, дубель-шлюпки были палубными, на это указывает критика лодок в 1737 году, в частности, отсутствие на них шпигатов для стока воды [9, сс. 631, 632]. Экипаж лодок мог насчитывать от 40 до 56 человек.

Информация о пропорциях лодок, несмотря на достаточно частые упоминания о них в документах, противоречива. Одним из достоверных источников, на который можно опереться, является полумодель из фондов Центрального военно-морского музея РФ. По данным А. Л. Ларионова она была собрана Д. Броуном, или по его распоряжению, еще до закладки основной массы дубель-шлюпок в 1737 г. и, по сути, явилась макетом для их изготовления. Как и всякая полумодель, она полностью отражает теоретические обводы судна но, в то же время, лишена элементов внутренней конструкции. В 2004 г. А. Л. Ларионовым и М. Л. Соколовым, на основе представленной полумодели, был разработан набор чертежей дубель-шлюпки 1736 г. в масштабе 1 : 50 [12]. Отметим, что эта работа интересна своим качеством именно в теоретическом аспекте и вполне может быть использована в нашем исследовании. Оснастка и вооружение в работе является скорее реконструкцией, не имеющей на момент публикации археологически подтвержденных параллелей. В целом же таких моделей было несколько. Известно, что не менее двух были направлены на Брянскую и Тавровскую верфи в конце 1736 года. До этого еще несколько полумоделей из Санкт-Петербурга отсылались на Дальний Восток, они были предназначены для закладки кораблей Второй Камчатской экспедиции В. Беринга.

Для внесения ясности, на пропорциях дубель-шлюпок стоит остановиться подробнее. В текстовой части работы А. Л. Ларионова и М. Л. Соколова указывается, что все расчеты лодки сделаны на основании полумодели, там же приводятся и

размеры дубель-шлюпок «Якутск», «Тобол» и «Надежда». При этом, размеры первых двух совпадают, составив около 70 футов в длину и 18 футов в ширину (21,48 x 5,48 м). Размеры «Надежды» по их данным были меньшими и составляли 60 и 16 футов соответственно (18,29 x 4,88 м). К сожалению, авторы не указывают источников, на основании которых приводятся данные цифры. В ряде других работ пропорции дубель-шлюпок Второй Камчатской экспедиции плавают, причем в первую очередь это касается «Надежды». Путаница в цифрах с одной стороны может быть вызвана разницей в расчетах на основании различных мер длины. Известно, что в Российской империи единицей длины был английский фут равный 30,48 см, однако, не все могли это учитывать. С другой стороны различия могли касаться принципов замеров длины и ширины лодок. Например, длина в некоторых документах подается от штевней, а в других по килю, ширина могла включать толщину обшивки, но чаще указывалась без нее. Большую ясность в отношении пропорций лодок можно почерпнуть из Списка военных судов с 1668 по 1860 гг., изданного Ф. Веселаго в 1872 году. В списке, среди множества данных о российских судах XVIII ст., есть и размеры дубель-шлюпок. В частности, он указывает, что размеры «Якутска» и «Тобола» действительно были сходными, однако отличались по ширине. Если длина лодок достигала 70 футов (21,33 м), то ширина первого — 18 футов (что совпадает с данными А. Ларионова), а второго насчитывала только 15 футов (4,57 м). Совершенно иные данные приводятся в Списке касательно дубель-шлюпки «Надежда». По размерам она была аналогична «Якутску», имея при этом меньшую высоту интрюйма — 5 футов (1,52 м) против 7 футов (2,13 м) у первого [13, с. 718]. Также общеизвестно, что «Надежда» отличалась

Рис. 7. Гравюра кораблей В.Беринга

от своих предшественниц и большим количеством мачт. Здесь их было не две, а целых три (рис. 7). Следовательно, вряд ли ее размер мог быть меньшим, чем на других лодках. В действительности же, в составе экспедиции присутствовала дубель-шлюпка небольшого размера. Речь идет о «Большерецке», построенном в 1739 году. К сожалению, об этой лодке нам известно только то, что длина ее достигала 48 футов или 14,63 м [14, с. 279].

Не менее интересным источником представляется чертеж дубель-шлюпки II пол. XVIII ст. из фонда № 327 РГА ВМФ (рис. 8). Корпус лодки имеет длину по штевням 70 футов (21,33 м), при ширине в 16,7 футов (5,10 м). Высота интрюйма — 5 футов (1,52 м) [15, д. 4113]. По размерам лодка близка своим дальневосточным аналогам, причем наиболее близким является как раз чертеж-реконструкция А. Ларионова, М. Соколова, если расчеты производить по метрической линейке. Здесь

следует обратить внимание на некоторую нестыковку метрической и футовой линеек под чертежами авторов. При их сопоставлении фут равен 30,9 см, чего быть не могло. Длина корпусов почти идентична 21,33 против 21,30 мм. Лодки отличаются по ширине, которая в последнем случае меньше на 100 мм. Еще одним бросающимся в глаза отличием является угол ахтерштевня — 80 против 76 градусов и некоторое увеличение высоты борта к носу у дубель-шлюпки II пол. XVIII ст. Глубина интрюйма здесь аналогична показателю «Надежды». Из этого сопоставления можно заключить следующее: 1. Рассматриваемый чертеж II пол. XVIII ст. указывает на сходство обводов корпусов морских дубель-шлюпок в течение всего XVIII ст. 2. Чертеж, выполненный А. Ларионовым и М. Соколовым на основе полумодели, может иметь отношение к дубель-шлюпкам Витуса Беринга. На полумодели указана дата постройки — 1737 год, а в этом году, как мы знаем, помимо основной партии днепровских дубель-шлюпок, была спущена и «Надежда». Звеном, которое не стыкуется с нашими рассуждениями, выступает количество весел. На «Надежде» их было двенадцать пар, в то время как на оригинальной полумодели показаны только девять.

Безусловно, строительство дубель-шлюпок на Днепре имело свои особенности. Одним из первостепенных моментов в конструкции лодок была их относительно малая осадка, по изначальному замыслу позволяющая беспрепятственно проходить пороги Днепра. С этой целью, после консультации с запорожцами 11 августа 1736 года, был сделан предварительный чертеж запорожскому дубу и трофейному турецкому шхерботу (рис. 9). Несмотря на свою простоту, «Чертеж судам, которые с грузом плыть вверх по Днепру от Кинбурна до Запорожской Сечи отправлены и посланные от запорожских казаков вниз по Днепру порогами

29

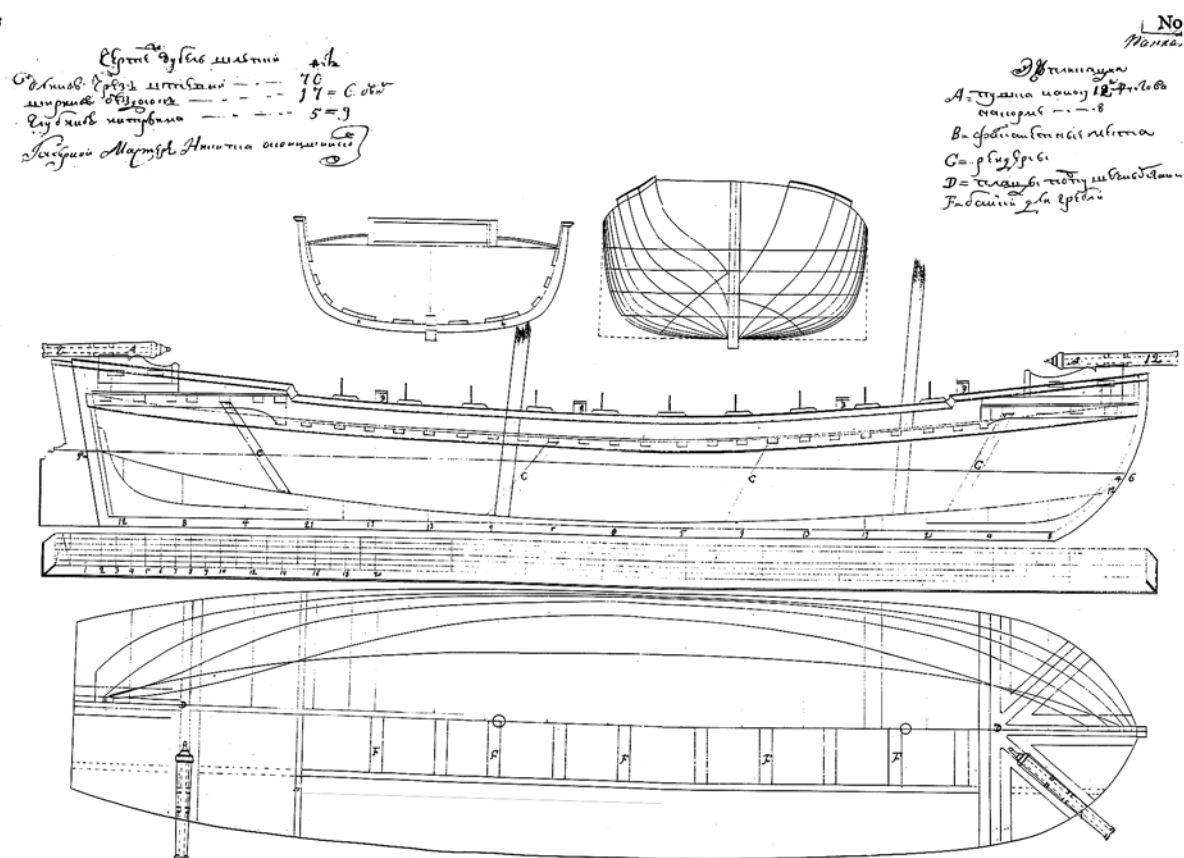

Рис. 8. Дубель-шлюпка II пол. XVIII ст.

порожние спущены быть могут» дает некоторое представление о конструкции и параметрах лодок. Гарантией качества источника выступает поставленная под чертежом подпись фельдмаршала. В итоге так и сделали, причем днепровские лодки имели даже меньшую осадку, чем запорожские дубы. Уменьшения осадки можно было достигнуть несколькими путями, например — сокращением общих размеров корпуса, увеличением ширины судна, что вообще было характерно для российского военного флота на начальном этапе, а также максимальным облегчением артиллерийского вооружения. Все эти способы, видимо, применялись на стапелях Брянской верфи. У Ф. Веселаго есть крайне отрывочная информация о днепровских дубель-шлюпках. Он указывает, что в 1738 г. было построено несколько лодок, вооруженных 6 и 8 орудиями. Лодки имели одинаковые пропорции 56 футов в длину и 20 футов в ширину (17,06 x 6,09 м) [13, с. 620]. Привлекает

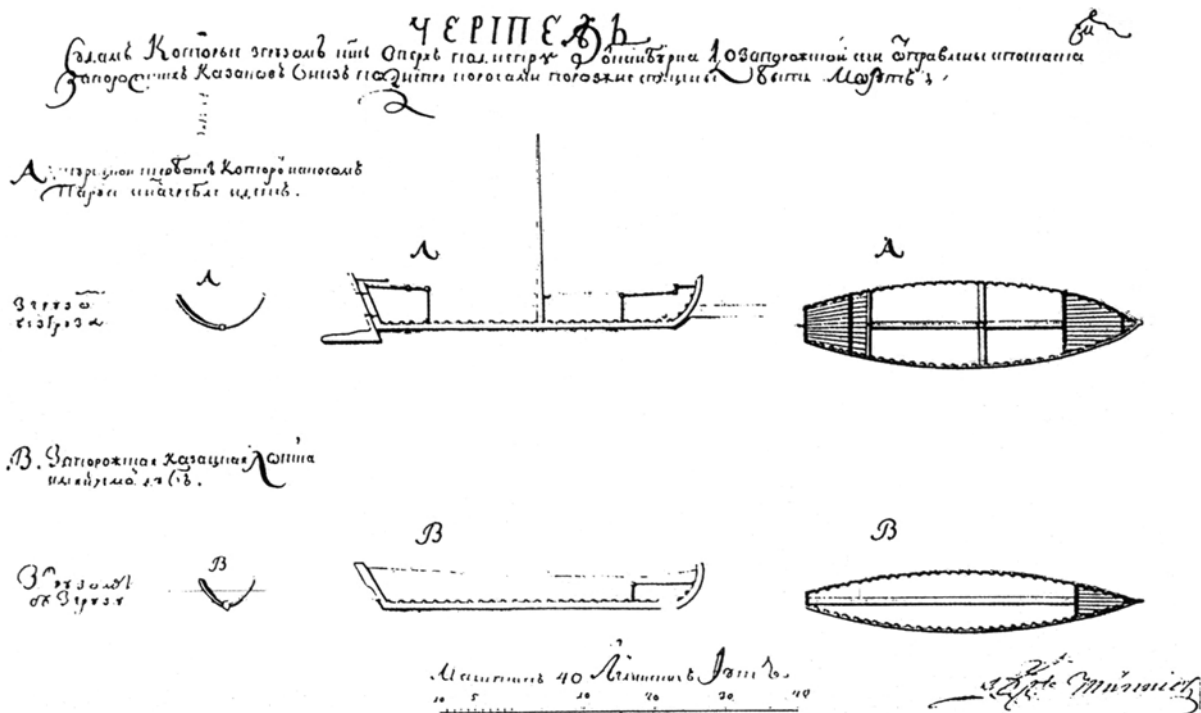

Рис. 9. Чертеж 11 августа 1736 г.

внимание не только их малая длина, но и значительная ширина, которая даже превосходила аналогичный показатель на морских дубель-шлюпках В. Беринга. Соотношение длины к ширине на них менее чем 1 к 3! Для сравнения, на «Надежде» этот показатель равен 1 : 3,8, на «Тоболе» — 1 : 4,6, на реконструкции А. Ларионова, М. Соколова — 1 : 4,3. Близким к последним было соотношение и на донских дубель-шлюпках 1738 г. — 1 : 4,2, и лодках второй половины XVIII столетия — 1 : 4,1 [12]. Таким образом, в пропорции дубель-шлюпок Днепровской флотилии изначально вносились существенные коррективы с учетом местных реалий. С другой стороны, каких-либо дополнительных данных об их строительстве после 1737 года у нас нет.

Несмотря на то, что большинство корпусов строились неквалифицированными кадрами, тезис о последующих проектных инновациях непосредственно на верфях выглядит сомнительным. Скорее всего, лодки набирались по присланным полумоделям и чертежам, а возможные изменения утверждались в

Санкт-Петербурге. Подтверждением тому служит отсутствие информации о последующих переделках в документах Адмиралтейств-коллегии, а также материалы о снаряжении Второй Камчатской экспедиции. Коллегия наделяла В. Беринга определенной свободой действий. В материалах указывалась что, несмотря на посылку проектной документации и мастеров для строительства дубель-шлюпок в Тобольск и Якутск, позволено ему на консилиуме обер-офицеров и после разведки мест «... какие способнее и безопаснее в те посылки суды за лутчее разсудятся, такие и делать велеть в вышеописанных местах или где пристойнее ...» [14, с. 140]. Но даже с такими полномочиями строительство здесь велось в соответствии с присланными чертежами [15, д. 140, лл. 158, об. 159].

Атрибуция памятника

Для сопоставления всех этих данных с поднятыми фрагментами было принципиально важным определить общие пропорции корпуса найденного судна. Измерения осложнялись отсутствием цельности конструкции и сильными разрушениями средней части корпуса. По этим причинам определение длины и ширины лодки в известной степени гипотетично.

Как уже отмечалось, поперечный набор средней части сохранился исключительно в виде флортимберсов, некоторые из которых имели повреждения. Футоксы, по которым можно было бы определить ширину и поперечный профиль корпуса в том или ином месте, практически не сохранились. На некоторых флортимберсах присутствуют фрагменты футоксов, главным образом в районе замков, однако они слишком незначительны для реконструкции. В нашем случае ширина судна вычислялась на основании дуги, моделирующей верхнюю кромку борта согласно ширине сохранившихся топтимберсов носа и кормы. На носу полный профиль сохранили четыре первых пиковых флортимберса, на корме их осталось три. Таким образом, реконструкция обводов оказалась возможной на участке длиной 2,89 м на носу и 1,28 м на корме соответственно. Даже при столь незначительном объеме информации, это дало возможность определить полноватость носовых и кормовых обводов по верхней кромке, а также свести вероятный разброс ширины к минимуму. Мы исходили из того, что ширина корпуса не может быть уже четвертого флортимберса по носу и третьего (сохранившегося) пикового флортимберса по корме. Кривая, соединяющая флортимберсы между собой и дающая погибь при ее незначительной экстраполяции (до полуметра) в направлении миделя переходила в борт, практически параллельной диаметральной плоскости судна, следовательно, она не могла иметь резкого расширения после последнего сохранившегося пикового флортимберса с обеих сторон, далее нам оставалось только добавить толщину внешней обшивки. Результатом этих вычислений явилась приблизительная и, вместе с тем, достаточно реалистичная максимальная ширина лодки, составившая 3,56 м или 11,6 футов. Теперь эти данные можно было сравнить с носовой частью, поднятой в 1971 году. Благодаря чему удалось установить следующее. Оба носовых фрагмента обладают достаточно острыми обводами скул и малой полнотой на уровне фордека. Полноватость и площадь передней палубы у них значительно меньше, нежели на всех имеющихся у нас чертежах дубель-шлюпок. Кроме того, можно говорить о сходстве в отношении ширины поднятых лодок. В обоих случаях их ширина как раз и составляет 3,56 м. Авторы работ 1971 г., правда, указывают, что ширина судна на уровне шестого и седьмого шпангоутов достигала 4 м, но на плане объекта мы видим иную картину. Еще одним важным моментом является и то, что на фрагменте 1971 года

эти последние шпангоуты сохранили свою целостность и идентичны друг другу [16, с. 53]. Иначе говоря, примерно с этого места на корпусе начиналась банка (участок с одинаковыми шпангоутами), имеющая обычно максимальную ширину. Реконструкция показателя ширины поднятой лодки оказалась гораздо меньше ширины любой из известных нам дубель-шлюпок XVIII ст. Более того, она была на фут меньше аналогичного параметра у кончебасов.

Установить длину судна, сохранившегося в двух частях, да еще и от разных лодок оказалось не менее проблематично. Положительным моментом в этом отношении было то, что обе половины сохранили килевой замок, причем его зубцы даже чисто теоретически накладывались друг на друга. Если бы эта деталь отсутствовала хотя бы на одном из фрагментов, определить длину было бы крайне сложно. Изучив конструкцию килевого набора, мы пришли к выводу о нескольких возможных вариантах определения общей длины лодки. К наименее правдоподобным отнесем вариант со срединной вставкой, объединяющей носовую и кормовую балки кия. В этом случае длина корпуса могла достигать значительных величин, вплоть до размеров галеры. Но такой вариант маловероятен по нескольким причинам. Во-первых, судно явно не обладало конструктивными особенностями галеры или даже кайки, о чем писалось выше. Во-вторых, если взять за основу, что это не галера, и вставка была относительно короткой, это выглядит не менее сомнительно, так как представляется нецелесообразным удлинять киль на незначительную величину теряя при этом в прочности. Второй вариант допускает ситуативное расположение килевого замка в зависимости от стечения обстоятельств, например длины заготовки. В этом случае замок мог иметь смещение как в нос, так и в корму судна. Однако мы не наблюдаем и этого. Доказательством служит расположение футоксов, пришитых к флорам неизменно со стороны миделя. Так, в кормовой части они пришивались спереди, а в носу, соответственно, сзади. Если бы мидель располагался на любом из фрагментов, то уже само его наличие говорило бы о приблизительной длине судна, в случае же его отсутствия на это указывали бы футоксы направленные друг к другу на одном из фрагментов. Сам мидель на лодках этого времени нес сразу два футокса, крепившихся к флору с обеих сторон, такую картину мы наблюдаем в наборе казацкой лодки, поднятой в 1999 году. На ней, правда, футоксы на шпангоутах развернуты не к миделю, а от него [17, с. 37]. В нашем случае оба поднятых фрагмента демонстрируют только односторонне направленные футоксы, причем в противоположные стороны — навстречу друг к другу. Это подталкивает нас к третьему варианту, указывающему на то, что замок кия располагался все же в средней части судна, у мидель-шпангоута. Аналогия имеет место на казацкой лодке, где мидель расположен всего в 13 см от переднего края килевого замка [17, с. 44]. Расчет длины корпуса согласно третьему варианту достаточно прост — соединив обе половины, мы получаем 16,8 метров или 55,1 фута. Скорее всего, длина лодки составляла 55 футов, так как в то время этот показатель для маломеров имел круглые значения. Незначительное отклонение вполне объяснимо, ведь мы имеем дело с частями от двух хоть и однотипных, но все-таки разных судов, и небольшой люфт здесь вполне допустим.

Итак, фрагменты, поднятые в 2008 — 2010 гг., равно как и идентичный им фрагмент 1971 года обнаруживают существенные отличия от чертежей, представленных выше. В первую очередь это касается размеров — лодка оказалась гораздо меньше известных дубель-шлюпок и даже кончебасов. Бросается в глаза и

значительная острота скул, особенно в верхней части. Фордечная область дубель-шлюпок XVIII ст. предполагала куда большую полноту.

Все это заставило нас посмотреть на проблему с другой стороны. Явная разница в пропорциях могла быть вызвана либо тем, что данный тип лодок соотносится с венецианскими ботами, о которых почти ничего неизвестно, либо мы имеем дело с дубель-шлюпками оригинальной конструкции, разработанной специально для Днепра и отличавшейся от экспедиционных кораблей В. Беринга. Еще раз отметим, все дубель-шлюпки, выстроенные для разведывательных отрядов на севере, различались между собой размерами, парусным вооружением и в определенной степени пропорциями. Они строились в разных местах, в разное время, и всякий раз их конструкция зависела от местных реалий и маршрута следования. Днепровские лодки могли отличаться от своих предшественниц, на что, собственно, и указывают данные Ф. Веселаго [13]. Их пропорции диктовались, прежде всего, соображениями малой осадки, артиллерийским вооружением и вместимостью. Однако расчетные параметры поднятых у Хортицы фрагментов не соответствуют и его данным. Имея близкий показатель общей длины (55 футов у нас против 56 футов у Ф. Веселаго) корпуса их сильно отличались по ширине, причем разница составляла более 8 футов.

История массового строительства военных маломеров на Днепре началась с памятного наброска Миниха, датированного 11 августа 1736 года. Это дало нам основание сравнивать полученные данные не только с последующими чертежами дубель-шлюпок, но и с тем первичным наброском запорожского дуба и трофейного турецкого шхербота. Обе лодки имели одинаковую длину 50 футов (15,24 м) различаясь при этом шириной. В миделе ширина шхербота достигала 10 футов (3,04 м), в то время как запорожский дуб был на 3 фута уже. Немаловажным отличием было и то, что конструкция шхербота предполагала парусное вооружение. Единственная мачта располагалась в центральной части корпуса и наряду с вантами поддерживалась бимсом. Кроме того, на дубе не предусматривался ахтердек [18, д. 558].

В результате сопоставления обводы шхербота в носовой и кормовой частях практически совпали с обводами поднятой лодки. Сходство обнаружилось и в отношении форштевней. К отличиям отнесем меньшую длину шхербота (50 против 55 футов или 15,24 и 16,8 м) и его меньшую ширину (10 против 11,6 футов или 3,04 и 3,56 м). Сравнительные пропорции корпусов оказались следующими — 1 : 5 у шхербота и 1 : 4,7 у поднятой нами лодки. Отметим, что разница в пропорциях не только допускалась, но и предписывалась главнокомандующим. В указе, прилагавшемся к наброску, значилось: «... *дабы в пропорции и в прочем хотя и некоторым числом и шире, но токмо в ходу не глубже того как на чертеже показано деланы были ...*» [9, с. 609].

Близкие пропорции, размеры и обводы шхербота с объектом нашего исследования дают основания предположить, что именно трофейное судно было отправной точкой в его проектировании и строительстве. Эта версия, хоть и с известными допусками, позволяет нам отказаться от других вариантов атрибуции памятника в пользу дубель-шлюпки, и вот почему. Известно, что шхербот, отбитый у противника при взятии Кинбурна, был одним из двух возможных вариантов для массового строительства маломеров Днепровской гребной флотилии. Это строительство 1737 года повлекло за собой появление 400 дубель-шлюпок и 40 кончечасов. Теоретически, набросок Миниха имел отношение к возникновению сразу двух типов судов из трех, выделенных нами, венецианские боты появляются

в составе флотилии только в 1738 году. Несмотря на то, что новая лодка, спроектированная на основе пропорций шхербота (пропорции дуба демонстрируют большие отличия), могла быть как дубель-шлюпкой, так и кончебасом, первая версия выглядит более предпочтительной по нескольким соображениям. Дело в том, что кончебасы французского мастера Неулона разрабатывались на основе другого трофея — турецкого кончебаса 1711 года, и это известный факт. Он же был крупнее шхербота, равно как и поднятой нами лодки. Кроме того, статистически кончебасов к концу войны было в 12 раз меньше, чем дубель-шлюпок, поэтому выглядит маловероятным, чтобы именно эти суда вдруг составили половину всех найденных и обследованных у Хортицы. Еще менее возможной выглядит версия с венецианскими ботами, которых в 1739 году насчитывалось 7 единиц. Моментом, на который стоит обратить внимание, были серьезные технологические просчеты, появившиеся на этапе сборки дубель-шлюпок. Выявленные нами, они хорошо согласуются с документальными свидетельствами о массовом непрофессионализме, допущенном во время строительства, завышенных темпах самих работ и тех недостатках, которые в полной мере открыли себя на пути к Очакову в 1737 году. Весь этот перечень проблем имел отношение именно к дубель-шлюпкам, данных о дефектах в конструкции кончебасов практически нет. Еще одним подтверждением в их пользу может быть упоминание места брандвахты. В 1739 году она прикрывала кучно стоявшие дубель-шлюпки. Взаиморасположение этих мест, установленных в ходе подводных исследований, хорошо согласуется между собой.

Выводы

1. С большой долей вероятности можно полагать, что исследуемая нами лодка являлась дубель-шлюпкой из состава Днепровской гребной флотилии. Она была построена на Брянской верфи в зиму 1737 года.

2. Конструкция судна разрабатывалась с учетом его использования на Днестре и прежде всего, возможности успешного преодоления порогов, по этой причине она отличалась от морских дубель-шлюпок В. Беринга, уступая им в размерах и осадке.

3. Спешка и неопытность строителей предопределили низкое качество лодок, сведя на нет теоретические разработки Джеймса Броуна.

4. Пропорции днепровских лодок определялись в августе 1736 года и в качестве отправной точки здесь выступил турецкий шхербот, взятый запорожцами у Кинбурна. В 1738 г., следуя данным Ф. Веселаго, появляются новые опытные версии дубель-шлюпок.

5. Чертеж, выполненный на основе полумодели А. Л. Ларионовым и М. Л. Соколовым, мог иметь отношение к дубель-шлюпке «Надежда», заложенной в июле 1737 года.

Для того чтобы эта работа стала возможной, необходимо было найти, раскопать, исследовать и затем поднять на поверхность все фрагменты лодок. Изготовление чертежей и детальное изучение памятника проводились в процессе его консервации на берегу. На каждом из этих этапов мы чувствовали поддержку, а также вполне конкретную помощь от частных лиц и организаций, проявивших интерес к проекту. В связи с этим авторы хотели бы выразить глубокую признательность: Т. Лысенко, В. Нефедову, А. Кудымову, В. Головахе, М. Левченко, М. Остапенко, Ю. Лагно и, конечно же, водолазам Пятого экспедиционного отряда подводных и гидротехнических работ под руководством А. Осипова.

Бібліографія

1. Шаповалов Г. І. Звіт за гідроархеологічну розвідку р. Дніпра біля о. Хортиці в 1973 році / Г. І. Шаповалов // НА НЗХ. — № 75. — 30 с.
2. Мазурик Ю. М. Отчет о проведении гидроархеологических работ в русле Старого Днепра в 1989 г. / Ю. М. Мазурик // НА НЗХ, — № 612. — 66 с.
3. Нефедов В. В. Отчет о подводных археологических исследованиях в реке Днепр у острова Хортица в 1994 — 1995 годах / В. В. Нефедов // НА НЗХ, — № 761. — 172 с.
4. Нефедов В. В. Отчет о гидроархеологических исследованиях ЭПАР у острова Хортица в 1993 году / В. В. Нефедов // НА НЗХ, — № 386. — 108 с.
5. Нефедов В. В. Отчет о проведении подводных археологических исследований в реке Днепр у о. Хортица в 1996 году / В. В. Нефедов // НА НЗХ, — № 889. — 59 с.
6. Нефедов В. В. Планиграфический анализ гидроархеологических объектов Хортицкого ретраншеманта 1736 — 1739 гг. / В. В. Нефедов, Д. Р. Кобалия // ССПК. — 1999. — № 7. — С. 107 — 118.
7. Кобалия Д. Р. Первичная консервация бригантини «русского манира» 1738 года / Д. Р. Кобалия // VI Міжнародна науково-практична конференція. Збереження, дослідження, консервація та експертиза музейних пам'яток, м. Київ 27 — 30 травня 2008 р. — 2008. — Ч. 1. — С. 222 — 227.
8. Кобалия Д. Р. «Новоманерные казачьи лодки» за результатами останніх досліджень / Д. Р. Кобалия // Наукові Записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — 2001. — Т. 6. — С. 146 — 155.
9. Материалы для истории русского флота в 17 частях / [гл. ред. Ф. Веселаго]. — Санкт-Петербург : Т-во И. В. Сытина, 1877. — Ч. 6. — 770 с.
10. РГА ВМФ, ф. 212, оп. 1.
11. РГА ВМФ, ф. 327, оп. 1.
12. Чертеж Дубель-шлюпки 1736 г. Масштаб 1 : 50. Историческая разработка А. Л. Ларионов и М. Л. Соколов. Компьютерная графика М. Л. Соколов. — «Частный Военно-Исторический Архив». — Санкт-Петербург, 2004 г. — 7 л.
13. Веселаго Ф. Ф. Список военных судов с 1668 по 1869 год / Ф. Ф. Веселаго. — Санкт-Петербург : Тип. морского министерства, 1872. — 798 с.
14. Русские экспедиции по изучению северной части Тихого океана в первой половине XVIII в. // Сборник документов «Исследования русских на Тихом океане в XVIII — первой половине XIX в.» [сост. Федорова Т. С., Глазунова Л. В., Иоффе А. Е., Спиридонова Л. И.; ред. Алексеев А. И.]. — М. : Наука, 1984. — 320 с.
15. РГА ВМФ, ф. 212, оп. 3.
16. Шаповалов Г. І. Дослідження військового судна XVIII ст. на дні Дніпра біля Хортиці у 1971 році / Г. І. Шаповалов // Судова археологія та підводні дослідження. — 1993. — № 1. — С. 49 — 58.
17. Кобалия Д. Р. «Запорозька чайка» історія однієї знахідки / Д. Р. Кобалия, В. В. Нефедов. — Запоріжжя : Дике поле, 2005. — 157 с.
18. «Чертеж судам, которые с грузом плыть вверх по Днепру от Кинбурна до Запорожской Сечи отправлены и посланные от запорожских казаков вниз по Днепру порожные порогами спущены быть могут» // РГАДА, ф. 248, «Правительствующий сенат».

Кобалія Д. Р., Денисенко А. О., Деменко П. Г.

**Обстеження військового човна із складу
Дніпровської гребної флотилії 1737 – 1739 рр.**

Стаття присвячена вивченню та інтерпретації одного з військових човнів із складу Дніпровської гребної флотилії 1736 – 1739 рр. В роботі представлені етапи підводних досліджень, аналіз конструкції корпусу та помилки, допущені під час будівництва. Автори розглядають креслення військових човнів XVIII ст. і, порівнюючи їх з археологічними матеріалами, приходять до висновку, що підняте судно є дубель-шлюпкою особливого дніпровського типу.

Kobaliia D. R., Denysenko A. A., Demenko P. G.

**The Investigation of military boat
of Dnepr rowing flotilla 1737 – 1739**

The article is devoted to the study and interpretation of one of military boats of Dnepr rowing flotilla 1736 – 1739. The report deals the stages of underwater archaeological researches, an analysis of the boat's constructions and building faults. Authors examine drawings of military ships of XVIII cent. and come to the conclusion, that the boat had been lifted up was the double-boat of the specific dnierper type.

Чайка О. В.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОМИССИИ ПО УЛУЧШЕНИЮ БЫТА ТРУДЯЩИХСЯ
НА АЛЕКСАНДРОВСКОМ КАЗЕННОМ ВИННОМ СКЛАДЕ**

Данная статья продолжает тему поднятую автором в предыдущем номере «Музейного вестника» — организация работы по отвлечению населения от пьянства в условиях введения питейной монополии в России.

Питейная монополия в России вводилась на протяжении нескольких лет. В Екатеринославской губернии она начала действовать с 1 июля 1896 г. Одной из ее составляющих было открытие казенных винных складов. За четыре года здесь было построено 16 таких заведений: № 1 — Екатеринославский, № 2 — Верхнеднепровский, № 3 — Михайловский, № 4 — Паньковский, № 5 — Павлоградский, № 6 — Новомосковский, № 7 — Лозовский, № 8 — Гришинский, № 9 — Бахмутский, № 10 — Луганский, № 11 — Мариупольский, № 12 — Павловский, № 13 — Трудовской, № 14 — Александровский, № 15 — Гуляйпольский, № 16 — Никопольский [1, д. 85, л. 119]. Заказчиком строительства объектов выступало Главное управление неокладных сборов и казенной продажи питей Министерства финансов. Казна скрупулезно контролировала расходование средств, порядок, сроки выполнения и качество работ, исполнение всех предписаний.

Практически одновременно со строительством предприятий винной монополии осуществлялись поставки технологического оборудования, машин, инструментов и необходимых для производства компонентов. Все это размещалось на складах и по мере готовности помещений монтировалось. В г. Александровске летом 1896 г. казенный очистной склад № 14 уже поставлял продукцию в 13 казенных винных лавок и частным предпринимателям [1, д. 24, л. 5].

Площадь дворового места склада составляла 1 765,1 квадратных саженой. На этом участке было расположено главное здание, три сарая для складов, три жилых дома для квартир служащих, сарай, ледники и погреб при квартирах, отхожие

места. Были сооружены 2 шахтенных колодца, сточные канавы и всасывающие колодцы, устроен водопровод [1, д. 80, л. 28]. В 1901 г. был заключен договор с заведующим Александровским водопроводом С. В. Лызловым о поставке воды для нужд предприятия и жилых квартир при нем. Учитывали объем потребленной воды при помощи счетчика. Каждая 1 000 ведер воды обходилась складу в 2 руб. 50 коп. За 1902 г. было израсходовано 764 800 ведер воды [2, д. 100, л. 1 — 7, 42]. Вода, используемая в производстве и в быту, сливалась во всасывающие колодцы, которые постепенно выходили из строя, так как были построены из древесины, подверженной гниению. Уже в 1908 г. встал вопрос о необходимости строительства канализации. Руководство склада обратилось в Городскую Думу с просьбой разрешить спускать сточные воды в р. Мокрую Московку по примеру других предприятий. В результате было получено разрешение на отвод воды из моечного отделения после прохождения ее через фильтры, задерживающие остатки бумаги и пробок. В ходе реализации этого проекта выяснилось, что деревянные желоба, по которым отводились стоки со спиртоочистительного завода, и проложенные мимо усадьбы Мовчановской у берега р. Мокрой Московки, пришли в негодность. Поэтому было принято решение о прокладке гончарных труб. По договору с городской управой слив воды в реку обходился складу в первые пять лет по 300 руб. в год, в последующие — по 450 руб. Для вывоза нечистот склад приобрел ассенизационный обоз [2, д. 369, л. 1, 4, 7, 15 — 16, 20, 33, 35, 61]. Все эти меры принимались для избежания загрязнения подземных вод.

В штате казенного винного склада числились служащие по вольному найму, к числу которых относились конторские служащие, продавцы винных лавок, писцы и мастеровые, рабочие и сторожа.

Во главе предприятия стоял заведующий складом, которому предоставлялась казенная квартира с отоплением и назначалось жалование сначала 1 200 рублей в год, а после перевода склада со второго разряда на первый — 1 500 руб. В 1896 г. на эту должность назначили Михаила Мокринского, у него было два помощника — Александр Матвеев и Николай Краузе. Заведующий осуществлял комплексный надзор за производством, начиная от получения спирта с винокуренного завода и заканчивая доставкой питей в винные лавки, общее руководство винными операциями и следил за дисциплиной на предприятии. В то время существовала практика частой смены руководителей винных складов. В 1898 г. заведующим складом стал А. Е. Деловой — крестьянин Курской губернии [1, д. 58, л. 38]. Начал он свою деятельность в этой отрасли на аналогичной должности в местечке Никополе в 1896 г. Но уже в марте 1897 г. он написал прошение о переводе в любой другой город Екатеринославской губернии, где есть женская гимназия, так как в семье подрастала дочь. Этим городом стал Александровск. Не прошло и двух лет и Андриан Емельянович был переведен в Воронежскую губернию [2, д. 451, л. 2 — 30]. На смену ему 5 января 1900 г. прислали бывшего заведующего Гришинским складом из Бахмутского уезда дворянина Анатолия Александровича Абрамовича. В Александровске он проработал до 15 октября 1902 г. и был переведен на должность заведующего Авдотьинским внеградным казенным винным складом с годовым окладом в 2 000 руб. [1, д. 92, л. 6; 2, д. 420, л. 1 — 45]. А вот потомственный дворянин поляк Вячеслав Леопольдович Рацевич, получивший назначение в Александровск 15 октября 1902 г., был отправлен сюда с понижением оклада из Бахмута «за нераспорядительность и неумелое ведение хозяйственных операций склада». Но и здесь не сложилось. В Управление акцизными сбора-

ми поступали жалобы на его медлительность, неумение организовать работу, невежливость с подчиненными. Проведенная в декабре 1904 г. ревизия показала «полную неудовлетворительность общей постановки дела» и Рацевичу предложили подать прошение об отставке. Работу для него нашли на табачной фабрике в г. Екатеринославе [2, д. 525, лл. 1 – 82]. Следующий руководитель склада Яков Иванович Рислинг, бывший учитель, отец семерых детей, работал сборщиком денег на Павловском складе, затем был переведен на Александровский, где показал себя толковым, грамотным, исполнительным работником. 28 декабря 1903 г. он написал прошение с просьбой назначить его заведующим Александровским винным складом, когда откроется вакансия. В октябре 1905 г. он получил это место, проработал здесь до июня 1907 г. и был переведен на такую же должность в Верхнеднепровск «для пользы службы» [2, д. 527, лл. 1 – 41]. Дела он сдавал Николаю Леонтьевичу Величко-Переноско [1, д. 284, л. 43; 2, д. 437, лл. 1 – 7].

Часто происходили и изменения в составе помощников заведующего складом. В первые годы их было двое, в начале XX века в штатном расписании числился только один человек на этой должности с окладом сначала 60 руб., а с декабря 1901 г. – 75 руб. в месяц. Количество складов уменьшалось, работники закрывающихся предприятий перебирались в другие населенные пункты. В 1902 г. Александровский склад уже имеет номер 9 [1, д. 162, л. 1].

Бухгалтерские функции исполняли конторщик и его помощник (оклад соответственно 66 руб. 66 коп. и 37 руб. 50 коп.). После повышения заработной платы конторщик стал получать 83 руб. 33 коп. в месяц. Инкассацией занимались два сборщика, которые кроме основной зарплаты в 75 руб. получали еще и разъездные средства – 50 руб. Для обеспечения безопасности перевозки денег их сопровождали стражники. Им платили по 20 руб. в месяц [1, д. 92, л. 8]. Технологическая часть изготовления продукции была возложена на подвального (оклад 50 руб., позже – 66 руб. 66 коп.), который занимался ректификацией спирта, подготовкой воды, рассиропкой т. е. разбавлением спирта, фильтрацией водки, ее разливом, укупоркой и упаковкой [1, д. 58, л. 38]. Его помощник принимал участие в освидетельствованиях всех транспортов спирта, вина, питей и материалов, наблюдал за качеством помывки посуды, разливкой, наклейкой этикеток, укупоркой бутылок, вел учетную документацию [1, д. 162, л. 74].

Важную роль играли машинист и его помощник, которые отвечали за всю техническую часть производства: паровой котел, фильтрационные батареи, насосы паровые на 300 и 600 ведер в час, колодезный ручной насос Третцера, вращательный колодезный насос Гампля, 6 насосов Альвейера №№ 5, 6, 7, 8, два насоса неизвестной системы и другие агрегаты [1, д. 80, лл. 28 – 33 об.; д. 94, лл. 40 – 47]. Оклад машиниста составлял 62 руб. 50 коп. (с декабря 1901 г. – 83 руб. 33 коп.) [1, д. 92, л. 6 об.].

В работе казенных винных складов жестко регламентировалось использование сырья, дров, угля, расход воды, посуды. Ежегодно делалась инвентаризация имущества склада. В большом перечне перечислено оборудование, материалы, инструменты, иконы в количестве 76 штук, портрет Государя Императора, свечи и спички [1, д. 80, лл. 23 – 56]. Ответственность за соблюдение инструкций возлагалась на руководство предприятия. За нарушения в работе склада, за неправильный расход сырья, топлива, бутылок на заведующего делались денежные начеты, после выплаты которых чиновник получал сумму меньшую, чем его подчиненные. В 1900 г. с А. Абрамовича высчитывали по 40 руб. в месяц за поте-

рянное или испорченное имущество [1, д. 92, л. 6]. По результатам ревизии 1901 г. на заведующего Александровским складом был сделан начет в размере 60 руб. 21 коп. «за сверхпредельную трату стеклянной посуды» [1, д. 162, л. 61]. В 1898 г. помощником заведующего Александровским складом числился М. В. Волошинов, затем он работал на Никопольском складе. В 1902 г. — снова в Александровске. При увольнении с предыдущего места работы за утраченное имущество на него был сделан начет в размере 62 руб. 24 коп. за сверхпредельную трату посуды — 16 руб. 31 коп. Из его зарплаты, получаемой уже на Александровском складе, ежемесячно вычитали 1/3 часть для погашения этой суммы [1, д. 162, л. 4]. А после ликвидации Никопольского склада сделали новый начет в размере 400 % на сумму 60 руб. за трату годового разлива в штабелях. К этому работнику было много претензий и в Александровском складе. 27 июля 1902 г. Окружной надзиратель в письме заведующему складом обращал внимание на то, что Волошинов плохо выполняет свои обязанности по составлению документов, в которых много ошибок, помарок. Недостаточно внимания уделяет контролю за производством и отпуском питей со склада: из лавок возвращают недолитые бутылки, нарушается технология закупорки бутылок, что приводит к вздутию смолки, обнаруживаются остатки спирта в цистернах [1, д. 162, лл. 218, 263].

Не менее тщательным был ведомственный контроль над организацией работ на предприятиях отрасли. В зависимости от плановых объемов производимой продукции устанавливалось и количество работников склада. В вышестоящие инстанции ежемесячно подавались отчеты о количестве произведенного 90° спирта (исчисления велись в ведрах) и 40° вина. Вычислялась общая производительность одного рабочего выраженная в 1/40 ведра и т. д. Составлялся операционный план о числе и стоимости рабочей силы для выполнения работ [1, д. 64, лл. 1 — 1 об., 18]. Судя по данным проверки качества производимой продукции, на складе выпускали и «Спирт 57°» т. е. крепкую водку [1, д. 74, л. 3 об.].оборот склада в 1899 г. составлял 70 000 ведер по расчету в 40° [1, д. 64, л. 19 об.].

Для ведения учетной документации на складе работало три писца. В штате числились: бондарь, приказчик, рассыльный (он же сторож конторы), два привратника (дневной и ночной), кочегар, кладовщик, штемпельщик, два аппаратчика. Все эти должности занимали мужчины. А вот в разливочном и моечном отделениях работали только женщины: разливщица, пергаментщица, три браковщицы, две купорщицы, обрезальщица, мокальщица, печатница, две наклеящицы этикеток, подносица чистой посуды (она же сливальщица бракованного вина), девять мойщиц посуды, две работницы по очистке посуды от смолки. Разборщиками посуды работали две женщины и один мужчина. Упаковкой продукции занимались трое мужчин [1, д. 48, лл. 3 — 3 об.]. Женский труд использовался на всех предприятиях отрасли, так как за выполнение равноценных операций с мужчинами женщины получали оплату намного меньшую. Для вновь принятых на предприятие рабочих устанавливалась заработная плата ниже соответствующих тарифных ставок. Например, в разборочном отделении разборщик посуды получал заработную плату в размере 22 руб., а разборщица — 9 руб. В разливочном отделении заработная плата женщин составляла от 7 до 12 руб. в месяц [1, д. 48, лл. 3 — 3 об.]. Вероятно, работа женщин на винных складах была выгодна и тем, что они были менее склонны к употреблению спиртных напитков. А вот с мужчинами иногда возникали проблемы. В марте 1902 г. на Александровском складе сторожа Василенко и Валыка были замечены в распитии водки в столовой для

рабочих. Нарушители порядка хранили настойку в шкафу для казенной чайной посуды. Об этом администрации сообщил работник Нищенко, за что сторожа побили его. Приказом заведующего складом их наказали за самоуправство по отношению к доносителю и за хранение водки. По поводу этого происшествия окружной надзиратель сделал замечание руководителю предприятия за слишком мягкое наказание и потребовал «прекратить допущение распития любых спиртных напитков на территории склада», увольнять за появление в нетрезвом виде. Василенко и Вальку перевести на другие работы. А заведующему складом рекомендовал: «почаще посещать столовую для контроля обстановки и чистоты» [1, д. 162, л. 72].

На всех предприятиях казенной винной монополии циркуляром министра финансов от 12 января 1899 г. устанавливался десятичасовой рабочий день. В 1902 г. им же, в виде опыта «с целью улучшения быта рабочих», было разрешено уменьшить рабочий день до девяти часов. Сюда не включалось время необходимое для уборки производственных помещений. В течение года рабочим полагался двухнедельный отпуск.

Ведомственными инструкциями от 11 февраля 1897 г. и 14 марта 1902 г. определялись санитарный надзор и организация медицинского обслуживания рабочих. Согласно им, при каждом складе существовали аптека и небольшой приемный покой, где проводилось амбулаторное лечение. Приемный покой Александровского склада был оснащен набором хирургических инструментов в количестве 64 штук, кроватью с матрацем, подушкой, двумя простынями, двумя наволочками, тремя халатами и четырьмя медицинскими термометрами [1, д. 80, л. 51 об.]. В 1898 г. врачом в амбулатории работал К. Туровский. Медикаменты и перевязочные материалы закупали в аптеке А. Е. Рихтера. В 1898 г. сумма, потраченная складом на эти нужды, составила 47 руб. 11 коп. [1, д. 48, лл. 18 — 18 об.]. В начале XX в. средства на медикаменты выделялись в соответствии с медицинской инструкцией от 14 марта 1902 г. и циркуляром от 25 июня 1907 г. [1, д. 334, л. 29]. В 1908 г. — на эти нужды было выделено 156 руб. По рецептам, выписанным складским врачом, рабочие получали лекарства в этой же аптеке [2, д. 310, лл. 1 — 2, 38]. В 1900 г. доктором при амбулатории склада состоял К. Караманов. Его оклад составлял 25 руб. в месяц [1, д. 92, л. 7]. С 1 января 1902 г. предписанием от 17 января за № 491 содержание врачу при амбулатории Александровского склада было повышено до 350 руб. в год [1, д. 162, л. 14]. В документах 1907 г. упоминается фельдшер Г. Е. Глазунов [1, д. 284, л. 4]. Основными проблемами, с которыми рабочие обращались к врачу, были травмы. В 1908 г. статистика была такова — 146 ранений стеклом и ножом, 18 случаев ожогов смолкой, 97 — трещины рук. Все эти травмы были получены работницами разливного, моечного, разборочного отделений. Врач Караманов в ответе на запрос заведующего складом Н. Л. Величко-Переноско отмечал, что эти заболевания можно отнести к профессиональным, и связаны они с постоянным контактом с водой и влиянием алкоголя на роговой слой кожи. Больные работники с тяжелыми травмами или серьезным диагнозом лечились в больницах за казенный счет. Услугами амбулатории склада имели право пользоваться не только рабочие и служащие предприятия, но и члены их семей, которыми признавались все родственники, проживающие в одной квартире с сотрудником склада и находящиеся на его иждивении [1, д. 334, лл. 22, 24]. По письменному распоряжению заведующего складом врач посещал заболевших работников на дому, за каждый визит ему начисляли оплату — 2 руб. [2, д. 310, лл. 42 — 43].

В 1905 г. на предприятиях г. Александровска проходили забастовки рабочих. 10 февраля группа забастовщиков пришла к казенному винному складу с требованием прекратить работу под угрозой применения силы. В этот день склад не работал, его рабочие потребовали от администрации увеличить заработную плату, вежливо обращаться с трудящимися, отменить обыски, выдавать при увольнении деньги, внесенные в пенсионную кассу независимо от стажа, допустить рабочих к рассмотрению вопросов работы склада совместно с администрацией, отменить вычеты по поводу болезни независимо от ее продолжительности. Чтобы не допустить проникновения посторонних лиц на территорию склада администрация привлекла к охране военных, так как полиция не обеспечила мер безопасности. 11 февраля был выставлен наряд сначала из трех человек, 12 февраля — из десяти, а 14 февраля — из 15 человек. Под угрозой увольнения к работе приступила основная масса рабочих. Исключением стали 7 человек. По всем пунктам требования рабочих были отклонены [2, д. 192, лл. 289, 291, 294, 296, 302, 318].

Заработная плата рабочих на казенных винных складах не менялась в течение многих лет. Поэтому часто добросовестные, трезвые рабочие уходили на предприятия, где платили больше и предоставлялось жилье. С этой проблемой столкнулись на Александровском складе в 1903 г. Осенью многие рабочие-мужчины ушли на железную дорогу и другие предприятия, где в связи с высоким урожаем в сельском хозяйстве поднялись цены на рабочие руки [2, д. 101, л. 152]. Поэтому в казенном ведомстве сделали попытку удержать людей в отрасли путем создания комиссий по улучшению быта рабочих. На это был ориентирован циркуляр Министерства финансов от 20 марта 1903 г. Комиссии создавались на каждом складе. Но подготовка к работе в этом направлении началась еще в конце 1902 г. 28 ноября 1902 г. Окружной надзиратель акцизных сборов 5-го округа Екатеринославской губернии в письме заведующему складом сообщал: «В виду ассигнования Главным управлением на девять складов 1800 руб. на устройство библиотек-читален и организации чтений с туманными картинками для рабочих, необходимо обсудить некоторые вопросы по организации при Александровском складе этого дела, к которому могут быть привлечены, при изъявлении согласия, как служащие на складах, так и чины акцизного надзора и посторонние лица. Поэтому имею честь покорнейше просить Вас пожаловать на совещание 1 декабря сего года в 6 часов вечера» [1, д. 159, л. 1]. 28 декабря 1902 г. владельцу книжного магазина в Екатеринославе В. Е. Алексею было поручено составить 8 библиотек из одинаковых книг в переплетах по прилагаемому списку. Все книги необходимо было упаковать и отправить по железной дороге большой скоростью на казенные винные склады Екатеринославской губернии: в Верхнеднепровский склад № 2, Луганский склад № 6, Бахмутский склад № 5, Мариупольский склад № 7, Авдотинский склад № 8 (станция Караванная), Александровский склад № 9, Павлоградский склад № 3. На Екатеринославский склад, располагавшийся на улице Гимнастической, предлагалось отправить книги без упаковки. Эту работу необходимо было выполнить до 1 апреля 1903 г. В списке было 53 книги религиозного содержания. Художественная литература была представлена такими авторами: Аксаков, Андерсен, Гоголь, Гаршин, Достоевский, Кольцов, Крылов, Майков, Мамин-Сибиряк, Л. Толстой, Тургенев, Пушкин, Ершов, М. Вовчок, Лермонтов, Бекетов, Киплинг, Сенкевич, Тютчев, Жуковский, Островский, Фонвизин, Короленко, Дефо, Ж. Верн, Диккенс, В. Гюго, Шекспир, М. Твен и др. В подборке были книги по истории, географии, этнографии, медицине, сельскому хозяйству, попу-

лярные юридические брошюры: «О правах собственности», «О наследовании», «О брачном союзе», «О союзе родителей и детей», «О нарушении общественного спокойствия», «О преступлениях против собственности и частных лиц», «О духовном завещании» и др. [1, д. 159, лл. 4, 6 — 13]. К сожалению сведений, о том были осуществлен этот проект, автору обнаружить не удалось.

На Александровском складе в апреле 1903 г. была учреждена комиссия, которая первоначально называлась Комиссией по организации чтений, с 21 июня именуемая Комиссией по улучшению быта рабочих при Александровском казенном винном складе 5-го округа Екатеринославского акцизного управления. В нее вошли Окружной надзиратель В. А. Золотницкий — председатель, делопроизводитель Я. Я. Коношенко-Котов, контролер М. И. Самойлов, заведующий складом В. Л. Рацевич, конторщик Н. П. Хабаровский, подвальный С. С. Лукинов, служащий в конторе склада П. Г. Журавленко, помощник окружного надзирателя А. Н. фон Гарньер — члены комиссии. Заседания комиссии проводились ежемесячно. Члены комиссии понимали, что улучшение быта рабочих возможно только при увеличении их заработка. Поэтому уже в первый год работы перед вышестоящей инстанцией — Центральной комиссией — был поднят вопрос о необходимости материальной заинтересованности рабочих, о поднятии жалования, о введении прибавок к жалованию за длительность работы на предприятии. Предлагалось установить заработную плату мужчинам, прослужившим 6 лет — 25 руб., женщинам — 15 руб. в месяц. Прибавку назначать каждые два года. Полученный ответ был категоричен: средств на повышение жалования нет. Необходимо заботится о поднятии умственного и нравственного уровня рабочих и это должно связывать человека с местом работы [2, д. 101, лл. 46, 125, 142]. Поэтому комиссия сосредоточила свои усилия на просветительском и развлекательном направлениях.

Прежде всего необходимо было обустроить библиотеку. Заведовать ею согласился конторщик винного склада Николай Павлович Хабаровский. Для начала выписали подобранную библиотеку на 150 руб. в комитете по устройству сельских библиотек при Харьковском обществе грамотности. Требования к перечню книг для складских библиотек были теми же, что и для Попечительства о народной трезвости. Затем заказали книги 465 наименований на сумму 168 руб. 11 коп. у книготорговца Алексева. Впоследствии библиотека постоянно пополнялась. Завели книги учета — инвентарь, алфавитный каталог отделов и журнал для записи выдаваемых книг. Приготовили книжный шкаф, штампель библиотеки. Форму выдачи книг позаимствовали у библиотеки местного Покровского братства. Первоначально библиотеку разместили в столовой, затем переместили в две комнаты бывших квартир служащих около архива склада. Центральной комиссией для всех складов были выписаны журналы «Досуг и Дело», «Читальня народной школы», «Наука и жизнь». Со временем оказалось, что у Хабаровского не хватает времени на работу в библиотеке, поэтому ее поручили Рислингу. Необходимо было составить картотеку, изучить запросы рабочих и подготовить список книг для пополнения библиотеки. Решили ввести обязательную отметку об отсутствии задолженности в библиотеке при увольнении рабочих и служащих и требование компенсировать читателями стоимость испорченной книги. На заседании комиссии от 7 октября 1904 г. было принято решение брать с каждого читателя расписку о взятой книге и передавать документ в контору склада [2, д. 101, лл. 17 — 18, 41 — 42, 48, 52]. Члены комиссии, работавшие на общественных началах библиотекарями и сменявшие

друг друга, несли материальную ответственность за книги, утерянные читателями. В 1907 г. во время передачи библиотеки Ильиным Рогозину была обнаружена нехватка 85 книг на сумму 47 руб. 92 коп. Ильина обязали выплатить эту сумму [2, д. 250, л. 12, 37]. На 1 января 1905 г. в библиотеке было 67 читателей. Из них 25 — служащие склада, 42 — рабочие (11 — мужчин и 31 — женщина). Книг в это время насчитывалось 722 экземпляра (64 — духовно-нравственного содержания, 307 — беллетристика, 43 — история, 28 — биографии, 69 — география и этнография, 66 — естественная история, 40 — общественные науки, 11 — медицина, 94 — учебники и учебные пособия) [2, д. 101, л. 335]. Среди наиболее активных читателей были Николай Леонтьевич Величко-Переноско, Сергей Константинович Вальяно, Василий Иванович Бондарев, Григорий Емельянович Глазунов, Виктор Михайлович Горячев, Дарья Ефимовна Дворецкая, Мария Митрофановна Кривдина [1, д. 324, л. 8, 11 об., 13 — 15 об., 19, 21, 23, 41].

По рекомендации Центральной комиссии по улучшению быта трудящихся от 12 июня 1903 г. в Александровске был рассмотрен важный вопрос об устройстве в складе воскресной школы для обучения рабочих грамоте, так как многие в то время, особенно женщины, очень нуждались в этом. Смету на эти работы и список лиц, которые будут заниматься обучением, необходимо было отправить на согласование в вышестоящую инстанцию. Свои услуги по обучению рабочих грамоте предложили: М. М. Самойлов, 30 лет, старший контролер, студент Харьковской Духовной семинарии, коллежский секретарь; Н. Е. Экквист, 27 лет, мещанин, писец при складе, окончил Гнединское ремесленное училище; Е. П. Фронков, 20 лет, писец, крестьянин, окончил Александровское четырехклассное городское училище; В. И. Рубан, 21 года, казак, закончил Константиноградское уездное училище [2, д. 101, л. 57, 61]. Было подано ходатайство об открытии школы. В перечень учебников и оборудования вошли: азбука Некрасова — 20 экз., Новая азбука графа Л. Н. Толстого — 20 экз., Разрезной алфавит — 1 экз., «Первое наставление детям в учении православной церкви» — 10 экз., «Книга взрослых (первый год обучения для воскресных школ)» — 5 экз., Сборник арифметических задач Г. Я. Юревича — 20 экз., карандаши — пять дюжин, тетради с косыми линиями — 100 шт., сосновая доска — 1 шт. [2, д. 101, л. 69 — 70].

Но в 1903 г. вечерние классы так и не начали работу из-за длительного согласования этого вопроса в различных инстанциях. 15 января 1904 г. наконец было получено разрешение директора народных училищ Екатеринославской губернии устроить на Александровском казенном винном складе вечерние классы для обучения грамоте рабочих, отдельно мужчин и женщин. Занятия решили проводить четыре раза в неделю. Обязанности учителя возложили на конторщика М. И. Самойлова, так как он окончил полный курс духовной семинарии [2, д. 101, л. 160 — 162]. Началась подготовка к занятиям. Отобрали из рабочих по десять мужчин и женщин полностью неграмотных, но желающих учиться. Обучение предполагалось вести двумя группами, поэтому в помощь Самойлову решили привлечь Рислинга. Одна группа обучалась по понедельникам и четвергам, вторая — по вторникам и пятницам. Продолжительность занятий составляла 1,5 часа, но по желанию учащихся могли заниматься и дольше. В первое время жесткого расписания не было. Закон божий решили начать преподавать только после того, как учащиеся научатся бегло читать. Курс обучения должен был соответствовать программе народных школ [2, д. 101, л. 180]. 7 марта 1904 г. вечерние классы были открыты во временном помещении в комнате, предназначенной для хранения

вина и пустой посуды. В мужскую группу набрали 10 человек, немного знакомых с грамотой. С ними провели только три занятия, затем прекратили из-за неявки учащихся. Проверка показала, что мужчины ежедневно заняты на сверхурочных работах по упаковке и перемещению готовой продукции и на занятия не успевают. Занятия в женской группе начались 8 марта, велись регулярно по понедельникам и четвергам после работы. Учащимся разрешалось приходить по мере освобождения от работы — с 18 до 19 часов. Фактически продолжительность занятий составляла два часа. В классе было 11 человек. Но уже к апрелю выбыло пять женщин, не выдержавших позднего окончания работы. До 7 июня было проведено 24 урока. Женщины научились читать по азбуке Некрасова и подвижному алфавиту, писать на бумаге карандашами, изучили цифры, освоили сложение и вычитание в пределах десяти.

Занятия были прекращены и возобновились только 10 декабря. Теперь они проводились по вторникам и пятницам. Женская группа пополнилась шестью ученицами. Поэтому организовали два класса: первый — изучает звуки и их письменное изображение, второй — повторяет пройденное ранее, практикуется в чтении по азбуке Л. Н. Толстого. Здесь начали писать пером и чернилами. Дальнейшее обучение велось по программе народных школ. В это время занятия проводили во вполне благоустроенном помещении в здании бывшей конторы. Рядом с классом находилась комната для хранения учебников и пособий [2, д. 101, л. 257 — 257 об.]. А вот организовать мужчин было сложно. Члены комиссии обратились к заведующему складом с просьбой поговорить с рабочими и объяснить им пользу от обучения. За проведение занятий в вечерних классах Комиссия по улучшению быта рабочих вынесла благодарность М. И. Самойлову и Я. И. Рислингу. В 1905 г. встал вопрос о дальнейшем функционировании вечерних классов, так как разрешение было получено только на 1904 г., а ученицы просили продолжить занятия. Поэтому снова пришлось хлопотать и только 20 апреля 1905 г. Попечитель Одесского учебного округа разрешил продлить существование вечерних классов без ограничения определенным сроком [2, д. 101, л. 265, 278]. Но в связи с забастовками 1905 г. комиссия приняла решение свою деятельность ограничить выдачей книг в библиотеке. Изменились и настроения в обществе. Обучение в вечерних классах осуществлять было некому, служащие склада отказались бесплатно вести занятия. В протоколе заседания комиссии от 6 ноября 1905 г. отмечалось, что «рабочие несочувственно относятся к обучению». Поэтому вопрос о бесплатном обучении больше рассматриваться не будет [2, д. 101, л. 339]. Летом 1907 г. вновь был поднят вопрос о возобновлении занятий в вечерних классах. Члену комиссии Клостерману было поручено побеседовать с рабочими и подготовить сообщение на заседание комиссии. 11 ноября его доклад был рассмотрен. Был сделан вывод о том, что школа при складе не функционирует, так как рабочие не хотят ее посещать после работы. Желающие получить образование посещают воскресную школу грамоты в городе [1, д. 284, л. 14, 34]. Больше к вопросу об организации обучения рабочих склада комиссия не возвращалась.

Одним из направлений деятельности комиссии по улучшению быта рабочих была организация лектория, который тогда называли «чтения с туманными картинками». Для этой работы были заказаны «волшебный фонарь», прибор для освещения, стол, экран, специальные картины на стекле. В качестве лекторов согласились выступить: врач К. С. Караманов; коллежский асессор И. С. Давидов-

ский — помощник надзирателя акцизных сборов; Я. Я. Коношенко-Котов — дворянин, делопроизводитель акцизного управления; В. И. Манасевич — коллежский секретарь, акцизный контролер; М. И. Самойлов — коллежский секретарь, акцизный контролер; Н. Г. Братчиков — дворянин, сборщик денег; Н. П. Хабаровский — конторский служащий; В. Д. Кириленко — крестьянин, помощник заведующего складом; С. С. Лукинов — мещанин, подвальный в складе; М. В. Волошинов — мещанин, помощник заведующего; В. В. Козак — помощник конторщика в складе; И. К. Кулик — крестьянин, помощник машиниста; Е. П. Фролков — крестьянин, писец в складе; Н. Е. Экквист — мещанин, писец в складе; П. Г. Журавленко — мещанин, писец в складе; С. Ф. Мовчановский — дворянин, писец в складе; Я. И. Рислинг — сборщик денег. Кандидатуры чтецов утверждались губернатором [2, д. 101, лл. 19, 21, 24,].

Но на практике не все претенденты были готовы к публичным чтениям. Окружной надзиратель пятого округа, посетив одно из мероприятий, отмечал, что чтецы не всегда готовы к чтению, текст не отрепетирован, картины не разложены последовательно. Поэтому он просил чтецов тщательно готовиться к выступлению — тему и материалы для него подбирать не менее чем за неделю [2, д. 101, л. 108]. Составлять график чтений нужно было заранее, так как картины были дороги, и купить их полный комплект для каждого склада было нереально. Поэтому на три месяца вперед каждый склад должен был подать заявку в Центральную комиссию, а уже там распределяли картины. При пересылке со склада на склад стеклянные световые картины иногда раскалывались, путались заказы. В феврале 1904 г. из Верхнеднепровского склада вместо комплекта «Об Америке» прислали «Жизнь в Африке» [2, д. 101, лл. 182 — 184]. Был и другой путь решения этой проблемы — по договоренности с Александровским уездным комитетом Попечительства о народной трезвости часть картин брали у них [2, д. 101, лл. 6, 29]. Темы чтений выбирали по сочинениям, одобренным Министерством народного просвещения и Святейшим Синодом. Лекции по медицине, гигиене, ветеринарии разрешалось читать только лицам, имеющим соответственные степени [2, д. 101, л. 35]. Вот некоторые примеры. 11 апреля 1904 г. состоялись чтения в двух отделениях. Первая тема: «Уничтожение на земле Господа нашего Иисуса Христа» с демонстрацией 11 световых картин о страданиях Христа. Чтец Г. Журавленко. Текст составлен протоиереем Стефаном Оповичем. Во втором отделении Г. Экквист прочитал повесть И. С. Тургенева «Муму». На 18 апреля намечались темы: «Сказка о рыбаке и рыбке» и «Как останавливать кровь». На 25 апреля — «Палестина» и «Иоанн Грозный». В этот день после чтений предполагалось предоставить слово и слушателям, которые будут декламировать стихи [2, д. 101, лл. 198 — 199]. Первый опыт проведения чтений показал, что для рабочих пока непривычна такая форма досуга, и они уклоняются от присутствия на этих мероприятиях. Пробовали проводить их и днем, и вечером, при керосиновом и при электрическом освещении, рабочим даже разрешали приводить с собой знакомых. Но эффекта никакого не было. Тогда решили перед чтениями предложить слушателям настольные игры: бикс, блошки, мячи, домино, лото, шашки. Организацию игр поручили Журавленко, Экквисту, Фролкову под руководством Коношенко-Котова [2, д. 101, л. 248]. Но и этим не ограничились. 17 августа 1903 г. комиссия приняла решение после чтений устраивать пение и танцы [2, д. 101, л. 84].

На заседании 23 апреля П. Г. Журавленко и М. П. Волошинова попросили организовать из рабочих и служащих любительский хор. Для занятий пением

решили приобрести металлогармонику. Спевки предлагалось проводить в праздничные дни и в нерабочее время. На этом заседании было положено начало традиции — 29 июня, в день открытия монополии, устраивать праздник с молебном, гуляниями для рабочих с пением, танцами, угощением. Деньги на проведение этого мероприятия решили собирать путем подписки между лицами акцизного надзора и служащими при складе. В результате было собрано 55 руб. 30 коп. от 33 лиц. Наибольшие суммы пожертвовали: Золотницкий — 10 руб., Рацевич — 5 руб., Гарньер, Самойлов, Полешко — по 3 руб., Коношенко-Котов, Кизименко, Волошинов, Хабаров, Лутович — по 2 руб., остальные пожертвования составляли от 1 руб. до 30 коп. [1, д. 159, лл. 15 — 15 об., 38].

Основу праздничного концерта составило хоровое пение в двух отделениях. Управляли хором Журавленко и Волошинов. В репертуаре были украинские, русские, цыганские песни: «Ой гиля, гиля», «Ой ішов я вулицею», «Мы дружно на врагов», «Ой гаю, мій гаю», «Гей не дивуйтеся», «Лугом іду», «Тихо тихо Дунай воду несе», «Ой продала дівчина курку», «Тече річка», «Кукушка», «Застучи моя дубинушка», «Во поле береза стояла», «Вечером красна девица», «Ах ты ноченька», «В селе мальчик Ванька жил», «Мы живем среди полей». Исполняли и романсы: «Встретясь с тобой», «В глубокой теснине Дарьяла» [2, д. 101, лл. 89 — 100]. В первом перерыве устроили чай для рабочих. После второго отделения подали закуски и прохладительные напитки. Завершили праздник танцами. На организацию мероприятия потратили собранные деньги и 20 руб. из средств, ассигнованных на развлечения для рабочих [1, д. 159, л. 17]. 29 июня стало ежегодным праздником на Александровском складе.

Чтобы постоянно не тратить деньги на наем оркестра в октябре 1904 г. на Александровском складе решили организовать свой духовой оркестр из 15 человек. На эти цели решили попросить Центральную комиссию выделить 100 руб. на приобретение музыкальных инструментов и 250 руб. на уплату учителю за обучение рабочих музыке. Исходили из того, что в текущем году было недоассигновано 150 руб. По положению, остатки средств с других складов могли быть переданы александровцам. Некоторые сотрудники административного аппарата высказали желание предоставить свои инструменты и самим участвовать в работе оркестра. Поэтому оплачивать надо было обучение только десяти человек. Участие рабочих в мероприятиях, проводимых комиссией, не всегда было добровольным. Об этом свидетельствует письмо Центральной комиссии от 1 апреля 1905 г., в котором говорилось о необходимости «улучшить организацию хоров и оркестров при казенных винных складах, дабы не было со стороны складских рабочих заявлений подобных заявлению рабочих Александровского склада, выразивших желание, чтобы участие в хоре и оркестре не было обязательным, а по соглашению и за особое вознаграждение» [2, д. 101, лл. 237, 330].

Одним из направлений деятельности комиссии была организация самодеятельного театра. В письме от 12 июня 1903 г. председатель Центральной комиссии указывал, что одним из желательных развлечений для рабочих признана постановка спектаклей. Устраивать их он предлагал в одном из производственных помещений, где размещать разборную сцену стоимостью не более 50 руб. Была составлена смета. Спектакли решили устраивать в новом упаковочном отделении. В январе 1904 г. сцена была готова. Она состояла из разборного дощатого помоста площадью 6 квадратных сажень на деревянных козлах. Была пошита занавесь с изображением г. Неаполя. Из деревянных реек, обтянутых холстом, изготовили

расписные декорации, изображающие богатую и бедную комнаты, лес. Из картона изготовили тумбы. Для этих работ использовали древесину, оставшуюся после перестройки склада. Потрачено было 57 руб. 80 коп. [2, д. 101, л. 167].

Организацию спектаклей поручили Волошинову и Мовчановскому. Выбор пьес они должны были осуществлять под руководством Фон Гарниера и Рацевича. На 1903 год планировалось организовать спектакли 7 сентября, 1 октября, 21 ноября, 26 декабря [2, д. 101, лл. 55, 69, 84]. Репертуар самодеятельных театров необходимо было подбирать из списка издаваемого Главным управлением по делам печати. Но, как отмечалось в отчете комиссии по улучшению быта рабочих в Александровском казенном винном складе за 1903 г., в разрешенных сборниках было мало пьес на малороссийском языке. Это создавало проблемы, так как рабочие были выходцами из разных губерний и с трудом заучивали слова на русском языке [2, д. 101, лл. 39, 152]. Популярностью у зрителей пользовались водевили Осетрова: «Господа на час», «Тысяча рублей», «Сапоги ушли», «Крашенный зять» [2, д. 101, лл. 100, 134]. В 1904 г. специально для театра выпи-сали в библиотеку драматические произведения Кропивницкого: «Вуса», «Дай сердцу волю, заведе в неволю», «Дві сім'ї», «Невільник»; Квитки-Основяненко «Шельменко денщик»; Джернери — «Две сиротки»; Мольера — «Мещанин во дворянстве». В рождественский вечер 1905 г. был поставлен спектакль «Мартин Боруля» [2, д. 101, лл. 207, 246]. Режиссерами спектаклей выступали служащие винного склада.

В праздничные дни проводились мероприятия с обширной программой, включающей в себя чтения, театральные представления, выступления хора, танцы, а иногда и угощения за казенный счет. Заведующий складом имел право пригласить на праздник семьи служащих в складе, лиц из службы акцизного надзора и несколько человек — официальных лиц города. Для посетителей вечеров на складе были выпущены специальные билеты, которые выдавал заведующий складом. Рабочие, пожелавшие пригласить своих родных или знакомых, получали билеты и на них [2, д. 101, лл. 52, 265]. В 1904 г. состоялись вечера с угощением: 7 февраля — по поводу Сырной недели, 29 марта — Пасхальной недели, 29 июня — дня Петра и Павла, 26 декабря — Рождества Христова. Без угощения — 16 мая — Троица, 15 августа — Успение Пресвятой Богородицы, 1 октября — Покров Пресвятой Богородицы, 21 ноября — Введение во храм Пресвятой Богородицы [2, д. 101, л. 161]. Особенно весело проходили рождественские вечера, которые продолжались до двух часов ночи. Для вечера 26 декабря 1903 г. было закуплено ½ фунта чаю на 1 руб., 20 фунтов сахара на 3 руб., 100 булок малых на 2 руб. 25 коп., 50 булок больших на 2 руб. 25 коп., ½ пуда колбас разных на 4 руб. 50 коп., ½ пуда ветчины на 5 руб., 20 фунтов конфет на 4 руб., 1 пуд пряников на 6 руб., 20 фунтов орехов на 3 руб. Закуска была разложена в виде бутербродов, десерт упакован равными частями в кулечки [2, д. 101, л. 132]. Таким образом рабочим показывали, что можно весело проводить праздники без спиртных напитков.

Члены комиссии по улучшению быта рабочих много сил прилагали для организации этих мероприятий. Вся работа велась на общественных началах, а когда не хватало средств, выделяемых казной на эти цели, служащие склада сдавали по подписке свои деньги. Неоднократно делались попытки привлечь рабочих для участия в обсуждении планов работы комиссии, но безрезультатно. На заседании 13 марта 1905 г. член комиссии Братчиков отмечал, что во время забастовки проявилось «несочувственное отношение рабочих к устраиваемым

Александровскій № 9 казенный винный складъ.

ПРОГРАММА
ГODOBAGO ПРАЗДНИКА СКЛАДА
 (день свв. Петра и Павла)
 устраиваемаго въ зданіи склада, съ постановкой домашняго спектакля.

Въ Понедѣльникъ 28-го Іюня 1910 г.
 любителями драматическаго искусства
 служащими, рабочими, и приглашенными со стороны, подъ управленіемъ помощника конторщика склада

Г. РУБАНА
 будетъ поставлено на складской сценѣ

1. „НЕЧИСТА СЫЛА“
 Малорусская пьеса въ 4 дѣяхъ, соч. Ф. В. Рутковскаго.

ДІЕВИ ЛЮДЫ:

Гарасымъ Будякъ, мырошникъ	г-нъ Рубанъ.
Горлына ейго друга жинка	г-жа Афанасьева.
Галя Його дочка видъ першой жинка	г-жа Лазаренко.
Максымъ Коваль, наймытъ у Будяка	г-нъ Курипка.
Иванъ Грызодубъ, бувалый чоловикъ	г-нъ Черный.
Федиръ Прищипъ, богатый удивецъ	г-нъ Старчевскій.
Крючокъ, сельскій облакаты	г-нъ Булдовскій.
Паляныця, швецъ	г-нъ Мариниченко.
Нырка, урядникъ	г-нъ Пугачевъ.
Гапка, наймычка у Будяка	г-жа Кривденко.
Парубки	1-й г. Полижайченко.
	2-й г. Овсяницкій.
	3-й г. Батеръ.
	4-й г. Митрофаненко.

2. „Піймавъ облызня“
 жартъ на 1 дію соч. Колесниченка.

ДІЕВИ ЛЮДЫ:
 съ хоромъ и танцами.

Сырдръ Логвынь, старый чоловикъ	г-нъ Рубанъ.
Катря, Його дочка	г-жа Дворецкая.
Дмытро, его годованецъ	г-нъ Пугачевъ.
Харламій, сельскій облакаты	г-нъ Старчевскій.
Семень, небижъ его	г-нъ Курипка.
Христя, подруга Катри	г-жа Петренко.
1-й Парубокъ	г-нъ Черный.
2-й Парубокъ	г-нъ Полижайченко.
1-я Дивчина	г-жа Лазаренко.
2-я Дивчина	г-жа Афанасьева.

Парубки, дивчата и музыка.
 Народный хоръ подъ управленіемъ г. Демченко.

Начало спектакля ровно въ 7 часовъ.

III.
 Въ антрактахъ и послѣ спектакля танцы
 и угощеніе рабочихъ до 3 часовъ ночи.
 Исп. об. Завѣдующаго складомъ Мариниченко.
 Конторщикъ Rogoznyj.

Печ. дозвол.—Александровскъ, типо-лит. Э. М. Торговицкой

Программа годового праздника 28 июня 1910 г.

для них развлечения». Поэтому было решено оставить вопрос о развлечениях открытым и озаботиться улучшением их быта в «тесном смысле слова» [2, д. 101, л. 276]. В ноябре было принято решение в связи с современным положением из всей деятельности оставить только работу библиотеки. «Остальное устранить на неопределенное время» [2, д. 101, л. 339]. Но уже в декабре женщины-работчие Пашина, Ильина, Дворецкая, Иванова, Качурина, Педакова, Бойкова и др. обратились в комиссию с просьбой организовать на Рождество вечер с танцами и спектаклем. Просьбу выполнили. 26 декабря 1905 г. состоялся праздник. На устройство спектакля было выделено 6 руб., на наем оркестра — 15 руб., на чай, сахар и хлеб — 10 руб. [2, д. 101, лл. 342, 351].

В последующие годы основным направлением работы комиссии становится библиотека. На 1907 г. Александровскому казенному винному складу выделили 150 руб., которые выдавали по частям ежемесячно. В октябре дополнительно поступило 80 руб. Поэтому решили выписать для библиотеки периодические издания «Голос Москвы», «Русская правда», «Русская земля», «Свет» с приложением, «Фельдшер» с приложением, «Природа и люди». Кроме того запланировали купить собрания сочинений А. П. Чехова и Л. Н. Толстого и переплести наиболее востребованные у читателей сочинения Станюковича, Салтыкова-Щедрина, Каразина, Жюль Верна, Толстого, приложения к журналам «Родина» и «Нива». Периодические издания решили размещать в столовой на отдельном столе. В конце 1907 г. в библиотеке насчитывалось 832 книги на сумму 359 руб. 68 коп. [1, д. 284, лл. 2, 34, 43].

В 1907 г. организовали три вечера. Первый состоялся на масленицу — 3 марта. Чтобы разнообразить культурную программу на этом мероприятии помощник заведующего складом Вишняков продемонстрировал свой граммофон, бывший редкостью в то время. Затем были показаны одноактные пьесы «Старі до молодих не підгортайтеся» и «Кум мірошник або сатана у бочці». Вечер завершился скромным чаепитием, на которое потратили 5 руб. 93 коп., и танцами до часу ночи. Традиционный праздник 29 июня открылся молебном в 11 часов. Вечерние мероприятия начались в 19 часов. В программе было пение церковного хора хутора глухонемых под управлением Ефименко, игра балалаечников под управлением Дацюка, игра на губных гармошках. Эти артисты были приглашены на концерт и выступали бесплатно. Самодеятельные артисты склада представили шутку «Нашла коса на камень» и пьесу Кропивницкого «По ревизии». Судя по всему, оркестр из рабочих склада так и не был создан. На угощение было потрачено 20 руб. и состояло оно из пирожков из кондитерской Гладкова, содовой воды, кваса, фруктовой воды, конфет и орехов. В конце декабря 1907 г. была организована елка для рабочих с танцами, демонстрацией картин кинематографа и закусками [1, д. 284, лл. 8 — 9, 14 — 17]. В 1908 г. комиссия планировала провести три вечера отдыха — в день Пасхи, 29 июня и в Рождество. Но пасхальный вечер пришлось отменить, так как рабочие пожелали в праздничный день быть дома. Все меньший интерес вызывали и чтения с туманными картинками, на организации которых настаивала центральная комиссия. В городе работали кинематографы, им и отдавали предпочтение жители города. Вопрос о вечерних классах откладывался до лучших времен. Ежегодно решением комиссии по улучшению быта рабочих осуществлялось пополнение библиотеки — выписывались газеты, журналы, приобретались новые книги. Члены комиссии Фон Гарниер и Рогозный подарили библиотеке литературные приложения к журналам «Нива»

и «Родина» за несколько лет — всего 73 тома. Чтобы заинтересовать рабочих на рождественском литературно-танцевальном вечере 1909 г. устроили бесплатную демонстрацию картин кинематографа [2, д. 311, лл. 1, 3, 7, 13, 40, 44]. Годовой праздник склада 29 июня пытались организовать на пароходе, но из-за «непостоянства погоды и ограниченности средств» пришлось снова проводить его на территории склада. Были поставлены спектакли «Наталка Полтавка», «Царицыны черевички». Участниками спектакля стали рабочие, служащие склада и приглашенные артисты малорусской оперетты. Завершалось все как обычно — танцами под музыку и угощением [2, д. 371, лл. 2, 11, 15, 18]. В последующие годы работа продолжалась по тем же направлениям.

В период Первой мировой войны казенным винным складам было дано распоряжение приостановить ректификацию спирта, уволить основную массу рабочих, оставив только самое ограниченное число их, необходимое для отпуска спирта и вина в заведения трактирного промысла первого разряда, для аптек, учебных, ученых, технических и других надобностей, а также для приготовления и разлива денатурированного спирта [3, д. 54, л. б/№]. 23 мая 1915 г. последовал циркуляр управляющего акцизными сборами Екатеринославской губернии от 23 мая 1915 г., которым разрешалось в случае необходимости производить работы на складах с винами под контролем акцизных чиновников. При этом не допускать пополнения и продажи продукции [3, д. 65, л. б/№]. В 1916 — 1917 гг. производственная деятельность на казенных винных складах была прекращена. Естественно ни о каком улучшении быта рабочих речь уже не шла.

Деятельность комиссии по улучшению быта рабочих на Александровском казенном винном складе была направлена на духовное развитие трудящихся. Ее члены сделали попытку повысить образовательный и культурный уровень работников. В свободное от работы время, безвозмездно, а временами и внося свои личные средства, служащие склада выступали в роли учителей, библиотекарей, режиссеров, артистов, лекторов. К сожалению не все виды деятельности комиссии нашли понимание и поддержку среди рабочих. Но главная цель была достигнута — люди, производившие водку, поняли, что свободное время можно проводить весело, интересно, содержательно без потребления спиртных напитков.

Библиография

1. ГАЗО, ф. 26, оп. 1.
2. ГАЗО, ф. 27, оп. 1.
3. ГАЗО, ф. 28, оп. 1.

Чайка О. В.

Діяльність комісії з поліпшення побуту робітників на Олександрівському казенному винному складі

В даній статті розповідається про роботу Олександрівського казенного винного складу та діяльність створеної тут комісії по поліпшенню побуту робітників. Службовці підприємства активно працювали на громадських засадах створюючи бібліотеку, вечірні класи для навчання неписьменних робітників, самодіяльні театр та хор, читали лекції для інтелектуального розвитку трудящих. Не завжди вони мали підтримку і розуміння тих, для кого працювали. Але своєю роботою вони довели, що можна навчити людей проводити вільний час без вживання алкоголю.

Chayka O. V.

**Activities of the commission for improvement of a life of workers
on Aleksandrovsk a state wine warehouse**

In this article it is told about work of the Aleksandrovsky state wine warehouse and activities of the commission created here for improvement of a life of workers. The serving enterprises actively worked on a voluntary basis creating library, evening classes for training of illiterate workers, amateur theater and chorus, gave lectures for intellectual development of workers. Not always they had support and understanding of for whom worked. But the work they proved that it is possible to teach people to spend free time without alcohol intake.

Красножон А. В.

**АРМЯНСКАЯ ЦЕРКОВЬ АККЕРМАНА
(ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ)**

Армянский храм Успения Пресвятой Богородицы, сохранившийся в г. Белгород-Днестровский, представляет собой прямоугольное в плане сооружение размером: длина — 26,7 м (по внешнему контуру, без учета западного портика), ширина — 8,4 м. По сторонам от алтарной части — два прямоугольных в плане придела. Апсида — шириной 4,35 м и глубиной 3,6 м. Над южным входом сооружен притвор размером 6,4 x 6,4 м. Над западным входом находится портик на четырех колоннах (рис. 1). Дата строительства храма в работах разных исследователей варьируется от XIV — середины XV вв. до 1830-х гг.

«Армянская церковь в Белгороде появилась уже в 1384 г.», — утверждал румынский историк Дж. Сируни, опираясь на сведения документального источника, который указывает, что католикос Теодорос (1389 — 1392 гг.) своим кондаком утвердил предводителем армян Львова архиепископа Ованеса, подчинив его власти также общины Луцка и Манкермана [1, с. 279; 2, с. 87]. Дж. Сируни связывает упомянутый Манкерман с Аккерманом / Белгородом. Но это сопоставление ошибочно [3, сс. 65 — 74; 2, с. 87]. Поэтому, первым косвенным историческим свидетельством в пользу существования в Белгороде армянской общины следует признать грамоту Александра Доброго от 30 июля 1401 г., в которой молдавский господарь позволяет основать в Молдавии армянскую епископию. Особо оговаривается, что главный армянский храм воеводства будет располагаться в престольной крепости Сучавы [4, сс. 21 — 22]. Об армянах Белгорода источник умалчивает.

Тот же Александр Добрый в 1418 г. расселяет 3 000 армянских семей по семи молдавским городам. Правда, в источнике не сообщаются их названия, и неясно: мог ли входить в этот перечень Белгород [3, сс. 65 — 74; 5, сс. 26 — 27].

Однако, уже через три года община белгородских армян ясно упоминается в «Записках» Гильбер де Ланнуа 1421 г. Фламандский рыцарь, побывавший в городе с дипломатической миссией, ставит в своем перечислении общину армян на третье место после генуэзцев и влахов [6, с. 440]. Это первое прямое документальное сообщение о существовании в Белгороде общины армян, и первое косвенное указание на вероятность функционирования в городе армянской церкви.

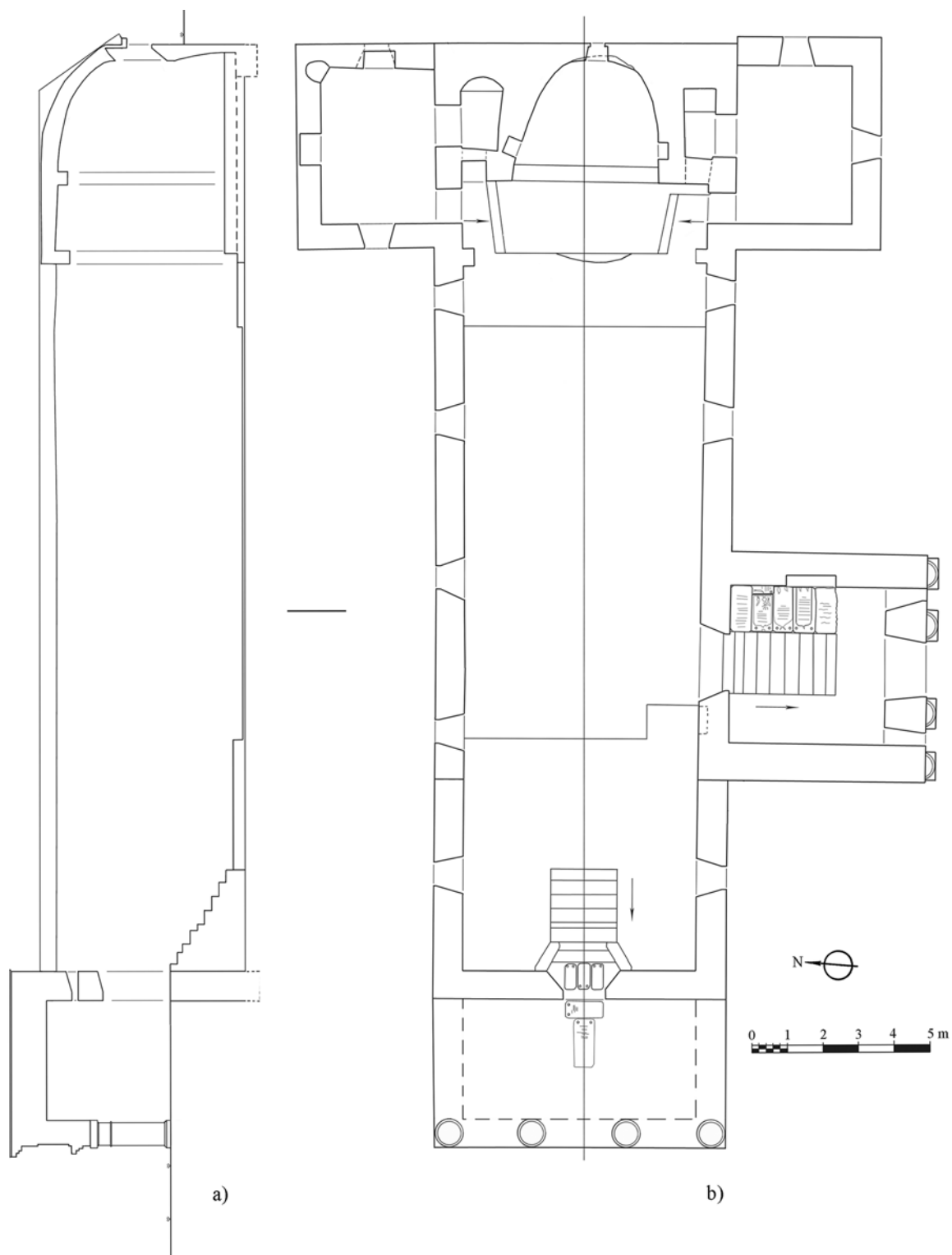

Рис. 1. Армянский храм: а) продольный разрез; б) обмерный план

По справедливому замечанию А. Х. Тораманяна еще одно такое не прямое указание содержится в источнике 1460 г. [7, с. 279]. Речь идет о мемориале, который хранится в Центральной армянской библиотеке Бухареста. Составитель, епископ Николай (Nisoghos), в преамбуле сообщает, что данная книга была начата им в Яссах, а закончена в «городе Аккерман в году 909 (= 1460 г.)» [3,

сс. 65 — 74]. Обращает внимание использование церковником в период подчинения города Молдавскому воеводству, именно татарского названия Белгорода (Аккерман / Акчакермен). Теоретически можно предположить, что коль скоро армянский епископ работал в Аккермане над церковной книгой, то он мог делать это только при храме. Но прямых доказательств тому нет.

В историографии прочно закрепилось мнение, что первое, прямое, недвусмысленное указание на появление в Белгороде нынешней Армянской церкви содержится в сообщении армянского хрониста Гр. Даранагского [7, с. 279]. В 1634 г. он присутствовал на судебном процессе в Константинополе. Представитель турецкого суда, обратившись к армянам-служителям церкви Аккермана, спросил: «Не вы ли последователи тех армян, которых султан Мехмед привез в Константинополь в ссылку из Аккермана? Церковь, которой вы владеете (султан Мехмед) взял у греков и подарил ее вам» [8, сс. 18 — 19].

Несмотря на предельную ясность данного сообщения, А. Х. Тораманян почему-то трактует его, как «упоминание о греческом происхождении нынешней армянской церкви» в Аккермане [7, с. 279]. Но из текста следует, что Мехмед III (1595 — 1603 гг.) подарил церковь армянам, живущим в Константинополе, а не в Аккермане.

Поэтому первым прямым документальным указанием на существование в городе на Днестре армянской церкви, следует признать свидетельство руководителя миссии католического ордена театинцев, Луиджи Мария Пиду де Сент-Олона. В 1664 г., через 34 года после создания Львовского армяно-католического архидиоцеза, миссия прибыла во Львов для пропагандистской работы среди украинских армян. В своих отчетах миссионеры рассказывают об «исправлении» ими армянских церковных книг, не отвечавших догмам католицизма, о контроле за изданием новых книг и т. д. Луиджи Мария Пиду в 1669 г. сообщает о том, что в Молдавии организованы различные религиозные армянские участки, в каждом из которых находится по одной церкви. Среди прочих «участков», он упоминает и Аккерман, как центр религиозного округа [9, сс. 6 — 7].

На протяжении всего XVIII в. история армянского храма Успения Пресвятой Богородицы никак не отражается в письменных источниках. Зато сохранилось несколько планов города второй половины века, на которых отражена планировка храма.

К началу XIX в. относится новый блок документальных источников об армянском храме в Аккермане. Первым из них является подробный отчет о путешествии по Украине и Молдавии, авторства Минаса Бжшкянца, монаха из венецианской армяно-католической Конгрегации Мхитаристов, изданный (на армянском языке) в Венеции в 1820-х гг.: «Путешествие в Польшу и другие страны, где проживают армяне, происходящие от жителей древнего города Ани» [10, с. 25].

Согласно переводу Гр. Авакяна, оставленное М. Бжшкянцем сообщение по поводу Армянской церкви, выглядит следующим образом: «Вновь обновленная опись сокровищницы, записана в 1747 г. (от Р. Х — Гр. Авакян.) в приморском городе Аккерман, в притворах храмов трех святых: Успения Пресвятой Богородицы, св. Авксентия и св. Иоанна Богослова» [11, с. 24; 7, с. 279].

В начале января 1829 г. епископом армянской епархии Нерсесом было подано прошение Бессарабскому гражданскому губернатору Е. Н. Голубцову «о достройке армянской церкви в Аккермане». В тексте этого важного документа Нерсес признает, что «неизвестно когда построена армянского исповедания церковь, но

судя по преданиям, она издревле существует, полагают, что даже около 300 лет» [1, сс. 190 – 191]. В 1843 г. церковь посетил Юзеф Крашевский, оставив ее описание, которое отражает современный облик храма [13, сс. 250 – 251].

Другим источниковедческим блоком, который традиционно привлекается исследователями к анализу в ходе попыток датировать храм, является свод lapidарных памятников, происходящих из его стен и прилегающих территорий.

По мнению румынского историка Гр. Гойлава, из Белгорода происходит самая старая памятная армянская плита Пруто-Днестровского междуречья. Текст на плите гласит: «Этот крест вырезан в 416 г.» (= 967 г.) [14, с. 3]. Обстоятельства находки неизвестны. Румынский исследователь истории армян Дж. Сируни полагает, что дата этой плиты «к сожалению, сомнительна» (Siruni 1944: 4). Действительно, согласно документальным и археологическим сведениям, появление средневекового Белгорода относится лишь ко второй половине – к концу XIII в. [15; 16].

Этой плиты не видел на стенах церкви или прилегающей территории другой румынский исследователь Гр. Авакян [17, сс. 2 – 16], а также современник Гр. Гойлава, Л. М. Меликсет-Беков, специально изучавший памятные армянские плиты Белгорода [18]. Нет этой плиты и в «Своде армянских надписей Украины и Молдовы» [19, сс. 383 – 384]. Гр. Авакян, например, прямо утверждает, что опубликованная Гойлавом датировка – результат ошибочной расшифровки [17, сс. 75 – 80].

Тем не менее, информацию этой плиты использует А. Х. Тораманян: «есть свидетели более раннего периода существования культуры армян Белгорода, в частности, X – XII вв.». Историк архитектуры сознательно дистанцируется от разбора вопроса армянской истории в Белгороде X в., ссылаясь на отсутствие среди исследователей единого мнения по данному вопросу [7, с. 278]. Но уже в следующей, более поздней публикации, автор более категоричен в отношении этой плиты [20, сс. 6 – 31]. Не давая никаких прямых ссылок на первоисточник, и не объясняя, почему эта информация не прозвучала в его ранних работах на ту же тему, автор уже вполне уверенно сообщает, что «самая ранняя плита церкви относится к 967 г.». А. Х. Тораманян утверждает, что «эта плита беломраморная вмурована в северную стену церкви. Судя по тексту описания, сам А. Х. Тораманян этот хачкар на стене храма не видел [20, сс. 16 – 17]. По всей вероятности, в тексте монографии, без ссылки передано более раннее сообщение о данной плите, авторства Гр. Гойлава. При этом нет уверенности в том, что и сам Гр. Гойлав видел эту плиту в храме или же вообще правильно ее датировал [14, сс. 12 – 13].

К началу XX века в Армянском храме Аккермана, а также на примыкающей территории и в здании церковно-приходской школы, насчитывалось около сорока плит с армянскими надписями. Из них лишь одна уверенно определяется, как закладная строительная. Остальные являются памятными посвятельными, или надгробными.

А. Х. Тораманян прямо указал на важность данных этих плит в деле решения вопроса о количестве церквей в средневековом Белгороде (Аккермане), времени их функционирования и появления [7, сс. 278, 280].

Л. М. Меликсет-Беков в начале XX в. насчитывает в церкви Успения Пресвятой Богородицы и на прилегающей территории (в периметре ограды храма), 38 армянских плит [18, с. 16]. Сегодня в храме в общей сложности насчитывается 16 плит.

Еще 17 плит исследователь насчитал в каменной ограде храма (их заметил еще и Ю. Крашевский) и 8 — в здании церковно-приходской школы, располагавшейся на прилегающей к церкви территории. Из всего числа лапидарных памятников исследователь дает подробный анализ и перевод текста лишь некоторых, представляющих, по его мнению, наибольший интерес. Он обращает внимание на то, что надписи полны ошибок, как стилистических, так и допущенных при переносе слов. Язык представляет собой смесь книжного с местным диалектом. Содержание могильных надписей шаблонно [18, с. 18].

Особое место среди эпитафических памятников занимает плита 1699 г., поскольку она единственная, которая относится к типу закладных строительных плит с текстом об окончании строительства церкви св. Авксентия. Именно это обстоятельство и позволило мне в свое время высказать предположение, что нынешняя церковь в Белгороде носила имя данного святого и может быть датирована концом XVII в. [21, с. 43]. Сегодня этот тезис следует признать ошибочным.

В своем обзоре армянских лапидарных памятников Аккермана, румынский исследователь Гр. Авакян отмечает, что из 38 исследованных надписей [9, с. 3], 3 — датируются XV в., 5 — относятся к XVII в. (ко второй его половине), 28 — к XVIII в. и 1 — к началу XIX в. При этом, не зафиксировано ни одной плиты, которая относилась бы к XVI в. Он объясняет это тем, что городская торговля была внезапно нарушена турецким вторжением 1484 г. и на протяжении последующего XVI в. этот уже провинциальный османский город подвергался регулярным нападениям казаков и поляков, оставаясь весьма беспокойным местом. Но уже в самом начале XVII в. начинается период войн в самой Армении, вызвавший новый поток эмигрантов, который коснулся, преимущественно, причерноморских городов, в том числе и Аккермана [11, с. 15].

Из всего количества плит XVIII в., максимальное число приходится на 1710-е и 1760-е гг. (по 6 плит). На третьем месте по численности, находятся 1740-е гг. Нет ни одной плиты 1770-х и 1780-х гг.

Анализируя эпитафии могильных плит XVIII в. из Аккермана и окрестностей, Гр. Авакян делает важное наблюдение: большинство эмигрантов происходят из деревень Эриванской губернии, главным образом из села Танакерт. Это свидетельствует о некоей традиции среди армянских переселенцев в выборе мест поселения [11, с. 18].

Несмотря на столь представительный свод эпитафических материалов, происходящих из храма, в середине XX в. известный румынский исследователь Х. Дж. Сируни вынужден был констатировать, что «ктиторы армянской церкви в Белгороде, остаются неизвестными» [5, с. 62].

Поэтому больше внимания исследователи уделили анализу сообщения «вновь обновленной в 1747 г. описи сокровищницы» о притворах храмов трех святых: Успения Пресвятой Богородицы, св. Авксентия и св. Иоанна Богослова» [11, с. 24; 7, с. 279]. Все рассуждения сводятся к поиску ответа на вопрос: упомянутые названия относятся к трем разным храмам, или трем пристройкам одного храма?

В позитивистском духе интерпретировал текст описи Л. М. Меликсет-Беков, настаивая на том, что таковой является прямым свидетельством существования в Аккермане трех разных храмов. Исследователь указывает на соответствие информации учетной книги с текстами двух плит (1699 и 1703 гг.) установленных

в приделах храма, и в которых действительно упоминаются церкви св. Авксентия и св. Иоанна. Сопоставив текст плиты 1699 г. с записью Минаса Бжшкянца, Л. М. Меликсет-Беков приходит к выводу, что церкви св. Авксентия в Белгороде более не существует, она была упразднена до начала XIX в. (время появления архимандрита в городе, иначе он бы о ней упомянул). Зато ныне существующая церковь Успения Пресвятой Богородицы уже точно существовала в 1747 г. [18, сс. 8 – 9].

Ему возражает Гр. Авакян, справедливо замечая, что если бы помимо существующей, в городе были некогда еще и другие церкви, то от них сохранились бы хоть какие-то следы, чего не наблюдается. В подтверждение своего мнения он обращается к свидетельству Луиджи Мария Пиду, который в 1669 г., говорит лишь об одной армянской церкви в Аккермане [11, с. 24; 9, сс. 6 – 7]. Несколькими годами раньше В. Курдиновский попытался объяснить отсутствие материальных следов двух храмов эрозией береговых склонов, на которых они, возможно, стояли [22]. Аргумент весьма умозрительный. Гр. Авакян полагает, что в тексте описи идет речь все-таки о строительстве придела, а не церкви. Исследователь полагает, что нет решительно никаких сведений, указывающих на существование в Аккермане трех армянских церквей. В подтверждение он ссылается на слова Луиджи Мария Пиду (1669 г.) о присутствии в Аккермане лишь одной армянской церкви [9; 7, с. 279]. Таким образом, Авакян датирует один из строительных периодов в церкви – возведение южного придела – 1699 г.

А. Х. Тораманян, указывая, что приделы, как полукультовые сооружения в армянской церковной архитектуре не носили имен храмов, в тексте плиты 1699 г., видит указание на строительство церкви [7, с. 283]. При этом он полагает, что в тексте данной плиты речь идет вовсе не об аккерманской церкви, а о храме св. Авксентия в Сучаве, выстроенном в первой половине XVII в. (!) [7, с. 281]. Это предположение далеко не бесспорно. Время строительства Сучавской церкви не совпадает с датой, указанной на плите. И почему «торговцы и прихожане из Аккермана» построили церковь в Сучаве, а плиту, вырезанную в честь этого события, установили совсем в другой церкви, за много сотен километров? Но в другой части этой же статьи исследователь предполагает, что плита могла быть установлена по окончании реконструкции все-таки аккерманской церкви (строительство алтаря и притворов) [7, с. 291]. То есть, в тексте описи имеются в виду не притворы трех церквей, а малые приалтарные ризницы ныне существующего храма [7, с. 285]. Существование в городе, во всяком случае, в османский период, лишь одного армянского храма, предполагает и современная молдавская исследовательница М. Е. Шлапак, высказывая мысль, что нынешний храм носил имя св. Авксентия, а позже получил еще два престола: в честь св. Иоанна и в честь Успения Пресвятой Богородицы [23, с. 74].

Такие исследователи истории армянского храма в Белгороде, как Ф. Кирика, В. Курдиновский [22], настаивают на существовании здесь трех храмов. Два из них (св. Авксентия и св. Иоанна) могли быть упразднены в связи с переселением большинства армян в Григориополь в 1792. В частности, Ф. Кирика предположил, что после их упразднения престолы церквей св. Иоанна и св. Авксентия были перенесены в нынешнюю церковь, где для них были выделены отдельные алтари. По мнению этого исследователя, с данного момента церковь стала трехпрестольной (а значит, подверглась существенной реконструкции). Перенос престолов мог состояться где-то в конце XVIII в., но не позже 20-х гг. XIX в. То

есть, в период между составлением описи сокровищницы и визитом М. Бжшкянца в Аккерман [22].

Историк архитектуры А. Х. Тораманян переселение армян в Григориополь считал весьма сомнительным поводом для упразднения двух церквей. Датируя 1699 годом реконструкцию алтарного блока нынешней церкви, более раннюю часть сооружения он выделял в неф (XV в.) [7, с. 285]. На факте некогда проведенной реконструкции восточной части храма настаивал и В. Курдиновский. Но только не всей одновременно, а лишь больших боковых приделов. Его мнение основывалось на чисто планировочных особенностях этих двух боковых построек: коль скоро они выведены от апсиды в стороны, находятся вне ее пределов, то и созданы они позже нее [7, с. 286].

В непосредственной связи с переселением армян из Григориополя в Аккерман в первой трети XIX в., ставил факт основания храма и П. Н. Батюшков. Он полагал, что церковь могла появиться после 1831 г., поскольку армяне должны были «вслед за переселением соорудить и церковь» [24, с. 82].

Действительно, в 1831 г. армянская община открыла в Аккермане начальную школу, которая располагалась на прилегающей к нынешней церкви территории [24, с. 159]. Но о строительстве храма в этот момент говорить не приходится. Это не согласуется с более ранними сообщениями Нерсеса [12, сс. 190 – 191] и М. Бжшкянца [7, сс. 279 – 280]. Опираясь на свидетельство последнего, П. Н. Батюшков также пришел к выводу об изначальном существовании в городе сразу трех церквей, две из которых не сохранились. Впервые Батюшков публикует фотографию южного фасада церкви. Историк одним из первых вводит в научный оборот переводы текстов мраморных плит XV в. (и ошибается на год при датировании обеих) [24, прим. 29].

Весьма осторожно выразился по поводу времени появления в Аккермане нынешней армянской церкви и А. А. Кочубинский. Специально храмом он никогда не занимался, но назвал постройку «свидетельницей турецкой эпохи» [25, с. 21]. Как известно, «турецкая эпоха в Белгороде (Аккермане) продолжалась с 1484 по 1806 гг.

Скудость источниковедческой базы, по мнению Л. М. Меликсет-Бекова, не может позволить решить вопрос о времени основания нынешнего армянского храма. Само сооружение он не находит привлекательным «своим наружным видом». Что касается времени основания церкви, автор не говорит об этом ничего определенного, ссылаясь на «отсутствие документов и вещественных памятников» [18, с. 13]. Но при этом он подчеркивает, что некое культовое сооружение в Белгороде должно было существовать уже в XV в. (не обязательно данный храм), поскольку надгробные плиты (каковыми их считает исследователь) 1446 и 1474 годов дают ясное указание на присутствие в Белгороде армянской общины в этот период [18, с. 5].

Это перекликается с мнением Х. Дж. Сируни, который теоретически относил возможность появления первой церкви армянской общины в Белгороде едва ли не к 1384 г., когда Теодорос назначил Ованеса архиепископом армян Львова, подчинив ему также армян Аккермана. Но румынский историк не настаивает на том, что та церковь могла сохраниться до наших дней [26, сс. 68 – 73].

По поводу неопределенности в поисках даты основания нынешней церкви высказался также и Гр. Авакян, заметив, что неизвестно не только когда она была выстроена, но и кем. Довольно неожиданным является его утверждение о том,

что «в архитектуре местной армянской церкви нет и тени влияния армянского духа» [11, сс. 27 – 30].

Основываясь скорее на интуиции, чем на фактических доказательствах, исследователь, все-таки, выдвигает свою версию датировки церкви: «Ее положение ниже поверхности земли, солидная толщина стен, общий вид, напоминающий форму корабля, свидетельствуют, с одной стороны, об основании ее в эпоху, предшествующую появлению в Аккермане генуэзцев, примерно в эпоху татарского владычества в Аккермане» т. е., в XIV в. [11, с. 27; 19, с. 72]. Добавляя при этом, с определенной степенью уверенности, что, во всяком случае, в первой половине XV в., храм уже точно существовал, поскольку на его стенах зафиксированы плиты с соответствующими датами (1446 и 1474 гг.). Правда, оговорившись, что неизвестно как скоро после основания церкви они были вмонтированы в ее стены.

Появление армян в средневековом Белгороде румынский исследователь рассматривает в тесной связи с львовской армянской общиной. Тесные торговые отношения Белгорода и Львова хорошо отражены в письменных источниках и давно известны. Армяне Львова уже в 1344 г. получают от Казимира III право на владение национальными судами. А появляются они в этом городе, видимо, уже в XIII в. На этом основании Гр. Авакян допускает, что армянская община могла появиться в синхронный период и в Белгороде [27, с. 72]. Косвенным подтверждением тому, по мнению исследователя, являются нумизматические находки в Аккермане. Речь идет о бронзовых монетах из столицы Киликийской Армении, города Сис, выпущенных армянским царем Хетумом I, которые были найдены на берегу лимана, в районе цитадели. Этот царь правил Киликийской Арменией в течение 45 лет (1226 – 1270 гг.). Гр. Авакян делает вывод, что подобные находки свидетельствуют о высокой роли армян как торговцев в этом регионе уже во второй половине XIII в. [27, с. 72].

Несколько увереннее по поводу времени основания храма Успения Пресвятой Богородицы высказывается А. Х. Тораманян. Он акцентирует внимание на том, что существенным свидетельством в деле определения даты появления нынешнего храма является свидетельство хрониста XVII в. Гр. Даранагского, следуя в этом за Х. Дж. Сируни. Он высказывает версию о перестройке предполагаемого старого греческого храма после передачи его армянам во времена султана Мехмеда III [7, с. 279].

При этом удивительно, что, будучи архитектором по специальности, основные выводы по строительной периодизации храма, А. Х. Тораманян строит на основании анализа преимущественно документальных исторических сведений. В качестве единственного архитектурного аргумента в пользу существования в основе плана нынешней церкви раннего греческого храма, приводится факт ее полуподземного расположения. Появление же раннего, греческого храма, исследователь теоретически относит к 80 – 90-м гг. XV в. Ведь только после захвата города турками, как считает автор, представители христианских общин могли строить полузаглубленные церкви (символ доминирования исламской власти) [7, с. 280]. Подводя итоги, исследователь делает несколько неожиданный вывод: «сравнительный архитектурный анализ памятников позволил проследить путь развития архитектуры церкви от первоначального типично молдавского планировочного решения церкви XV – XVIII вв. до армянского, с особо развитым алтарным блоком» [7, с. 292].

В результате остается непонятной позиция автора: какая именно церковь рассматривается им в качестве предшественника нынешней Армянской в Белгороде-Днестровском: греческая или молдавская? В более поздней работе автор уже четко датирует время строительства нынешнего храма концом XV — серединой XVI вв., опираясь на более позднее (1634 г.) сообщение Гр. Даранагского [20, с. 10].

Таким образом, разные мнения по поводу даты строительства памятника высказывались, начиная с последних десятилетий XIX в. Но все накопленные за столетие аргументы не показались убедительными коллективу авторов «синоптического» историко-архитектурного издания: «Памятники градостроительства и архитектуры УССР», где по поводу армянского храма Белгорода значилось: «Точная дата постройки не установлена».

Одним из последних исследователей, который снова затронул вопрос строительной периодизации армянского храма Белгорода, является молдавский историк архитектуры Т. П. Нестерова [28]. Обследовав храм, она нашла его очень простым в плане, но с явными признаками перестроек алтарной части и удлинения объема на запад. Т. П. Нестерова выделяет контур прямоугольного, первоначального храма. Его «простые» пропорции исследователь считает «типичными» для местной молдавской культовой архитектуры XV — XVIII вв., ссылаясь на работу А. Х. Тораманяна. Учитывая широкий диапазон датировки т. н. «молдавского» храма, Т. П. Нестерова обозначает «единственный критерий» его более точного датирования — факт заглубленного расположения храма. Именно это позволяет автору видеть в сооружении постройку второй половины XIV — первой половины XV вв. [28].

Итак, по итогам обзора письменных и эпиграфических источников можно сделать следующие выводы. Армянская община в средневековом Белгороде могла появиться в городе уже в 1380-х гг., но точно там существовала в 20-х годах XV в. Вероятно, некий армянский храм был в городе уже в 1446 г., но вряд ли в тех стенах, которые существуют сегодня. По всей видимости, после завоевания города турками, армянская община Белгорода резко сокращается и приходит в упадок. Это общая региональная тенденция, характерная и для армянских общин Крыма [29, с. 42]. Поэтому отсутствие армянских лапидарных памятников данного столетия и в Белгороде, не является отражением сугубо местных исторических событий.

На протяжении всего XVI в. армянской общины в Белгороде, скорее всего, не существует. Ни о каком строительстве храма в данный период говорить не приходится. В отношении нынешнего здания точно можно говорить о том, что оно существовало уже в 1650-х гг. В 1770 г. храм представлял собой удлиненное с востока на запад сооружение, с примыкающим в западной части к южной стене, притвором.

Наконец, на последнем этапе армянский храм претерпевает последнюю существенную реконструкцию: во втором десятилетии XIX в. церковь расширяется на запад. Во дворе, к югу, в 1831 г. появляется церковно-приходская школа.

Библиография

1. Тораманян А. Х. К вопросу об армяно-молдавских архитектурных связях (XIV — XIX вв.) / А. Х. Тораманян // Историко-филологический журнал. — Ереван, 1972. — № 2. — С. 193 — 212.
2. Григорян Гр. Армянские надписи Киевского собора святой Софии / Гр. Григорян // Историко-филологический журнал. — Ереван, 1979. — № 4. — С. 85 — 93.

3. Siruni H. Dj. Cronica armenilor din Țările Române. Partea II. (sec. X-XIII) / H. Dj Siruni // Ani (revista cultură armeană). — București, 1936. — anul I, vol. II, aprilie. — P. 65 — 74.
4. Documenta Romaniae Historica (DRH). A. Moldova (1384 — 1448) [întocmit de C. Cihodaru]. — București. — 1975. — Vol. I. — 608 p.
5. Siruni H. Dj. Armenii în viața economică a Țărilor Române / H. Dj. Siruni. — București, 1944.
6. Брун Ф. К. Путешествия и посольства господина Гильберта де Ланнуа, кавалера Золотого руна, владельца Санта, Виллерваля, Троншиена, Бомона, Вагени в 1399 — 1450 гг. (Текст и археографическое вступление) / Ф. К. Брун // ЗООИД. — 1853. — Т. 3. — С. 433 — 465.
7. Тораманян А. Х. О некоторых армянских архитектурных памятниках Белгород-Днестровска / А. Х. Тораманян // Историко-филологический журнал. — Ереван, 1970. — № 2. — С. 278 — 292.
8. Siruni H. Dj. Armenii în România (cu prilejul unui centenar) / H. Dj. Siruni. — București, 1940.
9. Avakian Gr. Inscriptiile armenesti din Cetatea-Albă / Gr. Avakian // Revista Istorică. — București, 1923. — anul IX, Nr. 7 — 9. — P. 2 — 16.
10. Саргсян Т. Из истории армян Сирета / Т. Саргсян // Анив. — Москва, 2012. — С. 23 — 29.
11. Авакян Гр. Критическая история аккерманских армян (до XIX в.) / Гр. Авакян. — Аккерман, 1922. — 34 с.
12. Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений (сборник статей и материалов) / [сост. К. Хачатрян, О. Алексанян]. — Ереван : Ин-т истории, 2012. — 223 с.
13. Kraszewski I. I. Descrierea Cețătii Albe / I. I. Kraszewski // Călători poloni în Țările Române. — București : Ed. Cultura națională, 1930. — P. 245 — 253.
14. Goilav Gr. Bisericile Armene de prin țările române / Gr. Goilav. — București, 1912.
15. Руссев Н. Д. На грани миров и эпох. Города низовий Дуная и Днестра в конце XIII — XIV вв. / Н. Д. Руссев. — Кишинев : ВАШ, 1999. — 240 с.
16. Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII — XIV вв.) / А. А. Кравченко. — К. : Наукова думка, 1986. — 127 с.
17. Avakian Gr. Rectificări și adăogiri : Cetatea Albă / Gr. Avakian // Ani (revistă de cultură armeană). — București, 1936. — anul I, vol. III, iulie. — P. 76 — 80.
18. Меликсет-Беков Л. М. Армянские древности в Аккермане (в Бессарабии) / Л. М. Меликсет-Беков. — Тифлис, 1911. — 40 с.
19. Григорян Г. Свод армянских надписей (на армян. яз.) / Г. Григорян. — (Украина, Молдова). — Ереван, 1996. — Т. VII.
20. Тораманян А. Х. Из истории строительной деятельности армян в Молдавии / А. Х. Тораманян. — М. : Внешторгиздат, 1991. — 208 с.
21. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аkkerман) на Днестре : история строительства / А. В. Красножон. — Кишинев : Высшая антропологическая школа, 2012. — 414 с.
22. Кирика Ф. Древнейшие типичные православные церкви Бессарабии / Ф. Кирика // Труды Бессарабского церковного историко-археологического общества. — Кишинев, 1918. — Вып. 10.
23. Шлапак М. Е. Белгород-Днестровская крепость (исследование средневекового оборонного зодчества) / М. Е. Шлапак. — Кишинев : ARC, 2001.

24. Батюшков П. Н. Бессарабия (историческое описание) / П. Н. Батюшков. — СПб, 1892. — 96 с.
25. Кочубинский А. А. Тира-Белгород-Аккерман (и его новая лапидарная надпись от 1454 г.) / А. А. Кочубинский // ЗООИД. — 1901. — Т. 23. — С. 79 — 178.
26. Siruni H. Dj. Cronica armenilor din Țările Române. Partea I. (sec. X-XIII) // Ani (revista cultură armeană) / H. Dj. Siruni — București, 1935. — anul I, vol. I, decembrie. — P. 68 — 73.
27. Avakian Gr. Cetatea Albă (zece ani dela realipire) 9 aprilie 1918 — 9 aprilie 1928 / Gr. Avakian — București : Fundatia cultural principele Carol Căminul cultural Chetatea Albă. — 1928. — 192 p.
28. Nesterova T. Arhitectura ecclziastică din chilia și Chetatea Albă. Revaluări de datare și interpretare / T. Nesterova // Arta. — Chișinău. — 2010. — P. 22 — 33.
29. Саргсян Т. Э. Крым : монастырь Сурб-хач / Т. Э. Саргсян., М. В. Петросян. — Симферополь : ЧП «Предприятие Феникс». 2008. — 144 с.

Красножон А. В.

Вірменська церква Аккерману (історія досліджень)

Середньовічна будівля вірменської церкви Аккерману (Білгород-Дністровського) привертає до себе увагу фахівців з історії архітектури та історії вірмен Пруто-Дністровського межиріччя, на протязі останніх 120 років. За цей період накопичено вагому джерельну та історіографічну базу, але головна проблема — дата заснування церкви та еволюція розвитку будівлі у часі, так і не вирішена й досі. Автор наводить свою точку зору з приводу будівельної періодизації пам'ятки.

Krasnozhon A. V.

The Armenian church of Ackerman (the history of research)

The medieval Armenian church, which was building in the Ackerman (Belgorod-Dniestrovskiy) attracted the attention of specialists in the history of architecture and history of the Armenians on Prut-Dniester interfluve, during about last 120 years. During this period, was accumulated quite weighty source and historiographical framework, but the main problem — the founding date of the church and the build-evolution in the time, has not been solved to this day. The author gives his views on the construction of periodization.

Ляшко С. М.

ДОЛЯ ЗБІРНИКІВ «СТУДІЇ ПО ВИВЧЕННЮ ТЕРИТОРІЇ ДНІПРЕЛЬСТАНУ» (за матеріалами Комісії для дослідження території Дніпрельстану при Всеукраїнській академії наук 1927 – 1933)

В великій історіографії щодо діяльності Дніпрогесівської археологічної експедиції окремою позицією йдеться про видання результатів її діяльності. Фахівцям відомий «Збірник краєвого історико-археологічного музею» (Дніпропетровськ, 1929), а також інформація щодо підготовки другого збірника, сформованого за результатами наступного 1928 року [1, с. 199; 2, с. 8]. Часткову відповідь на це суттєве питання для історії археологічного вивчення конкретного регіону ми знайшли в матеріалах фонду Комісії для дослідження території Дніпрельстану при

ВУАН^{*}, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. За останні 40 років студіям по вивченню території Дніпрельстану, історії Дніпробудівської археологічної експедиції під керівництвом Д. І. Яворницького, аналізу результатів її діяльності, створенню колективного портрету учасників присвячена значна кількість праць. Але ця тема, на наш погляд, далеко не вичерпана, зокрема не висвітлена роль Комісії для дослідження території Дніпрельстану при Всеукраїнській Академії наук (далі – ВУАН).

Організацію й фінансування наукових досліджень в Україні здійснював Наркомат освіти УСРР. Безпосередню організацію і наукове керівництво комплексного вивчення території Дніпрельстану було покладено на Комісію для дослідження території Дніпрельстану. Комісія була створена з ініціативи Президії Укрнауки^{**} на засіданні, що відбулося 31 січня 1927 р. У сьомому пункті Постанови йшлося: «Утворити при [В]УАН Комісію по дослідженню Дніпрельстанівської території й доручити їй за один м[ісяць] розробити план дослідів на цій території протягом часу збудування Дніпрельстану» [3, с. 272].

Комісія для дослідження території Дніпрельстану була створена на Спільному зібранні ВУАН і розпочала роботу в лютому 1927 р. До її функцій в організаційній частині входили: координація роботи експедицій і загонів, затвердження планів досліджень, складання річних за напрямками та загального кошторису, погодження його із Укрнаукою, Держпланом, Наркомфіном. За постановами Комісії відбувалися відрядження до Дніпрельстану співробітників ВУАН, організація видання результатів дослідів через Видавничу комісію (Редакційно-видавнича рада, Редакційна колегія) тощо.

На семи засіданнях в 1927 р. Комісією було вироблено і узгоджено комплексний план дослідження території «в галузях геології, географії, водного господарства, іхтіології, ботаніки, фавни ... антропології, археології, історичної географії, історії мистецтва, етнології, фольклору, музичної етнографії, звичаєва права, діалектів та термінології», зроблено обрахування робіт на поточний рік в сумі 120 000 карбованців. Також було прийнято рішення про висвітлення дослідів у спільному збірнику «Студії по вивченню території Дніпрельстану» [3, сс. 328, 349].

Таке рішення з боку Наркомосу було досить логічним. В ВУАН були зібрані найкращі науковці гуманітарного, природознавчого, соціально-економічного напрямів, без участі яких всебічне вивчення території будівництва Дніпровської гідроелектростанції, пов'язаних із нею промислових об'єктів та зони затоплення Дніпровського Надпоріжжя, а також наслідків будівництва для культури, народного господарства регіону було б унеможливлено.

Президію Комісії для дослідження території Дніпрельстану очолили академіки П. Тутковський (Голова), Л. Яснопольський, А. Фомін, секретар М. Ткаченко. Практично головував в Комісії за весь період її існування (1927 – 1933) академік Л. М. Яснопольський^{***}. До складу Комісії увійшли «різні устано-

* В офіційних документах ВУАН комісія згадується під назвами «Комісія для дослідження території Дніпрельстану», «Комісія по дослідженню Дніпрельстанівської території», «Комісія по дослідженню Дніпрельстану», «Комісія для наукового дослідження території Дніпрельстану», «Комісія Дніпрельстану». В науковій літературі Комісія по дослідженню Дніпрельстану частіше згадується побіжно як «Комісія при Академії наук», «Комісія УАН», «Комісія ВУАН по дослідженню території Дніпрельстану» (І. Ф. Ковальова, О. О. Нестуля).

** Укрнаука – спеціальний орган при Народному комісаріаті освіти, що здійснював керівництво науково-дослідною справою в країні.

*** Яснопольський Леонід Миколайович (1873 – 1957) – український економіст, професор, академік ВУАН (1925); в ВУАН Голова Комісії по вивченню продуктивних сил (1926 – 1934),

ви складу академічного та представники поза академічних установ» в особах представників усіх згаданих наукових напрямів. Археологічний напрям було представлено співробітниками Всеукраїнського археологічного комітету (далі – ВУАК) послідовно – О. П. Новицьким *, Д. М. Щербаківським (до липня 1927 р.), Д. І. Яворницьким. Видавничу діяльність цієї Комісії ми розглянемо на прикладі Дніпрогесівської археологічної експедиції під керівництвом члена-кореспондента (академік із 1929 р.) ВУАН Д. І. Яворницького.

Територію, що підлягала затопленню, досліджували експедиції ВУАН. У 1927 – 1930 рр. Комісія для досліду території Дніпрельстану провела 14 експедицій. Увага приділялася вивченню «геологічних, географо-економічних, ... історичних, географічних, іхтіологічних, гідробіологічних, антропологічних, етнографічних, мовних явищ» [6, спр. 14283]. Дніпрогесівська експедиція, одна з не багатьох, працювала під егідою Наркомосу [7]. Окреме, хоча і обмежене, фінансування дозволяло проводити щорічні археологічні дослідження у 1927 – 1932 рр. Так, у «Звіті про діяльність Комісії по дослідженню території Дніпрельстану за 1927 рік» йдеться про те, що в 1927 р. заплановані Укрнаукою та Держпланом роботи практично не фінансувалися, за виключенням окремих напрямів, які проводили роботи в «сфері можливостей своєї установи». Серед таких були гідробіологічна (керівник – Д. О. Белінг), географо-економічна (керівник – А. С. Синявський) експедиції. Дніпрогесівська археологічна експедиція ** отримала від Наркомоса на проведення досліджень 2 096 карбованців [6, спр. 14178]. Незалежно від джерел фінансування, спільний кошторис до Наркомосу акумулювався за напрямами і подавався Комісією Дніпрельстану. Щорічний кошторис для археологічних досліджень до Комісії складався і подавався ВУАК (див. додаток). Такий принцип поширювався і на видавничу діяльність.

Один з напрямів діяльності Комісії був пов'язаний із організацією «видання збірника «Дніпрельстан» ті інших видань», що здійснювалися за кошти і через видавництво ВУАН. Передбачалося, що результати досліджень території Дніпрельстану в різних наукових напрямах будуть висвітлюватися в «Студіях по вивченню території Дніпрельстану». Праці, в яких відображалася діяльність експедицій та їх результати, заслуховувалися і обговорювалися на засіданнях Комісії та рекомендувалися для розміщення у виданнях ВУАН. Наприклад, праця М. Я. Рудинського «Пам'ятки Лоханського острова» була надрукована у збірнику «Антропологія» [8]. «Короткий звіт по дослідженню території Дніпрельстану за 1930 р.» Д. І. Яворницького з'явився у збірці ВУАК «Хроніка археології та мистецтва» [9].

відомий фахівець в галузі фінансів та кредиту, банківської справи, економічної історії, економічної географії, соціології та соціальної статистики тощо.

* В науковій літературі є згадки що до ініціативи комплексного дослідження Дніпрельстанівської території був причетний академік ВУАН Олексій Петрович Новицький, мистецтвознавець за фахом, очільник Археологічного комітету при ВУАК. На загальних зборах ВУАН він неодноразово підіймав питання про можливість загибелі багатьох пам'яток внаслідок затоплення території у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу [4; 5, с. 282]. Висловимо припущення, що О. П. Новицький був одним із ініціаторів записки ВУАК до Президії Укрнауки Наркомосу УСРР про заходи щодо дослідження території Дніпрельстану. «Записка в справі археологічного дослідження Дніпрельстанівської території» була оголошена членом ВУАК археологом М. Я. Рудинським 31 січня 1927 р.

** В документах Комісії по дослідженню Дніпрельстану Дніпрогесівська археологічна експедиція згадується як «Запорізька експедиція».

На одному з засідань Комісії в 1927 р. О. Федоровський повідомляв, що «має за честь» підготувати статтю «Археологічна подорож по Дніпрових островах», яка є щоденником археологічної частини експедиції УАН та Укрнауки на пороги у 1927 р. [6, спр. 14005]. На засіданні Комісії, що відбулося 24. 04. 1929 р., було заслухано доповідь представника ВУАК С. С. Гамченка про археологічне вивчення Дніпрельстану у 1928 р. В протоколах згадується також повідомлення С. Гамченка, М. Рудинського («Стація нижче Лоханського острова»), А. Добровольського про участь у збірнику «Дніпрельстан» [6, спр. 13913]. 12. 04. 1929 р. Д. І. Яворницький повідомив Президію ВУАН про видавничу діяльність Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею, зокрема видання 1-го тому матеріалів, пов'язаних з дослідженнями території Дніпрельстану, а також матеріалів, розміщених в археологічних збірниках, археологічних звідомленнях та періодичному виданні Дніпропетровського краєвого музею [6, спр. 14121, 14006]. На засіданні, що відбулося в кінці 1929 р., Д. І. Яворницький читав «Справоздання» про діяльність за три роки науково-дослідчої експедиції, яку він очолює: «... завдяки цьому Комісія Дніпрельстану ув'язалася ближче в роботі з науково-дослідчою експедицією території Дніпрельстану, що її утворила Укрнаука ...». Цей «короткий звіт» під назвою «Археологічні дослідження на порогах Дніпра 1927 – 1929 рр.» * [10, сс. 23 – 35] було рекомендовано до друку у I-му томі «Студій по вивченню території Дніпрельстану» [6, спр. 14279]. Наприкінці 1930 р. Д. І. Яворницький представив на розсуд Комісії «Справоздання Запорізької науково-археологічної експедиції по дослідженню території Дніпрельстану й порожистої ланки Дніпра (весна – осінь 1930 р.)» ** [11, сс. 36 – 47].

У 1929 р. Комісія уклала та здала до друку I том «Студій по вивченню території Дніпрельстану». В архіві зберігається короткий опис змісту збірника. Передмову і огляд наукової роботи у 1927 – 1928 рр. було написано академіком Л. М. Яснопольським, керівником Комісії для досліду території Дніпрельстану. До збірника було включено важливіші праці по дослідженню території Дніпрельстану (Д. О. Белінг, А. С. Синівський, Є. В. Оппоков, Танатар, М. Я. Рудинський) [6, спр. 14258], від Дніпрельстанівської археологічної експедиції – «Археологічні дослідження на порогах Дніпра 1927 – 1929 рр.» Д. І. Яворницького [6, спр. 14279].

Підготовка до видання цього тому розтягнулася на роки. На засіданні Президії ВУАН від 5 листопада 1929 р. було заслухано заяву керівника академічного видавництва Л. О. Окіншевича про затримку у підготовці «Збірника Дніпрельстану», бо «виготовлення кліше вимагає додаткових витрат» [6, спр. 14002]. Справа із затримкою друкування «Збірника Дніпрельстану» розглядалася Комісією Дніпрельстану 27. 04. 1931 р. Визнано, що причиною затримки є подача рукопису «в недостатньо зредагованому вигляді» та довгому «правленні корект». Така ситуація принесла видавництву матеріальні шкоди та призвела до подорожання видання [6, спр. 14259]. Справу із затриманням виходу I-го тому розглядали на засіданнях 19. 11. 1931 р., 27. 01. 1932 р. [6, спр. 14259, 14352].

В матеріалах Комісії для досліду території Дніпрельстану згадується про верстку першого тому збірника «Студії по вивченню території Дніпрельстану», надіслану до Комісії та зберігається його обкладинка:

* Документ зберігається в НА ІА НАНУ (шифр: ВУАК № 584, 13 арк., машинопис, укр. мов.). Документ має примітку: «До «Збірника» Дніпрельстану, Т. 1. Стаття іде в кінці збірника М. т. 14-II-30 р.»

** Документ зберігається в НА ІА НАНУ (шифр: Ф. 18, № 80, 7 арк (13 стор. автор. пагін. Автограф чорнилом, укр. мов.). Праця датована 23. 12. 1930 р.

Студії по вивченню території Дніпрельстану

Т. I

Під заг[альним] редагуванням голови комісії Дніпрельстану

акад. Л. Яснопольського

Київ 1931

із анонсом на третій сторінці обкладинки: «Друкується II том — праці науково-дослідчої експедиції на території Дніпрельстану під керівництвом акад. Д. І. Яворницького. Підготовляється до друку III том «Студії Комісії» [6, спр. 14283].

За зверненням Д. І. Яворницького до Президії ВУАН від 23. 02. 1930 р. про видання тому праць науково-дослідчої експедиції на території Дніпрельстану за 1928 р. [6, спр. 14006, 13948] і постановою Комісії Дніпрельстану матеріали експедиції, яка проводилася «за окремими асигнуваннями Укрнауки» [6, спр. 14278], передбачалося включити в окремі томи «Студій». За планом видавництва статтям «Наслідки археологічних дослідів академіка Яворницького за 1928 р.» і «Наслідки археологічних дослідів за 1929 р. на території Дніпрельстану» відводилися відповідно томи II (1931, обсяг 18 арк.) та III (1932, обсяг 20 арк.) [6, спр. 14244]. В перспективних планах видавництва йшлося про опрацювання експедиційних матеріалів і підготовку їх до видання. В наступних виданнях передбачалося акцентувати на «всебічному вивченню наслідків впливів Дніпрельстану на ближчу територію». Результатам розкопок «науково-дослідчої експедиції академіка Яворницького» у 1931 — 1932 рр. відводилися томи VI та VII обсягом по 10 аркушів [6, спр. 14244].

На кінець 1930 р. до видавництва надійшли рукописи до II тому «Студій» [6, спр. 14257]:

I. В. Білецька. Рибальство на Дніпрових порогах.

1 — 44 (фото, малюнки).

II. С. Гамченко. Мої археологічні дослідження року 1928 на Дніпрельстані.

1 — 50 (фото).

III. В. Грінченко. Коротке звітлення та щоденники.

1 — 21 (1 — 69) (фото).

IV. В. Камінський. Товариство Дніпрових лоцманів, як звичаєво-правничий інститут.

1 — 67 (фото).

V. П. Козар. Звіт про науково-археологічні досліді.

1 — 36.

VI. Смолічева П. *

Не передані ** Сап'яна та Добровольського.

6. XII. 1930 р.

VII. Пастка 1 — 18 ***

VIII. Кіранова [Ф. Н.] 1 — 15 ****

11. XII. [1930]

В наступні роки видавничі плани Комісії Дніпрельстану неодноразово коректуються. В плані видань на 1931 р. (7. 03. 1931) внесено [6, спр. 14290]:

* Дописано олівцем.

** Підкреслено в тексті.

*** Вірно — Л. А. Пасько. Дописано олівцем.

**** Дописано олівцем.

1. «Студії» Т. III — 20 арк., 20 табл., 2 мапи, подати до 1 липня 1931 р.

2. Збірник Комісії: праці науково-дослідчої експедиції академіка Яворницького року 1929 розміром 40 аркушів, жовтень 1931 р. у двох випусках.

В наступному році (24. 10. 1931) Комісія для досліду території Дніпрельстану повідомляла Президію ВУАН про орієнтовну підготовку у 1932 р. до друку наступні видання [6, спр. 14303]:

1. Студії щодо вивчення території Дніпрельстану. Т. III, 20 арк., 40 табл., 5 мап, 10 креслень. Тираж 1 000.

2. Студії щодо вивчення території Дніпрельстану. Науково-дослідні наслідки експедиції під керівництвом академіка Д. І. Яворницького. Т. IV, 30 арк., 20 креслень, 60 таблиць, 40 малюнків в тексті. Тираж 1 000.

Щодо II тому збірника «Студії по вивченню території Дніпрельстану», рукопис якого було подано до видавництва ще в 1930 р., то нам лише відомо, що наприкінці 1931 р. він не був поданий до видавництва. Це припущення підтверджує лист Комісії для досліду території Дніпрельстану до Президії ВУАН від 17. 11. 1931 р. В листі йдеться про прохання дозволити відрядження з Харкова до Києва аспіранту Інституту історії матеріальної культури, постійному співробітнику Дніпрогесівської експедиції В. Грінченку з метою внести необхідні правки та уточнення в розміщення за текстами планів, ілюстрацій, бо «відсутність такого знавця затримує передачу до друку зазначеного тому» [6, спр. 14309].

Нам невідомо, як розгорталися подальші події навколо збірників «Студії по вивченню території Дніпрельстану», але добре відома доля співробітників Дніпрельстанівської експедиції — Д. І. Яворницького, П. І. Смолічева, М. Я. Рудинського, Ф. М. Кіранова та інших. В своїх працях І. Ф. Ковальова наводить статтю Ф. Козубовського, на той час директора Інституту історії матеріальної культури АН УРСР, з критикою роботи Дніпрогесівської експедиції, в звинуваченні її у відриві за темпами, задачами, методами від задач соцстроїтельства, керівництво археологічними роботами — в кустарщині, випадковості, безплановості і анархії тощо [1, с. 196]. С. І. Білокінь в статті «Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920 — 1941)» [12] пов'язує 1930-ті рр. в історії Української академії наук з переходом більшовиків до Великого терору по знищенню наукової і культурної спадщини.

ДОДАТОК

Археологічні дослідження ВУАКу на Дніпрельстанівській території на рік 1927 (в галузі археології) [6, спр. 14179]

I. Зробити загальні дослідження території і зазначити всі археологічні пам'ятки тих місцевостей, що в майбутньому будуть залиті водою. Це вимагає обслідування 800 кв. км: дослідити обидві береги Дніпра від Кам'янського до Кічкасу, тобто на протязі 130 км по 1 1/2 км пересічно в тій і в другий бік (130 x 3) = 390 км та ще покилометрові обслідування нижньої течії р. Самара, яка [...] водою 400 кв. км. Рахуючи, що 100 км може дослідити в археологічному відношенні один дослідник протягом місяця, дослідження зазначеної території вимагає 8-ми місяців.

Кошторис витрат на цю роботу складається з таких §§.

1. Переїзд дослідників залізницею та пароплавом до Дніпропетровського й назад
(25 x 8) = 200 карб.
2. Добові (125 x 8 місяців) = 1 000
3. Лаборант (65 x 8) = 720
4. Топограф (90 x 8) = 720
5. Фотограф (90 x 8) = 720
6. Пересування з рахунку 3 карб. денно (3 x 240) = 720
7. Робітники при дослідах: рахуючи, що може доведеться проводити розвідочні розкопки протягом 10 днів на місяць з 4 робітниками, рахуючи оплату їх по 1 карб. за день (4 x 10 x 1 x 8) = 320
8. Фотоприладдя, рахуючи пересічно 12 знімків (13 x 18) щодня, коштом 7 карб. 1 дюжина (7 x 320) = 2 240
9. Екіпіровка (рулетки, компаси, набори лопаток, щупи, рюкзаки, хімікалії, папір, олівці та інше приладдя пересічно на дослідника по 100 карб.) (100 x 8) = 800
10. Придбання речей у селян, рахуючи одне придбання на 1 кв. км по 1 пересічно (1 x 800) = 800
11. Пакування та приставка здобутків до Дніпропетровського із рахунку на 1 км по 25 коп. пересічно (25 x 800) = 200
12. Опрацювання здобутків: укладання археологічних мап протягом 4 місяців при двох робітниках по 65 карб. кожний (65 x 2 x 4) = 520
13. Друкування фотознімків та їх монтировка, рахуючи по 1 карб. за знімок (1 x 3.840) = 3.840
14. Публікація археологічних карт Припорізької смуги:
  - а) креслення 5 мап по 100 карб. (5 x 100) = 500
  - б) текст – 10 арк. великого формату по 200 карб. аркуш (10 x 200) = 2 000
  - в) 5 аркушів мап (по добах) розміром (144 x 36) = 5.184 при двох кліше для кожного з обрахунку 4 коп. за кв. сантиметр (5.184 x 2 x 7) = 725
 Всього § 14 = 3 225 карб. 76 коп.
- Разом на досліді року 1927, на складання та видрукування археологічних мап – 15 105 карб. 76 коп.
- II. Досліди і розкопки в околицях Кічкасу та інших місцях, де провадитиметься року 1927 земляні роботи (з 1/V – 1/XI 1927 р.).
- Кошторис витрат складається з таких §§ [далі за пунктами 1 – 9 із рахунку на 3 особи дослідників та 4 робітників] і складає разом 6 885 карб.
- Всього на досліді потрібується 21 990 карб. 76 коп. *

Бібліографія

1. Ковалева И. Ф. 80 лет : забвение и благодарная память. К юбилею Днепрогэсовской новостроечной экспедиции / И. Ф. Ковалева // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2012. – № 12. – С. 196 – 207.
2. Ковальова І. Ф. До ювілею Дніпрогесівської археологічної експедиції 1927 – 1933 рр. / І. Ф. Ковальова // Проблеми археології Подніпров'я . Зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2003. – С. 4 – 14.

* В інших документах ВУАК вказується інша цифра: «Проект кошторису на досліді 1927 р. був розрахований тільки на розкопки тих археологічних пам'яток, які відомі з попередніх дослідів і складає 50 000 карб.» [6, спр. 14178].

3. Історія Національної Академії наук України. 1924 – 1928 : документи і матеріали / [відп. ред. О. С. Онищенко]. – К., 1998. – 760 с.
4. НБУВ ІР, ф. 279. – № 831.
5. Бонь О. Олексій Петрович Новицький як історик, краєзнавець, дослідник національної культурної спадщини / О. Бонь // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – К., 1997. – № 1/2. – С. 272 – 284.
6. НБУВ ІР, ф. 10.
7. Ковалева И. Ф. Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепрогэсовской экспедиции НКПроса УССР 1927 – 1932 гг.) : уч. пособие / И. Ф. Ковалева. – Дніпропетровськ : ДГУ, 1980. – 69 с.
8. Рудинський М. Я. Пам'ятки Лоханського острова / М. Я. Рудинський // Антропология. – К. : ВУАН, 1928. – № 1. – С. 143 – 166.
9. Яворницький Д. І. Короткий звіт по дослідженню території Дніпрельстану за 1930 р. / Д. І. Яворницький // Хроніка археології та мистецтва. – К. : ВУАН, 1933. – Вип. 4 – 5.
10. Яворницький Д. І. Археологічні досліді на дніпрових порогах 1927 – 1929 рр. / Д. І. Яворницький // Старожитності Південної України. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 23. – С. 23 – 35.
11. Яворницький Д. І. Справоздання Запорізької науково-археологічної експедиції по дослідженню території Дніпрельстану, Дніпрозаводбуду й порожистої ланки Дніпра за її роботу протягом року 1930-го / Д. І. Яворницький // Старожитності Південної України. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 23. – С. 36 – 47.
12. Білокінь С. І. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920 – 1941) / С. І. Білокінь // До джерел : зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К. ; Львів, 2004. – Т. 2. – С. 554 – 602.

Ляшко С. Н.

**Судьба сборников «Студії по вивченню території Дніпрельстану»
(по материалам Комиссии по исследованию территории Днепрогэса
при Всеукраинской академии наук 1927 – 1933)**

Информация об издании материалов Днепрогэсовской археологической экспедиции под руководством Д. И. Яворницкого в сборнике «Студії по вивченню території Дніпрельстану» нашла подтверждение в материалах Комиссии по исследованию территории Днепрогэса при Всеукраинской академии наук.

Lyashko S. N.

**The fate of collections «Studies on the research of the territory of Dniprelstan»
(upon the files of the Dnieprohes (Dniepro hydroelectric power station)
Territory Research Commission at the All-Ukrainian Academy of Sciences 1927 – 1933)**

The information about the publication of the files of the Dnieprohes archeological expedition under D. I. Yavornitskyi in the collection «Studies on the Research of the Territory of Dniprelstan» found its confirmation in the files of the Dnieprohes Territory Research Commission at the All-Ukrainian Academy of Sciences.

Дровосекова О. В.

ДНІПРОВСЬКЕ НАДПОРІЖЖЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ О. В. БОДЯНСЬКОГО

*Саме завдяки О. В. Бодянському Дніпрове Надпоріжжя стало однією із найяскравіших місцевостей у археологічному плані на півдні України.
Г. І. Шаповалов. Слово про Вчителя.
(Сб. Археологічна спадщина О. В. Бодянського)*

Про Дніпровське Надпоріжжя, як окреме територіальне історико-культурне утворення, що виникло під дією різних факторів (в першу чергу особливості природно-географічного характеру), з науково-археологічної точки зору почали говорити у зв'язку із дослідженнями Дніпрогесівської експедиції 1927 – 1932 рр. Так, безпосередні учасники цієї експедиції, як то Д. І. Яворницький, А. В. Добровольський, М. Я. Рудинський, М. О. Міллер, В. А. Грінченко – вже під час підготовчих робіт та розкопок робили висновки про важливість і унікальність регіону [1, сс. 17 – 18; 2, сс. 118 – 125; 3, сс. 45 – 60; 4, сс. 147 – 166]. Але практично всі учасники Дніпрогесівської експедиції потрапили у «маховик репресій» 1930-х рр. Одні опинилися у засланні чи змушені були виїхати, аби не потрапити під підозри, другі – отримали тюремний строк, інші – розстріляні ... Часи наступили такі, що «навіть думати про науку було небезпечно».

Науковий інтерес до старожитностей Надпоріжжя підсилювався завдяки пошуковій діяльності О. В. Бодянського, яку, здається, він ніколи не припиняв. Ще зовсім юним, побачивши як працюють археологи та познайомившись особисто з академіком Д. І. Яворницьким під час археологічних робіт Дніпрогесівської експедиції, він захопився пошуком старожитностей. Знахідками, які вперше передав до музею у 1933 р., були горщики і крем'яні знаряддя праці. У 1936 р. він писав: «Я археології ніколи не кину, буду якось сам працювати, ... мене цікавить неоліт і бронза й могили ...» [5, сс. 77 – 79]. Отже, це стало початком справи всього життя.

Будівництво Дніпрогесу та Каховського водосховища не тільки створило умови для відкриття археологічних пам'яток, але й призвело до їх руйнування у величезній кількості. «Сила старовини гине», «... що й говорить, гине скільки дорогого скарбу», – відзначав молодий О. В. Бодянський в листах до академіка Д. І. Яворницького [5, сс. 86 – 87].

Археологічні дослідження О. В. Бодянського носили переважно розвідувальний характер [6, сс. 82 – 83]. Сьогодні складно порахувати кількість відкритих ним пам'яток. Але вражає не тільки це, а намагання дослідити, врятувати, інтерпретувати, узагальнити, зробити висновки, тобто зберегти інформацію про всі старожитності, починаючи від палеоліту до козаччини.

Однією з особливостей Дніпровського Надпоріжжя є використання каміння у господарсько-побутовій та поховально-ритуальній сферах життя давнього населення. Передусім звертає на себе увагу використання каміння у поховальних конструкціях та спорудах ритуального призначення (святилища). Дослідження так званих кам'яних закладок у Надпоріжжі було започатковано Дніпрогесівською експедицією і знайшло відображення у працях О. Ф. Лагодовської, А. В. Добро-

вольського, М. О. Міллера [7, сс. 159 – 179; 8, сс. 180 – 189; 9, сс. 191 – 200; 10, сс. 66 – 87; 11, с. 74].

Руйнування берегової лінії, в тому числі й внаслідок підриву греблі Дніпрогесу у 1941 та 1943 рр., відкривало щороку нові кам'яні закладки, які не могли не потрапити до уваги дослідника. О. В. Бодянський виявляв закладки як на островах (Малий Дубовий, Кухаревий, Сурський, Кізлевий, Шулаїв, Таволжаний), так і на корінних берегах (поблизу сіл Федорівка, Любимівка, Олексіївка, Підпорожнянка, хут. Орлова). Закладки за його спостереженнями були викладені переважно «з напівокатаних уламків граніту, що зберігають свою різноманітну природну форму» [12, сс. 1 – 31]. І досі на окремих ділянках узбережжя, поблизу с. Федорівка, зустрічаються залишки кам'яних закладок у вигляді тих самих «напівокатаних» фрагментів граніту.

О. В. Бодянський поділяв поховальні та культові кам'яні закладки. Різну форму пояснював їх належністю до окремих родових чи племінних груп «Надпорізького населення», що можна простежити від неоліту до енеоліту [13, сс. 2 – 3]. Круглі кам'яні закладки О. В. Бодянський розглядав як прояв солярного культу і пов'язував їх з похованнями, навіть коли не виявляв а ні кістяків, а ні інвентарю. Відсутність кісток пояснював тим, що вони не збереглися, оскільки могли належати дитині. На ритуальних закладках, на його думку, здійснювалися «якісь жертвоприношення». Скіфські закладки він поділяв на три типи: круглі суцільно позначені каменями, кільцеві кромлехи та квадратні закладки з суцільно позначеним камінням коло того типу [13, с. 4].

«Поселення та поховальні пам'ятки культури полів поховань — це ціла сторінка в житті Надпорізького населення». Так писав Бодянський у 1949 р. [14, с. 10]. Пам'ятки черняхівської культури вивчаються вже понад 100 років, але і досі існує не аби який інтерес до старожитностей Надпоріжжя II – IV ст. н. е. Роботами Дніпрогесівської археологічної експедиції, яка відкрила поселення та могильники, було намічено на той час новий регіон розповсюдження черняхівців. Подальші дослідження з кінця 1930-х рр., частиною яких були археологічні розвідки О. В. Бодянського, мали державну підтримку та ідеологічне забарвлення у вигляді пропаганди слов'янського походження черняхівських старожитностей [15, сс. 12 – 13]. Однак, це надало можливість відкривати та досліджувати нові пам'ятки, встановити території їхнього розповсюдження, а також проводити планові розкопки поселень. Саме в цей період О. В. Бодянським були відкриті хрестоматійні надпорозькі поселення та могильники черняхівської культури: Волоське, Стара Ігреня (урочище Підкова), Лоц-Кам'янка, балка Майорка, балка Яцева, Башмачка, Військове, Августинівка, Ново-Олександрівка, балка Гадюча, Федорівка (балка Щербина, балка Крилівська) [16, сс. 274 – 277; 17, сс. 78 – 80; 18, сс. 105 – 108; 19, сс. 20 – 23, 27 – 29; 20, сс. 86 – 88; 21, сс. 115 – 117].

В цей же час радянськими археологами здійснювалися розробки і в сфері слов'янської археології. В першу чергу жвавий інтерес був до житлового будівництва, ремісничої діяльності, торгових стосунків. Значна кількість ранньослов'янських пам'яток («антських» поселень) у Надпоріжжі були відкриті саме в результаті розвідок О. В. Бодянського (Волоське, Майорка, Ігреня, Запорожець). Ці поселення з прямокутними житлами-напівземлянками, вогнищами (рідше печами-кам'янками) та ліпною керамікою в середині 1950-х рр. були віднесені до слов'янської пенківської культури. З часом пам'ятки Надпоріжжя вдалося виділити у локальний регіон [22, сс. 7 – 8, 61 – 67].

Загалом відкриття у Надпоріжжі слов'янських поселень та знахідки речей X – XIV ст. сприяли баченню О. В. Бодяньським історичного розвитку півдня «не як степової пустелі кочовиків, а як досить густозаселеної слов'янським осілим населенням території» [23, сс. 196 – 199]. Навіть поселення і могильники VIII – IX ст., які він вважав «винятком», теж належали, на його думку, «місцевому слов'янському населенню ..., яке переселилося з заходу та півночі України». Самі ж поселення та могильники представляли собою цілу систему, розміщену «по Дніпру до берегів Чорного та Азовського морів вздовж водної артерії великого шляху «із варяг у греки».

Розвідки О. В. Бодяньського давали різноманітний матеріал. Іноді окремі речі, які були випадковими знахідками, ставали настільки інформативними для певних епох, що сприяли появі нових тлумачень. Так, у 1966 р. він опублікував дві фігурки, знайдені у 1962 р. на місці ґрунтового могильника біля с. Дніпровське, які зображують розп'ятого Христа [24, сс. 245 – 246]. За визначенням В. П. Даркевича ці знахідки «ліможського типу» свідчать про збереження зв'язків Придніпров'я з країнами Західної Європи у XIII ст. після монгольського нашествия, а саме з Угорщиною, звідкіля розповсюджувалося літургічне начиння (угорські ремісники масово імітували продукцію ліможських емальєрів, які виготовляли предмети церковного та світського призначення) [25, сс. 246 – 248].

Результати досліджень О. В. Бодяньського були відомі і за межами СРСР, незважаючи на «залізний занавіс». Так, Я. Пастернак в роботі «Археологія України» неодноразово посилається на його статті, що були видані у збірках «Краткие сообщения Института археологи» (1952 р.) та «Археологічні пам'ятки УРСР» (1952 р., 1956 р.) [26, сс. 45, 52, 112 – 113]. Також слід відмітити згадки про О. В. Бодяньського у роботах археолога М. О. Міллера, який у своїх статтях, що виходили вже у еміграції, критично ставився до своїх радянських колег. Даючи характеристику діяльності Дніпрогесівської археологічної експедиції та її результатам Міллер зауважив: «Ті наслідки остільки зацікавили наукові кола та привернули увагу до Надпоріжжя, що в післяекспедиційні часи і аж до сьогодні по цих місцях робили досліди менші експедиції та окремі дослідники, які зробили чимало надзвичайних знахідок, що доповнили наслідки робіт ДАЕНКУ ... На початку війни большевики, тікаючи від німців, висадили в повітря греблю. Отже вся вода з озера збігла і в розмитих берегах виявилось багато кам'яних споруджень, розмитих поховань, культурних шарів тощо. На той час тут постійно робив розвідки молодий археолог, аматор О. Бодянский ... Археологічні розвідки продовжувалися в Надпоріжжі і після війни тим же О. Бодяньським та В. Даниленком, якими знову зроблено сенсаційні знахідки. О. Бодяньський проти Ненаситця, а В. Даниленко біля с. Круглика знайшли залишки пам'яток найранішого або нижнього палеоліту. Ці знахідки до недавніх часів взагалі не були відомі в СРСР ...» [4, сс. 162 – 163].

Завдяки О. В. Бодяньському сучасні дослідники і сьогодні ведуть археологічні роботи на пам'ятках, які були ним відкриті, досі користуються матеріалами, введеними у науковий обіг самим вченим, чи займаються обробкою його колекцій, проводять археологічні розвідки за його «слідами». Неодноразово у науковій літературі можна зустріти вирази «за описом О. В. Бодяньського», «знайдений О. В. Бодяньським», «відкрите О. В. Бодяньським», «досліджене О. В. Бодяньським». Його дослідження стали частиною новітніх наукових археологічних розробок,

монографій, дисертацій, використані при виділенні археологічних культур (середньостогівської, сурської, дніпро-донецької, квітянської), хоча він сам є автором біля 30 наукових праць. Метр української археології Д. Я. Телегін ставив О. В. Бодянського в один ряд з А. В. Добровольським, М. Я. Рудинським, В. М. Даниленком, І. І. Артеменком, дослідження яких в області неолітичної епохи України «в якійсь мірі заповнить прогалину в археологічній літературі» [28, с. 4]. Результати досліджень, які О. В. Бодянський вводив у науковий обіг, загалом не викликали зауважень. Так, Д. Я. Телегін писав: «Матеріали могильників (Мар'ївського та Фегорівського – авт.) надруковані, тому на їх розгляді ми затримуватись не будемо» [27, с. 71].

Отримані О. В. Бодянським в результаті багаторічних досліджень матеріали стали важливою джерельною базою для вивчення складних етнокультурних процесів, що відбувалися в Надпоріжжі, починаючи від палеоліту і до середньовіччя включно. Сам же дослідник відмічав цю територію як окремий регіон, де формувалися кочові та осілі групи, нові культурні утворення. Неодноразово в його роботах зустрічається вираз – «населення Надпоріжжя».

Бібліографія

1. Ковалева И. Ф. Участие М. Я. Рудинского в организации и работах Днепровско-Совской 1927 – 1932 гг. экспедиции / И. Ф. Ковалева // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского. Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1987. – С. 17 – 18.
2. Руденко Г. Г. Творчі взаємовідносини Д. І. Яворницького та А. В. Добровольського / Г. Г. Руденко // Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2007. – Вип. 5. – С. 118 – 125.
3. Рудинський М. Археологічна розвідка на Дніпрельстані / М. Рудинський // Дніпропетровський краєвий історико-археологічний музей. Збірник. – Дніпропетровськ, 1929. – Т. 1. – С. 45 – 60.
4. Міллер М. Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927 – 1932) / М. Міллер // Науковий збірник Українського Вільного Університету. Ювілейне видання. – Мюнхен, 1956. – Т. VI. – С. 147 – 166.
5. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Листи вчених до Д. І. Яворницького / [укладачі: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник]. – Дніпропетровськ : «Гамалія», 1997. – Вип. 1. – 888 с.
6. Попандопуло З. Х. О. В. Бодянський / З. Х. Попандопуло, С. М. Ляшко // Українська біографістика = Biographistica Ucrainica: зб. наук. праць / НАН України, Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут біографічних досліджень; [відпов. ред. В. І. Попик]. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 82 – 83.
7. Лагодовська О. Кам'яні закладки Надпоріжжя / О. Лагодовська // АП. – 1949. – Т. II. – С. 159 – 179.
8. Добровольський А. Кам'яні закладки в околицях Тавілжаного острова / А. Добровольський // АП. – 1949. – Т. II. – С. 180 – 189.
9. Добровольський А. Кам'яні спорудження в Надпоріжжі / А. Добровольський // АП. – 1949. – Т. II. – С. 191 – 200.
10. Міллер М. Кам'яні споруди бронзового віку в Надпоріжжі / М. Міллер // Наукові записки Українського вільного університету. Філософський факультет. – Мюнхен, 1963. – Ч. 7. – С. 66 – 87.

11. Тесленко Д. Л. Мегалітичне культове спорудження доби бронзи на о. Хортиця / Д. Л. Тесленко, М. А. Остапенко // ПАП. — Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2000. — С. 77 — 95.
12. Бодяньський О. В. Щоденник археологічних дослідів на Дніпрових порогах в 1947 році / О. В. Бодяньський / НА ІА НАН України. — 1947/37. — № 1842. — 183 с.
13. Бодяньський О. В. Нові кам'яні закладки на порогах (досліди 1950 р.) / О. В. Бодяньський / НА ІА НАН України. — 1950/3 в. — № 1148. — 26 с.
14. Бодяньський О. В. Могильник і селище культури «полів поховань» в Надпоріжжі. 1949 р. / О. В. Бодяньський / НА ІА НАН України. — 1949/36. — № 901. — 11 с.
15. Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. — Люблин : Изд-во университета Марии Кюри-Склодовской, 2001. — 276 с.
16. Бодянский А. В. Археологические находки в Днепровском Надпорожье / А. В. Бодянский // СА. — 1960. — № 1. — С. 274 — 277.
17. Бодянский А. В. Результаты раскопок черняховского могильника в Надпорожье / А. В. Бодянский // Археологічна спадщина О. В. Бодяньського (До 90-річчя від дня народження). — Запоріжжя, 2006. — С. 78 — 80.
18. Бодяньський О. В. Розкопки в Надпоріжжі в 1969 році / О. В. Бодяньський // Археологічна спадщина О. В. Бодяньського (До 90-річчя від дня народження). — Запоріжжя, 2006. — С. 105 — 108.
19. Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории УССР (Материалы к составлению археологической карты) / Е. В. Махно // МИА. — 1960. — № 82. — С. 9 — 83.
20. Фанигін Ю. До питання про археологічну діяльність О. В. Бодяньського в 1941 — 1943 рр. / Ю. Фанигін // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — Рівне : РДГУ, 2011. — Вип. 22. — С. 86 — 88.
21. Тесленко Д. Л. Керамика из раскопок 1942 — 1943 гг. могильника черняховской культуры у с. Ново-Александровка в Днепровском Надпорожье / Д. Л. Тесленко // Производство керамики в Восточной Европе: поздне римское время — раннее средневековье — новое время (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 17 — 19 сентября 2012 г.) : Ostrogothica-Serie (Heft). — Харьков : С. А. М., 2013. — Вып. 2. — С. 115 — 124.
22. Приходнюк О. М. Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования) / О. М. Приходнюк. — Воронеж : Воронежский университет, 1998. — 170 с.
23. Бодяньський О. Знахідки епохи Київської Русі у Надпоріжжі / О. Бодяньський // Середні віки на Україні. — К. : Наукова думка, 1971. — Вип. 1. — С. 196 — 199.
24. Бодянский А. В. Из новых находок на Нижнем Днепре / А. В. Бодянский // СА. — 1966. — № 3. — С. 245 — 246.
25. Даркевич В. П. К заметке А. В. Бодянского «Из новых находок на Нижнем Днепре» // СА. — 1966. — № 3. — С. 246 — 248.
26. Пастернак Я. Археологія України : Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами. — Торонто, 1961. — 789 с.
27. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура / Д. Я. Телегін. — К. : Наукова думка, 1968. — 258 с.

Дровосекова О. В.

Днепровское Надпорожье в исследованиях А. В. Бодянского

В статье рассматриваются археологические работы известного украинского археолога Александра Всеволодовича Бодянского на территории уникального региона — Днепровского Надпорожья. Анализируются его взгляды относительно роли и места данной территории, а также его вклад в открытие, изучение и сохранение памятников археологии.

Drovosekova O. V.

Dnieper Nadporozhe in research A. V. Bodyanskiy

The article examines the archaeological work of the famous Ukrainian archaeologist Alexander Vsevolodovich Bodyansky in the unique region — the Dnieper Nadporozhya. Analyzes his views on the role and place of the territory, as well as its contribution to the discovery, study and preservation of archaeological monuments.

Мирошніченко Н. М., Палаш І. Н., Алімов С. А.

**ДНЕПРОСТРОЕВСКИЕ РИСУНКИ КОНСТАНТИНА БОГАЕВСКОГО
ИЗ ФОНДОВ ДОМА-МУЗЕЯ МАКСИМИЛИАНА ВОЛОШИНА**

Строительство Днепрогэса — в свое время крупнейшей в мире гидроэлектростанции, вызывало большой интерес не только в стране, но и за рубежом. Различные его этапы фиксировали писатели, журналисты, фотографы, кинематографисты, художники. На протяжении трех лет приезжал сюда из Феодосии художник Константин Федорович Богаевский (1872 — 1943). Ученик А. И. Куинджи, соученик Н. К. Рериха, он был известен, как создатель исторических пейзажей, сущность которых его друг — поэт, художник, художественный и литературный критик Максимилиан Александрович Волошин (1877 — 1932) определил так: «исторический пейзаж стремится стать историческим портретом земли. Лицо земли складывается геологически, так же, как человеческое лицо — анатомически, и точно также определяется морщинами, шрамами и ранами, оставленными на нем стихиями и людьми: знаками мгновений. В этом — смысл Исторического Пейзажа» [1, с. 312].

В конце 20-х годов творчество Богаевского стало получать недоброжелательные отзывы критиков. Его картины были объявлены несозвучными времени: в дни, когда вся страна превратилась в грандиозную стройку — художник ограничивался романтическими пейзажами. В письме к искусствоведу Сергею Николаевичу Дурьлину (1886 — 1954) от 4 января 1930 года он сетовал: «Большое утеснение терпит наше бедное искусство <...> Подумываю о написании фабричных труб, домен, железа и бетона, вместо милой земли, неба и моря. Одобрите ли Вы, дорогой Сергей Николаевич, такой сдвиг на все 100 % в моем творчестве? Вызвали меня через нашу Крымскую газету на социалистическое соревнование и вот не знаю, не то писать взятие Перекопа, не то бегство белых...» [2, с. 144].

К новой для него теме — индустриальному пейзажу Богаевский обратился по совету своего друга художника Константина Васильевича Кандаурова (1865 — 1930) написавшего ему 6 мая 1930 года: «Как бы я хотел, чтобы ты поехал

на Днепрострой — ты один мог бы передать в рисунках и картинах всю грандиозность этих работ. Я встретил недавно одного знакомого инженера с Днепростроя и он мне показал фотографии. Это что-то удивительное. Только ты со своим мастерством рисунка можешь все это перевести на бумагу и холст» [3, сс. 107 — 108].

Помог осуществить первую поездку на Днепрострой художник Владимир Александрович Кузнецов (1874 — 1960), гостивший в то время в Феодосии у Богаевского. Поездка состоялась в июле — августе 1930 года. 6-го сентября художник написал искусствоведа Сергею Васильевичу Шервинскому (1892 — 1991): «... только недавно вернулся в Феодосию из своей поездки на Днепрострой. Оставаться там и работать там после смерти Константина Васильевича * я уже не мог, такая меня охватила тоска и горе, я бежал скорее в Крым. <...>

О том, что дал мне Днепрострой, я еще не могу сказать определенного. Смутно в фантазии напрашиваются пока какие-то «города будущего», ночи над этими городами, где огни небесные сливаются с огнями земными, фантастические формы и силуэты грандиозных сооружений в печальном свете сумерек и искусственного света и т. д. Хочется всем этим заняться в тишине своей мастерской» [4, с. 245].

Об итогах поездки года он написал и С. Н. Дурылину 4 ноября 1930 года: «За все эти многие месяцы, что я не писал Вам, могу с отрадой вспомнить лишь о своей поездке на Днепрострой. <...> Свою поездку на Днепрострой я еще совершил по настоянию своего умершего друга Кандаурова, и очень об этом не жалею. <...> К сожалению, я пробыл там не более 3-х недель и поэтому материала в смысле зарисовок немного. Но видел и наблюдал многое ...» [3, с. 139].

Первое впечатление от строительства было сложным. «Правду сказать, я был до некоторой степени разочарован тем, что увидел здесь, — рассказывал он 12 марта 1936 года в письме к художественному критику Николаю Михайловичу Щекотову (1887 — 1945) — не самим, конечно, размахом строительства, а тем, что за ним или вокруг него никакого пейзажа не оказалось, все было закрыто объектами строительства: «бычками», кранами, камнедробильными заводами, всякими подсобными сооружениями, лесом электропроводных мачт и пр., и пр. Куда-то делись и берега Днепра и самый Днепр, где-то он там течет внизу ... Земли почти не видно, одно небо еще поднималось вверх над этим вавилонским столпотворением, снизу затянутое бурой мглой дымов и пылью. Из чего тут создать картину, на что опереться, как будто никакого пейзажа и нет кругом? Писать «котлованы», грандиозные выемки, где копошатся, как муравьи, рабочие ... было мне, как пейзажисту, нелюбопытно. Изображать «бычки» и краны с пестрым кружевом сцеплений и паутиной электропередач — работа, более подходящая графику, чертежнику» [5, с. 143].

За зиму, в своей феодосийской мастерской, Богаевский написал три картины на тему Днепростроя. О напряженности работы свидетельствует его переписка. 29 января 1931 года он пишет художнику Яну Петровичу Бирзгалу (1898 — 1968): «Сейчас я много работаю над картинами на тему «Днепрострой», которые думаю выставить в Москве в «Союзе советских художников» [3, с. 139]. А на следующий день отказывает чете Волошиных в предоставлении им своей мастерской.

«Феодосия 30/I-31.

Дорогой Макс. Очень был бы рад опять принять вас у себя в мастерской, но на этот раз прошу, если возможно для вас, остановиться у Ол<импиады>

* К. В. Кандауров умер 12 августа 1930 года.

Ник<итичны>, * т. к. я сейчас спешно пишу вещи для выставки к тому же работа не клеится и мне крайне важно быть на это время, — до 20-го Февр<аля>, — одному в мастерской; с утра и до поздней ночи я все время за работой. Прости, дорогой, что вследствие всех этих обстоятельств мне приходится оставить мастерскую исключительно в своем распоряжении для работы. Привет от нас обоих Марье Степановне. Твой КБ» [6].

Художник суммировал свои впечатления, обобщил этюдные зарисовки в законченные художественные образы. Выставил их в Москве на выставке в Союзе художников. Хвалебные отзывы были для него неожиданны. С. В. Шервинский написал 25 апреля 1931 года: «Ваши «Днепрострой» превосходны. Правда, странно как-то видеть Вашу живопись в сочетании с этими новыми темами, но тема Вам подчинилась; думаю, что Вы и сами чувствуете, что это удача. Любопытно, до чего они живописно претворены, а вместе с тем не оторваны от технической реальности» [4, с. 246].

Летом 1931 года Богаевский, по приглашению директора Музея Днепровского строительства Николая Григорьевича Филянского (1873 — 1938), принял участие в экспедиции на Днепровские пороги перед их затоплением.

Возвратившись, 30 июля 1931 года он написал художнице Юлии Леонидовне Оболенской (1889 — 1945): «Поездка по порогам Днепра была во всех отношениях чудесная: пустынные песчаные и скалистые острова с душистой осокой, то тихая, то шумная река, приволье и простота кочевой жизни и дружное общество людей ...» [5, с. 146].

В папках и альбомах накопился огромный документальный материал.

В последний раз Богаевский побывал в Запорожье в августе 1932 года. Эта поездка была связана с работой над диорамой «Днепрострой», которая осталась незавершенной. В настоящее время она хранится в фондах Запорожского художественного музея, намотанная на вал.

Богаевский написал более десяти больших полотен посвященных Днепрострою. Они находятся в Третьяковской галерее, художественных музеях Симферополя, Донецка, Дворце-музее Алупки и других музеях. Самое большое собрание находится на родине художника — в Феодосийской картинной галерее им. И. К. Айвазовского.

Сохранилось и много графических работ художника.

Небольшая коллекция, неизвестная до сих пор исследователям, хранится в фондах Дома-музея М. А. Волошина в Коктебеле (Доме Поэта).

В сентябре 1943 года, после трагической гибели К. Ф. Богаевского (17 февраля 1943 года), его супруга Жозефина Густавовна Богаевская (1877 — 1969) обратилась к вдове М. А. Волошина Марии Степановне Волошиной (1887 — 1976) с просьбой о сохранении в доме Максимилиана Александровича части художественного наследия Константина Федоровича:

«Феодосия 17-го IX 43.

Милая, дорогая Марья Степановна!

Все порываюсь приехать к Вам, но все не удается. Теперь пишу Вам то о чем хотела просить Вас лично, т. е. принять в Ваш дом, в мастерскую Макс<имилиана> Александровича часть художеств<енного> наследия Конст<антина> Фед<оровича>, чтоб сохранить это до более покойных времен. Часть переписки — важнейшее,

---

* Олимпиада Никитична Сербинова (1879 — 1955, урожд. Ермакова), феодосийка, помогавшая в организации питания гостей в доме Волошина.

Богаевский К. Ф. Мост. Без даты. Бумага, акварель. 32,6 x 48,9.
ДМВ. Г-1456. Публикуется впервые

Богаевский К. Ф. Плотина Днепрогэса. Без даты. Бумага, акварель. 33,8 x 50,1.
ДМВ. Г-1450. Публикуется впервые

Богаевский К. Ф. Плотина Днепрогэса. Без даты. Бумага, уголь. 22,5 x 35.
ДМВ. Г-1701. Публикується вперше

Богаевский К. Ф. Строительство виадука. Без даты. Бумага, графический карандаш. 33,2 x 50,1.
ДМВ. Г-1485

я отвезла в Симферополь, обещали прислать за оставшимися у меня картинами, не знаю будут ли? — а держать все в одном месте рискованно, слишком близко от гавани мы живем — ведь мастерская как пострадала от бомб и взрывов! Нам также придется покинуть наш дом, по всей вероятности мы переедем в Старый-Крым.

Спасибо Вам за Ваши ласковые, добрые письма, не думайте, что мне этого не нужно, это участие и любовь бальзам для больной души. Еще раз благодарю Вас за все.

Обнимаю и целую Вас. Привет Анне Александровне. *

Любящая Вас

Ж. Богаевская.

20-го IX:

Милая, добрая, я очень волнуюсь, что без Вашего разрешения посылаю Вам эти вещи, но у меня нет другого выхода. Заранее благодарю. Посылаю значит 6 (шесть) предметов — а маленькую посылочку прошу передать З. Ив. Елгаштиной. **

Еще раз Ж. Богаевская» [7].

Так попали в Дом Поэта работы К. Ф. Богаевского, посвященные Днепрострою. В годы войны и оккупации Крыма М. С. Волошина сохранила Дом, хранившееся в нем собрание произведений искусства и архив мужа. Так художественное наследие живописца, посвященное теме Днепростроя, небольшое, но значимое для изучения, как творчества автора, так и уникального исторического события им запечатленного, сохранилось под кровом друга.

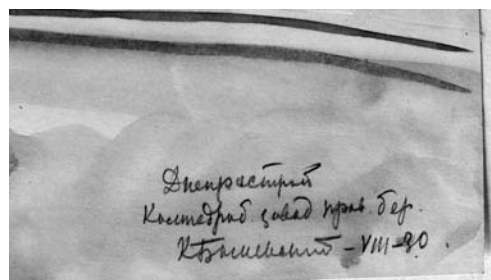
Как известно, Волошин еще при жизни буквально спасал многие произведения Богаевского, который, в строгой требовательности к себе, нередко обрекал на уничтожение.

После войны часть работ была возвращена.

В письме к художнице Наталье Тихоновне Сорокиной (1918 — 1991), Жозефина Густавовна сообщает: «Ухаживает за больной М<арией> Степ<ановной> Елена Вар<навовна>. *** Прислала, наконец, рисунки К<онстантина> Ф<едоровича> и кое-какие фотогр<афии> **** — но я уже не помню все ли это??» [8].

И, действительно, часть работ осталась в Доме Поэта.

В коллекции Дома-музея М. А. Волошина насчитывается 66 рисунков различных промышленных пейзажей, выполненных К. Ф. Богаевским на отдельных листах. Из них, посвященных строительству Днепрогэса не менее сорока шести. В том числе пятнадцать акварелей. Еще восемь работ не содержат деталей, позволяющих привязать их к определенному объекту. Художник писал так же заводы Донбаса, порт Мариуполя, нефтепромыслы Баку.

Автограф К. Ф. Богаевского на акварели «Днепрострой. Камнедробильный завод. Правый берег» ДМВ. Г-1469

* А. А. Кораго (1890 — 1953), педагог, переводчик. После смерти М. А. Волошина жила в Доме поэта. Друг и помощник М. С. Волошиной многие годы.

** Зинаида Ивановна Елгаштина (1897 — 1979, в замуж. Сомова), балерина, художница. Автор мемуаров о М. А. Волошине.

*** Елена Варнавовна Нагаевская (1900 — 1991), художница.

**** В фотоархиве ДМВ сохранилось более двух десятков фотографий Богаевского в основном коктебельских, а также феодосийских и московских.

Работы Богаевского — это акварельные и карандашные быстрые рисунки (наброски, зарисовки и эскизы) — первоначальные впечатления от природы, живые материалы наблюдений и размышлений. Многие из них имеют авторские пометки и надписи для памяти, представляющие собой, прежде всего записи о цветовой гамме и освещенности видимого пейзажа. Иногда даже с указанием времени суток. Графические рисунки выполнены линиями, некоторые с тоновой проработкой. Акварели с предварительным наброском карандашом. Прозрачность красок, просвечивающий тон бумаги, легкость (чего не хватало в картинах, написанных маслом) и вместе с тем яркость красок, позволяют говорить о живописи чистой акварелью — технике виртуозного мастера. Такие акварели были редки в исполнении художника, чаще он применял сложные смеси с цветным карандашом, пастелью, гуашью. Эти работы, преследующие цель проработки деталей крупных произведений, имеют не только документальную, но и самостоятельную художественную ценность. «Акварельные эскизы индустриальных мотивов, написанные Богаевским, — как отмечал директор Феодосийской картинной галереи им. И. К. Айвазовского Н. С. Барсамов (1892 — 1976), — по новизне подхода к теме и мастерству выполнения стоят в одном ряду с самыми высокими достижениями советского искусства в этой области» [9, с. 25].

Богаевский любил, чтобы и бумага и краска и карандаш были самого высокого качества. В данном случае бумага, используемая Богаевским, различна: от качественной акварельной бумаги (на одном из листов просматривается тиснение «LD LINEN FIBRE 1915») до бумаги, не предназначенной для художественных работ (одна из работ выполнена углем на листе каталога швейных машинок «Уилера и Уилсона» (WHEELER & WILSON). Акварели исполнены на листах, средний формат которых составляет 35 x 50 см, карандашные эскизы нескольких меньших размеров — средний формат — 30 x 45 см (в основном на тонкой вержированной бумаге с тиснением в виде тонких горизонтальных линий).

Сюжетами рисунков явились общие виды строительства («Стройка на берегу», «Стройка. Вид сверху», «Плотина Днепрогэса», «Панорама стройки», «Начало стройки»); отдельные его фрагменты («Пути и мост», «Железнодорожные пути», «Подъездные пути», «Кубы и переходы», «Быки плотины», «Строительство моста», «Перемычка», «Строительство виадука», «Участок строительства», «Рабочий поселок»); технические механизмы и сооружения («Бетономешалка», «Детали стройки», «Стройка с экскаватором», «Подъемные краны», «Драга», «Подстанция у реки»); а так же окружающий ландшафт («Река», «Днепр у порогов», «Днепровские пороги»)*.

Он писал берега Днепра, пороги, песчаные отмели, в настоящее время уже не существующие. Фиксировал, даже на переднем плане, старые и полуразрушенные строения, которые, конечно, исчезнут после завершения грандиозного строительства. Часто художник оживлял пейзаж скользящей по воде лодочкой. Важным элементом в его картинах является небо. Мы видим и «солнце над плотинной» и кучевые облака, занимающие почти две трети полотна («Облака над рекой», «Облака», «Река»).

Работы, хранящиеся в Коктебеле, не датированы (за исключением трех — «Плотина растет» — «июль 1930 г.» (ДМВ. Г-1483), «Днепрострой» — «VIII 30»

* Большинство работ не имеет авторского названия. Названия были даны при составлении научного каталога музея.

(ДМВ. Г-1467) и «Днепрострой. Камнедробильный завод. Правый берег» — «VIII — 30 г.» (ДМВ. Г-1469). Время написания некоторых работ можно определить по видимым на них строительным объектам. Так акварели, на дальнем плане которых контур моста Стрелецкого через Новый Днепр, написаны в августе 1930 года. Ежемесячник «Хроника Днепростроя» фиксировал все этапы строительства.

«16 июня наведена 1-я полуарка, а 26 июня 2-я полуарка, второго пролета моста; производились кроме того работы по подъёмке этих полуарок на вышки и на 1-е августа первая полуарка поднята на 85 %, а вторая на 25 % полного подъема [10, с. 13].

«По сборке моста через реку Новый Днепр в течение августа произведено замыкание второго пролета» [11, с. 14].

На рисунках «Река» (ДМВ. Г-1457) и «Стройка» (ДМВ. Г-1479) видна собранная полуарка второго пролета, а на акварели «Мост» (ДМВ. Г-1456) и металлическая вышка в русле реки для подъема полуарок.

В фондах музея хранятся и две тетради условно называемые «запорожские» с рисунками и набросками Богаевского, выполненными карандашом, и «бакинско-запорожский» альбом, наполовину заполненный рисунками, посвященными строительству Днепрогэса.

В живописи Константин Федорович всегда следовал совету своего учителя Архипа Ивановича Куинджи: «внимательно работать на этюдах, разрабатывать, по возможности все детали. Мы должны были правильно передавать форму предмета, цвет его и отношения — все так, как в природе. Но когда наступал момент композиционной работы, когда мы начинали писать картину, он советовал подальше отодвигать этюды, чтобы не мешали свободе творчества» [3, с. 17]. Поэтому каждой картине предшествовали десятки карандашных рисунков и акварелей, которые в большинстве случаев уничтожались. М. А. Волошин — многолетний свидетель художественного процесса Богаевского (они вместе ходили на пленэры) в статье, посвященной его творчеству написал: «В известные периоды он подолгу работает с натуры. Его этюды бывают написаны добросовестно и совсем неинтересно. Они не похожи на его живопись. Закончивши, он на них не смотрит и в большинстве случаев уничтожает их. В них ему важен не результат, а самый аналитический процесс, который, будучи раз совершен, обогащает опыт сознания и не нуждается ни в каком материальном закреплении. Последнее может только затруднить бессознательные процессы творчества» [1, с. 318]. Рисунки, хранящиеся в Коктебеле, являются его первыми набросками к большим картинам. В них он стремился к точности в фиксации всех деталей строительства — их места, формы и цвета. На рисунках карандашом есть многочисленные авторские поясняющие подписи. Именно такая скрупулезность художника делает его работы ценными историческими документами для запорожских краеведов.

Не только в этюдах, но и в своих самых ранних полотнах индустриального цикла Богаевский шел по пути достаточно точной фиксации определенного места, ставя себя перед необходимостью строго придерживаться натуры. «Здесь нельзя было так обращаться с представшей перед глазами <...> натурой, как я привык распорядиться в композиции обычных пейзажей с деревьями, скалами и облаками, — переставлять домны, трубы, каупера и прочее» — вспоминал художник [3, с. 87]. Он боялся отступить от существующего вида.

В своей дальнейшей работе над картинами индустриального цикла, получившими наиболее высокие оценки, художник отступал от этюдов — до некоторой степени изменяя расположение самих индустриальных объектов.

«Передавая свое общее от виденного <...> я в своей композиции изображал не какой-нибудь определенный завод, а всю сумму того, что меня поразило в этом крае напряженного героического труда» [3, с. 87].

Картины К. Ф. Богаевского живописны. А этюды — документальны.

Библиография

1. Волошин М. А. Лики творчества / М. А. Волошин [сост. В. А. Мануйлов, В. П. Купченко, А. В. Лавров]. — Л. : Наука, 1988. — 848 с.
2. Бащенко Р. Д. Знаменательные встречи / Р. Д. Бащенко. — Симферополь : ДиАйПм, 2004. — 192 с.
3. Бащенко Р. Д. Богаевский / Р. Д. Бащенко. — М. : Изобразительное искусство, 1984. — 294 с.
4. Погребецкая И. М. «Приезжайте к нам, к Понту Эвксинскому...» Богаевский К. Ф., Шервинский С. В., переписка 1925 — 1939 годов / [сост. Лосев Д. А.] // Крымский альбом. — Феодосия, М. : Издательский дом «Коктебель», 1997. — Вып. 2. — С. 234 — 254.
5. Воронова О. П. Над Понтом Эвксинским. К. Богаевский / О. П. Воронова. — М. : Советский художник, 1982. — 184 с.
6. Письмо К. Ф. Богаевского к М. А. Волошину от 30. 01. 1931 г. // ДМВ. — Инв. № А — 1074.
7. Письмо Ж. Г. Богаевской к М. С. Волошиной от 17, 20. 09. 1943. // ДМВ. — Инв. № НВ — 3318.
8. Письмо Ж. Г. Богаевской к Н. Т. Сорокиной от 18. 01. 1966. // ДМВ. — Инв. № НВ — 3364.
9. Барсамов Н. С. Богаевский / Н. С. Барсамов — М. : Искусство, 1961. — 53 с.
10. Хроника Днепроостроя. — 1930. — № 5. — 32 с.
11. Хроника Днепроостроя. — 1930. — № 6. — 32 с.

Мирошніченко Н. М., Палаш І. М., Алімов С. О.

Дніпробудівські малюнки Костянтина Богаєвського з фондів Будинку-музею Максиміліана Волошина.

В статті йдеться про історію створення Дніпробудівського циклу картин К. Ф. Богаєвського. Вперше описано колекцію робіт художника, що зберігаються у фондах Будинку-музею Максиміліана Волошина у Коктебелі.

Myroshnychenko N. M., Palash I. M., Alimov S. O.

Drawings of Dnieper Hydroelectric Station Building (Dneprostoi) by K. F. Bogaevsky from the House-museum of Maximilian Voloshin.

The article represents the history of creation of Dneprostoi cycle of drawings by K.F. Bogaevsky. This is the first time that the collection of works, repositied in the holdings of House-museum of Maximilian Voloshin in Koktebel is described.

**ВИСТАВА «ПІСНЯ ПРО СВІЧКУ» ІВАНА КОЧЕРГИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
ТЕАТРУ ІМЕНІ МАРІЇ ЗАНЬКОВЕЦЬКОЇ (1935 Р.).
ДО ІСТОРІЇ СЦЕНІЧНОГО ПЕРШОПРОЧИТАННЯ**

Habet sua fata libelli. Цей афоризм давньоримського граматака Теренція Мавра, що в перекладі з латини означає «книжки мають свою долю», український письменник Іван Антонович Кочерга взяв як епіграф до своєї публіцистичної праці «Доля п'єси» [1, с. 82], в якій розмірковував про засади формування репертуару в українських театрах радянської доби, роботу реперткомів і, звичайно, сценічну долю п'єс: «... Скільки б не було б театрів, — пише він, — і хоч як би вони не скаржились на відсутність хороших п'єс, їх, тобто театрів, все ж таки набагато менше, ніж придатних до вистави п'єс, і великий процент останніх просто за законами арифметики ніколи не попаде в театри. <...> Навіть у нас <...> не виключено випадків, коли хороша п'єса даремно чекає, в той час як самодовільна халтура посідає кращі місця ...» [1, с. 83].

Як відомо, І. Кочерга у своїх працях із питань теорії драми чи актуальних проблем тогочасного театру апелював до власного письменницького досвіду. Тож можемо припускати, що й у цій статті автор має на увазі сценічну долю своєї п'єси «Свіччине весілля». Цей твір справді мав усі підстави назавжди залишитися на маргінесі театрального процесу ХХ ст., адже всі тогочасні драматурги намагалися відобразити у своїх творах «величні звершення радянської влади», репертуари театрів заповнили вистави-агітки, а тут — п'єса романтичного спрямування про середньовічний Київ, цехи, заборону світла ... Тож не дивно, що, незважаючи на дозвіл, жоден театральний колектив не взявся до постановки нового твору Івана Кочерги. Відомий літературознавець і театрознавець Н. Кузякіна у своїй монографії слушно зазначала: «... Кочерга покладав надії на сценічне втілення «Свіччиного весілля», яке 1930 року було дозволене до вистави і 1931 року надруковане. Та вихід в світ «Свіччиного весілля» спочатку пройшов непомітно. Критики не звернули увагу ні на п'єсу, ні на її автора, театри не квапились її ставити ...» [2, с. 113].

У цитованій вище праці «Іван Кочерга. Життя. П'єси. Вистави» Н. Кузякіна, аналізуючи великий проміжок від часу написання цієї п'єси та його сценічного першопрочитання у Театрі імені Марії Заньковецької, здійснене режисером Василем Харченком (прем'єра — 27 жовтня 1935 р. у Запоріжжі), де в цей час колектив перебував на стаціонарній роботі, точно окреслила причини цього «парадоксу». Водночас підкреслюючи, що І. Кочерга, вже на той час був досвідченим драматургом, також дослідниця акцентує увагу на тому, що письменник був прихильником того, щоб глядач бачив на сцені видовище красиве і зворушливе. Відтак у «Свіччиному весіллі» є багато картин театральної ефектних, живописно виразних. А мальовничі куточки Києва, деталі побуту, все це дуже економно використано драматургом і слугує для більшого розкриття постатей героїв цього твору [2, сс. 109 — 110]. Очевидно тому, що заньківчани у своїй постановці «співпали» із баченням драматурга, він і залишився задоволеним запорізьким спектаклем, який розпочав тріумфальну ходу цієї п'єси по сценах інших театрів України. Дослідниця таким чином проаналізувала сценічну концепцію «Пісні про Свічку» у Запоріжжі: «Постановник В. Харченко наголошував на соціальних конфліктах твору, прагну-

чи максимально зменшити «сентиментальність тексту» і якнайширше розгорнути реалістичні картини життя ремісників. Загалом «Пісня про Свічку» у заньківчан вийшла швидше в мажорі, ніж в мінорі, і підсилена виразною музикою О. Радченка та вдалим виконанням провідних образів (В. Яременко — Свічка; Д. Дударєв — Воєвода; В. Згуральська — Меланка; В. Любарт — Гільда та ін.), сприймалася як барвисте, патетичне видовище [2, с. 114].

Так чи інакше, але саме після заньківчанської постановки у Запоріжжі до автора прийшов справжній літературний успіх, драму поставили багато інших театрів. Тож закономірно, що про естетичні особливості п'єси Івана Кочерги, їх тематику, композиційну побудову драматичних творів ще при житті автора почали з'являтися ґрунтовні літературознавчі розвідки різного жанру: від окремих статей до монографічних досліджень. Хоча ці праці написані в радянський період і мають на собі «ідеологічний» відбиток, проте деякі з них не втратили своєї цінності й до сьогодні, зокрема такі, як: «Драматургія Івана Кочерги» Є. Старинкевич (1947 р.); «Іван Кочерга» Н. Андріанової (1963 р.); «Драматург Іван Кочерга. Життя. П'єси. Вистави» (1968 р.) Н. Кузякіної; «Іван Кочерга. Нарис життя і творчості» З. Голубєвої (1987 р.); «Драматична поезія Івана Кочерги і музика» І. Мамчура (1987 р.). З усіх праць виділяється монографія Н. Кузякіної «Драматург Іван Кочерга. Життя. П'єси. Вистави», в якій наявна не тільки літературознавча оцінка творчості письменника та його біографія, а й названі ключові постановки за творами Івана Кочерги на сценах театрів, побіжно окреслена їх концепція. Оскільки дослідниця не ставила собі за мету широко аналізувати сценічні постановки, то й про виставу в Театрі імені Марії Заньковецької 1935 р. знаходимо загальні відомості, які не розкривають значення цього спектаклю як для театрального колективу, так і для подальшої сценічної історії самої п'єси.

Так, з приводу «неактуальності» п'єси, складнощів її шляху на театральну сцену Н. Кузякіна у своїй монографії, присвяченій творчості І. Кочерги, зазначала: «Кочерзі довелося чекати п'ять років, поки, нарешті, драматична поема була поставлена в театрі імені Марії Заньковецької у жовтні 1935 р. Драматург, який приїхав на відкриття сезону виявив задоволення виставою: «В цілому враження у мене якнайкраще ... У виконанні заньківчан п'єса зазвучала саме в тих патетичних і романтичних тонах, в яких я собі її і уявляв» [2, с. 114].

Також деякі відомості можемо знайти у науковій літературі про запорізький період історії Театру імені Марії Заньковецької (1931 — 1941 рр.). Передусім у монографії «Народна артистка» присвяченій Варварі Любарт Л. Мельничук-Лучко (1964 р.), книжці «Львівський державний Ордена Трудового Червоного Прапора український драматичний театр імені М. Заньковецької» (1965 р.) Б. Кордіані та Л. Мельничук-Лучко, «Український драматичний театр. Нариси історії у 2-х тт. Т. 2, (радянський період)» (1959 р.), збірнику спогадів «Заньківчани (Львівський державний Ордена Трудового Червоного Прапора український драматичний театр імені Марії Заньковецької)» (за ред. І. Піскуна. 1972 р.), монографії «Василь Яременко» Б. Завадки та Ю. Турчина (1973 р.), альбомі «Федір Нірод» (автор вступ. ст. та упоряд. вид. І. Вериківська. 1988 р.) та книжці «Львівський театр імені М. К. Заньковецької» О. Кулика (1989 р.), мемуарах Федора Нірода «Записки художника, или Воспоминания счастливого человека» (упоряд. Н. Михайлова і В. Томазов. 2004 р.).

Проте замість детального аналізу режисерської інтерпретації та характеристики акторських робіт заньківчан у цій виставі ми знаходимо прямо цитовані або

довільно переказані уривки із рецензії О. Криворучка у тогочасній запорізькій пресі і, як правило, першу (вступну) найбільш ідеологічно заангажовану частину з опублікованих у пресі режисерських нотаток В. Харченка. Тож, опираючись на відомості тогочасної преси, світлини до вистави, а також праці низки українських дослідників, прагнемо проаналізувати сценічну інтерпретацію «Пісні про Свічку» І. Кочерги та значення цієї вистави для подальшого розвитку творчого колективу. Наша стаття є лише першим кроком до системного вивчення цієї теми і не претендує на вичерпність дослідження.

Треба також окремо зазначити, що співпраця Театру імені Марії Заньковецької із драматургом Іваном Кочергою була дуже систематична і плідна. Красномовним підтвердженням цього є постановка п'яти його п'єс на сцені цього театру з 1926 до 1936 рр. Перша з цього переліку — «Фея гіркого мигдалю» (1926 р.); друга — «Марко в пеклі» (1928 р.); третя — «Майстри часу» (1934 р.); четверта — «Пісня про Свічку» (1935 р.) і нарешті п'ята — «Підеш — не вернешся» (1936 р.). Проте найбільш знакова і вагома як для автора, так і для заньківчан була постановка драми «Пісня про Свічку» (1935 р.).

Дослідники, як правило, характеризуючи творчість письменника початку 30-х рр., зазначають, що це був новий етап у розквіті його таланту. Є. Старинкевич вирізняє цей твір завдяки вдалому поєднанню змісту і форми його подачі: «... Тут надзвичайно щасливо сполучаються глибокий ідейний зміст, емоціональність і прекрасна драматургічна форма, пройнята високою поезією» [3, с. 40]. А інші літературознавці підкреслювали не тільки оригінальність форми і сюжету, а й називали цей твір одним із кращих в історичному жанрі радянського часу.

Наприклад, інший літературознавець К. Сторчак так характеризував драму «Свіччине весілля»: «... Справжньою вершиною у творчості Кочерги 30-х років стала драматична поема «Свіччине весілля» (1930) — один з кращих творів української радянської драматургії історичного жанру. Саме в цьому жанрі найповніше виявилася вся самотність, ідейна наснаженість і філософська глибина, притаманна драматургу» [4, с. 17]. Проте, водночас із загальним схваленням у деяких «наукових» працях бачимо й «літературознавчі попередження», які дають змогу глибше зрозуміти письменника, причини появи цілої низки «кооперативних» п'єс, які передували «Свіччиному весіллю». «Не буде перебільшенням сказати, — пише К. Сторчак, — що історична драма Ів. Кочерги «Свіччине весілля» в своєму жанрі була в тридцяті роки найпопулярнішим явищем і що ця п'єса довго ще хвилюватиме серця читачів і глядачів глибоким змістом конфлікту, чистими і благородними почуттями яскраво змальованих у ній виразників ідей народних мас. Проте здобутий письменником Ів. Кочергою успіх одночасно підкреслював: письменникові треба ще багато зробити і для того, щоб твердо стати на ґрунт соціалістичного реалізму, щоб впевнено іти в ногу із передовим загоном радянських письменників. <...>. Борг драматурга був великий: на сцені театрів країни в цей час з успіхом йшли п'єси радянських драматургів Вс. Іванова, Треньова, Погодіна, Куліша, Микитенка, Афіногенова, темою для яких була радянська дійсність» [4, с. 18]. Автори досліджень про творчість Івана Кочерги до 60-х рр. ніде навіть словом не прохоплювались, що «один з кращих творів радянської драматургії» критика спочатку навіть не зауважила.

Обставини і мотиви написання «Свіччиного весілля» вперше глибоко проаналізувала тільки Н. Кузякіна. Хоча у своєму дослідженні вона все-таки більше спинилась на драматургії Івана Кочерги, не вдаючись до широкого аналізу сценічних

прочитань: «... Драматична поема «Свіччине весілля», — пише дослідниця, — була для Кочерги виходом із Міносового лабіринта, спогадом про те, що в світі існує краса, — і утвердженням її. <...> Такі твори пишуть для себе, і з'являються вони тому, що їх не можна не написати. Ці вільно і натхненно проспівані пісні виявляються часто і найкращими творами митців; гармонія думок і почуттів, довершена простота форм знаходять відгомін і викликають почуття подяки у читачів. <...> Твір, в написанні якого Кочерга відпочивав від агітаційних п'єс, виявився водночас і найбільш громадським, ідейно значним і багатим. Таким твором було «Свіччине весілля» [2, сс. 106 — 107].

Проте ця інформація потребує деяких уточнень. Так з монографії Б. Завадки і Ю. Турчина «Василь Яременко» довідуємося, що Іван Кочерга був не тільки присутній на прем'єрі «Пісні про Свічку», а й брав активну участь безпосередньо у репетиційному процесі. І почути схвальну оцінку такого драматурга, як Іван Кочерга було дуже важливо для трупи, яка брала участь у сценічному втіленні твору. Адже, як зазначали дослідники Б. Завадка і Ю. Турчин, покликаючись на спогади Василя Яременка (саме цей артист уперше виконував роль Свічки), Іван Кочерга був дуже вимогливий і принциповий автор: «... *І. Кочерга у творчій співпраці з В. Харченком, постановником вистави, вніс значні зміни до остаточної редакції всього твору* (виділено авт.)» [5, сс. 44 — 45]. Отже, як бачимо, для театральної постановки була зроблена спеціальна редакція «Свіччиного весілля». Причому режисер-постановник В. Харченко не самотійно скорочував драматичну поему, а безпосередньо із самим автором — І. Кочергою.

Василь Харченко у вступному слові до своїх режисерських нотаток з приводу постановки «Пісні про Свічку», наголошував, що радянські драматурги повинні створювати п'єси, які будуть показувати соціальні конфлікти на історичному тлі, аби протидіяти культурі козаччини. І, на перший погляд, ця традиційна для радянського періоду риторика підтверджує наявну інформацію про те, що його режисерські акценти полягали в піднесенні саме цих соціальних конфліктів, фактично трансформації п'єси в агітку більшовицької влади. Так, скажімо, О. Кулик у своїй книжці, присвяченій заньківчанам [6, с. 35], аналізуючи режисерське рішення спектаклю, цитує лише ідеологічно заангажовану частину із цих нотаток. Ця частина із режисерських нотаток В. Харченка — штучна конструкція, данина часу.

Основна частина нотаток В. Харченка присвячена аналізу труднощів при постановці, способам їх розв'язання, акцентам, які він зробив як постановник спектаклю. Ця частина нотаток також заслуговує на окрему увагу, адже її написав режисер, який, на відміну від багатьох тогочасних літераторів, зумів прочитати твір: «Своєрідність і оригінальність п'єси Кочерги яскраво позначається насамперед в композиційних особливостях розрішення п'єси. Автор шукає гостроти в побудові фабули. Унікаючи фотографічності, він якоюсь мірою будує фабулу умовно. Глибока ідея філософського розмаху гостро сконденсована у виразній фабулі. Запланувавши відкрити «Свічкою ...» новий сезон, театр ім. М. Заньковецької підходить до її сценічної реалізації якнайсерйозніше: відчуваючи особливу відповідальність цієї роботи, заньківчани починають по суті сценічну історію цієї п'єси. Акценти на рухові, сюжетних перипетіях змушують внести деякі зміни (сценічного порядку) в авторський матеріал. Хочеться інакше ввести глядача в спектакль. Звідси виникає потреба в інакшій експозиції обставин. Конкретизується це так: глядач поступово вводиться в атмосферу спек-

таклю — при вході до залу він уже бачить потайну арку, перетворену на браму, що є «рамкою» цього спектаклю (художник Федір Нірод)» [7, с. 4]. Далі режисер аналізує сценографічне вирішення цього спектаклю. І з цього аналізу бачимо, що це оформлення мало ознаки романтичного стилю, де велику роль відігравали історико-етнографічні елементи у декораціях: «Брама закрита, перед нею стоять похмурі литовські лицарі. Чути звуки рогів, світло гасне, брама розсувається і крізь неї видно старий Київ, цехову площу. Далеко вгорі замок, внизу Дніпро, з торгівельних кораблів йде розвантаження різноманітного краму. На площі працюють цехи. Лунає цехова пісня. Тональний лейтмотив спектаклю. Загальна композиція п'єси в кількох моментах змінена. Робота над сценічною редакцією тексту виявилась в усуненні 1 картини II дії, епізоди з неї перенесені до I і IV дії. В міру можливості зроблено низку купюр. Великої ваги набуває в цій п'єсі слово. Віршована форма вимагає великої акторської культури» [7, с. 4].

Як бачимо із цих нотаток, режисер разом із автором вносив тільки ті зміни, які були необхідні для сценічної адаптації твору. Необхідність спеціальної сценічної редакції п'єси підтверджує і театральний оглядач С. Мошинський, який у своїх враженнях від спектаклю зазначав лише один, але суттєвий недолік: «... Хіба лише вистава надто довга, чотири дії дуже стомлювали глядача ...» [8, с. 4].

Отож, як свідчать нотатки В. Харченка, для нього як постановника було важливо зберегти віршовану форму драматичного твору. Це підтверджує також той факт, що спектакль отримав назву не «Свіччине весілля», а «Пісня про Свічку». **Символом свічки, незгасного вогника свободи, навіть не стільки фізичної, як внутрішньої, є не Меланка, а Іван Свічка.** Це одна із засадничих відмінностей заньківчанської інтерпретації від авторського бачення [9, с. 57]. Зрештою, літературознавці вважають ключовим символом, свічкою-вогником саме Меланку, а не Івана [10, с. 48]. Драма особистого життя Івана Свічки не тільки не зламала його, а, навпаки, у певному сенсі, звільнила. Саме така вільна духом людина могла очолити рух опору київських цеховиків проти влади за свої права.

Рецензент М. Криворучко писав, що заньківчани відповідально поставились до цієї постановки й успіх вистави «Пісня про Свічку» є закономірним. Також цей оглядач відзначав добре дібраний режисером ансамбль: «... Цілий ряд прекрасних образів створили актори: Зауральська — Меланка; Свічка — Яременко; Любарт — Гільда; Писаревський — Ольшанський та ін. Все це свідчить про виключне захоплення, з яким поставилися всі виконавці до сценічної передачі поетичного задуму автора. Багато сприяла успіхові вистави прекрасна музика композитора Олександра Радченка» [11, с. 4].

Аналізуючи побачену прем'єру, виконавський ансамбль відзначав і оглядач, що підписався криптонімом В. Щ. Він теж наголошував на високому рівні виконавців, вдалому виборі артистів, дуже гарній музиці. Варто зазначити, що тільки в цього рецензента знаходимо зауваження до трактування Зауральською ролі Меланки як надто спрощене, в песимістично-мелодраматичних тонах: «... Дуже сильне враження справив поєдинок сліпого Передерія (К. Губенко) із князем Ольшанським (О. Писаревський). А от у мелодраматично-песимістичних тонах, надто просто веде свою роль Меланки В. Зауральська. В. Яременко створив яскравий образ ватажка Івана Свічки. Але це органічно злютований ансамбль» [12, с. 3]. Виконавець ролі Івана Свічки — Василь Яременко — теж вважав цю роль у своєму творчому доробку справжньою акторською удачею [13, с. 16]. Отже, спираючись на матеріали преси, припускаємо, що заньківчанська інтерпретація

«Пісні про Свічку», за п'єсою Івана Кочерги, була здійснена у романтично-етнографічному стилі. Такий ключ давав можливість режисерові та виконавцям закладати поліваріантність прочитань, обходячи радянську цензуру, наскільки це було можливо. Театр шукав шляхів вести з глядачем відвертий діалог про те, що відбувається довкола, засобами сценічного мистецтва, в такий спосіб доводячи, що театр навіть у 30-ті рр. не цілком був перетворений на знаряддя комуністичної пропаганди. Отже, сценічне втілення цього твору було важливе як для автора — Івана Кочерги, так і власне для Театру імені Марії Заньковецької.

Наші знання про сценічне першопрочитання п'єси Івана Кочерги «Свіччине весілля» також поповнює новими відомостями інтерв'ю із самим автором, опубліковане невдовзі після прем'єри у запорізькій пресі. Ось як відгукнувся драматург про заньківчанську виставу за своєю п'єсою «Свіччине весілля»: «... В цілому, — сказав тов. Кочерга, — вражіння у мене якнайкращі. У виконанні заньківчан п'єса зазвучала саме в тих романтичних тонах, в яких я собі і уявляв. Насамперед мене як автора, який написав сценічний твір віршем, це й показує сама назва — «Пісня про Свічку», задовольнив стиль вистави, *поетичної вистави*» (виділено авт.) [14, с. 4].

Окрім того, Іван Кочерга відзначав окремі вдалі сцени, музичне оформлення. Автор привідкриває «секрети» театральної кухні, а головне свої острахи при сценічному прочитанні «Свічиного весілля»: «Образи подані в іншій трактовці, ніж у п'єсі, але мене вони переконали внутрішньою правдою і сценічною красою. Особливо приємно відзначити прекрасне і тонке виконання масових сцен. Я їх дивився і на репетиціях, але боявся, що деякі можуть «випасти», а деякі перерости в «побутовщину». Ні того, ні того не сталося. Прекрасно пройшла сцена весілля. Чудова музика композитора Олександра Радченка. Прекрасно зроблені хори справляють незабутнє вражіння. Музика заслуговує високої окремої оцінки. Особливо ціную сміливість, з якою театр взявся до цієї постановки. Незважаючи на відсутність протореної стежки — домігся високих художніх результатів. В подальшому хотів би зайнятися екранізацією п'єси. Перекласти її на мову кіно. Для того мушу написати твір заново і з 1 січня 1936 року на Українфільмі можливо розпочнуться павільйонні зйомки» [14, с. 4]. Але в умовах руйнації українського кіно цей намір так ніколи і не був здійснений.

Після заньківчанської постановки п'єсу з успіхом поставили на сценах багатьох українських театрів. Чому не вдалося реалізувати задум автора щодо екранізації цього твору, ми не знайшли поки що жодних відомостей у тогочасній пресі.

І. Кочерга схвально оцінив сценічну інтерпретацію «Пісні про Свічку», яку здійснили заньківчани, наново «відкривши» цей твір. Справді, він був вимогливим драматургом, і це, водночас, давало можливість творчого росту колективу, який із ним безпосередньо співпрацював. Його глибоке розуміння театру бачимо, зокрема, в замітці під красномовною назвою «Еталон театрального мистецтва», яку І. Кочерга написав під впливом гастролей МХАТу. У ній автор частково викладає власні критерії високого мистецтва: «Часом сидиш на якійсь виставі і думаєш — «це місце у них не звучить», тут очевидна натяжка, дія спинилась. Дія спинилась на якійсь 2 хвилини, але як гостро вона відчувається <...>. Помилки стають очевидними саме при бездоганному виконанні, неначе в найточнішій хімічній лабораторії, де найменша крихітка сторонньої речовини змішує або псує реакцію» [15, с. 3].

Отже, заньківчанська вистава «Пісня про Свічку» відбулася і справді «зазвучала» з тим успіхом, на який сподівався письменник.

Окремо варто відзначити не тільки роботу режисера та артистичний ансамбль, а й музику до спектаклю. Адже Олександр Радченко створив музику до трьох із п'яти поставлених на сцені заньківчан п'єс І. Кочерги, а саме: до «Майстрів часу», «Свічкиного весілля», «Підеш — не вернешся». Звичайно, найбільше схвальних відгуків у пресі було на адресу авторської музики О. Радченка власне до драми «Пісня про Свічку». Композитор своєю музикою до вистави фактично продемонстрував її потенціал для музичного театру, оскільки невдовзі за драмою «Свічкине весілля» була написана опера (композитор З. Мокульський) [16, с. 87].

Незважаючи на те, що дія вистави відбувалася в середньовічному Києві, публіка, очевидно, легко відчитувала аналогію до сучасних їй подій. На нашу думку, не випадково саме цією прем'єрою заньківчани відкривали сезон 1935/1936 рр., який збігся в часі з піком найжорстокіших комуністичних репресій, що темним мороком укрили Україну. Парадоксально, але саме Театр імені Марії Заньковецької зміг віднайти навіть у часи тоталітарної екстремі справді такий актуальний твір, який хоча б в історико-символічному ключі допомагав глядачам віднайти віру в те, що боротьба з темрявою в найширшому екзистенційному сенсі триває доти, доки в душі хоча б однієї людини є вогник надії.

Бібліографія

1. Кочерга І. Доля п'єси. Із творчої спадщини / І. Кочерга // Радість мистецтва. Збірник театральної публіцистики. Рецензії. Статті. Промови. — К., 1973. — С. 82 — 83.
2. Кузякіна Н. Б. Драматург Іван Кочерга. Життя. П'єси. Вистави / Н. Б. Кузякіна. — К. : Радянський письменник, 1968 — 260 с.
3. Старинкевич Є. І. Драматургія Івана Кочерги / Є. І. Старинкевич. — К., 1947.
4. Сторчак К. М. Драматургія Івана Кочерги / К. М. Сторчак. — К., 1957. — 36 с.
5. Завадка Б., Турчин Ю. Василь Яременко / Б. Завадка, Ю. Турчин. — К., 1973. — 146 с.
6. Кулик О. О. Львівський театр імені М. К. Заньковецької / О. О. Кулик. — К. : Мистецтво, 1989 — 166 с.
7. Харченко В. Нотатки режисера. До постанови п'єси «Пісня про Свічку» / В. Харченко // Літературна газета. — 1936. — 29 вересня. — С. 4.
8. Мошинський С. Пісня про Свічку / С. Мошинський // Червоне Запоріжжя. — 1935. — 2 листопада. — С. 4.
9. Кочерга І. Про яку свічку розповідає моя пісня / І. Кочерга // Радість мистецтва. Збірник театральної публіцистики. Рецензії. Статті. Промови. — К., 1973. — С. 57 — 63.
10. Андріанова Н. М. Іван Кочерга / Н. М. Андріанова. — К. : Держлітвидав УРСР, 1963. — 102 с.
11. Криворучко М. Пісня про Свічку в театрі ім. Заньковецької / М. Криворучко // Літературна газета. — 1935. — 4 грудня. — С. 4.
12. В. Щ. Пісня про Свічку / В. Щ. // Комунар. — 1936. — 4 листопада. — С. 3.
13. Губенко К. Народний артист / К. Губенко. — Львів, 1956. — 37 с.
14. Кочерга І. Автор про виставу / І. Кочерга // Червоне Запоріжжя. — 1935. — 29 жовтня. — С. 4.

15. Кочерга І. Еталон театрального мистецтва / І. Кочерга // Літературна газета. — 1936. — 12 червня. — С. 3.
16. Мамчур І. Драматична поезія Івана Кочерги і музика / І. Мамчур. — К. : Муз. Україна, 1987 — 119 с.

Палий О. С.

**Пьеса «Пісня про Свічку» Івана Кочерги в інтерпретації театра
ім. Марии Заньковецкой (1935 г.). К истории сценического первопрочтения**

В статье рассматривается история первой постановки пьесы Ивана Кочерги «Пісня про Свічку» на сцене театра ім. Марии Заньковецкой в г. Запорожье в 1935 году.

Paliy O. S.

**Piece «Pisnja about Svichku» Ivan Kocherghi interpretation
Theater Mary Zankovetska (1935). On the history of theatrical first staging**

The article examines the history of the first staging of Ivan Kocherghi «Pisnja about Svichku» on stage theater Mary Zankovetska in Zaporozhye in 1935 year.

Лініков В. А.

ДНІПРОВСЬКА ГІДРОЕЛЕКТРОСТАНЦІЯ: ПОГЛЯД З-ПІД ХМАР

Цього року фонди Запорізького обласного краєзнавчого музею поповнилися цікавим експонатом. До Запоріжжя повернулися світлини, які були зроблені пілотами 4 Авіаційного корпусу Люфтваффе під час Другої світової війни зшиті в альбом. Фотографії відкривають досі невідомий пласт історії Дніпровської гідроелектростанції та проливають світло на події, пов'язані з евакуацією, діями радянських та німецьких підривників, окупаційною відбудовою електростанції. Це спонукало до написання роботи, яка хронологічно охоплює період між створеннями першої та останньої фотографій альбому і логічно продовжує вже почате нами дослідження [1].

Альбом являє собою 26 аркушів фотографічного паперу, оправлених в спинці картоном. Перший аркуш оформлений як обкладинка. Розмір — 278 x 192 мм. Більшість світлин мають чітке датування. Знімки з землі не датовані. Аналіз дат виявляє, що альбом зроблено на основі аерофотозйомки, яка була виконана під час десяти обльотів Дніпрогесу та навколишніх територій. Перше фотографування було здійснене або до 18 серпня 1941 р., або у першій половині цього дня, тому що гребля на зображенні ще неушкоджена. Останнє фотографування відбулося 9 січня 1944 р. Якщо вишикувати знімки за датами, з'являється можливість ілюстрування подій, пов'язаних з висадженням та відновленням греблі та станції. Проте реконструкція подій неможлива без залучення додаткових писемних джерел.

Отже, 18 серпня 1941 р. радянські війська, рятуючи Запоріжжя від швидкого захоплення ворогом, висадили у повітря частину мосту через Новий Дніпро та 10 биків і водозливних отворів між ними греблі Дніпрогесу. Довжина прогаліни склала 175, 5 м. [1, с. 227]. Підрив стався увечері. Про точний час маємо суперечні

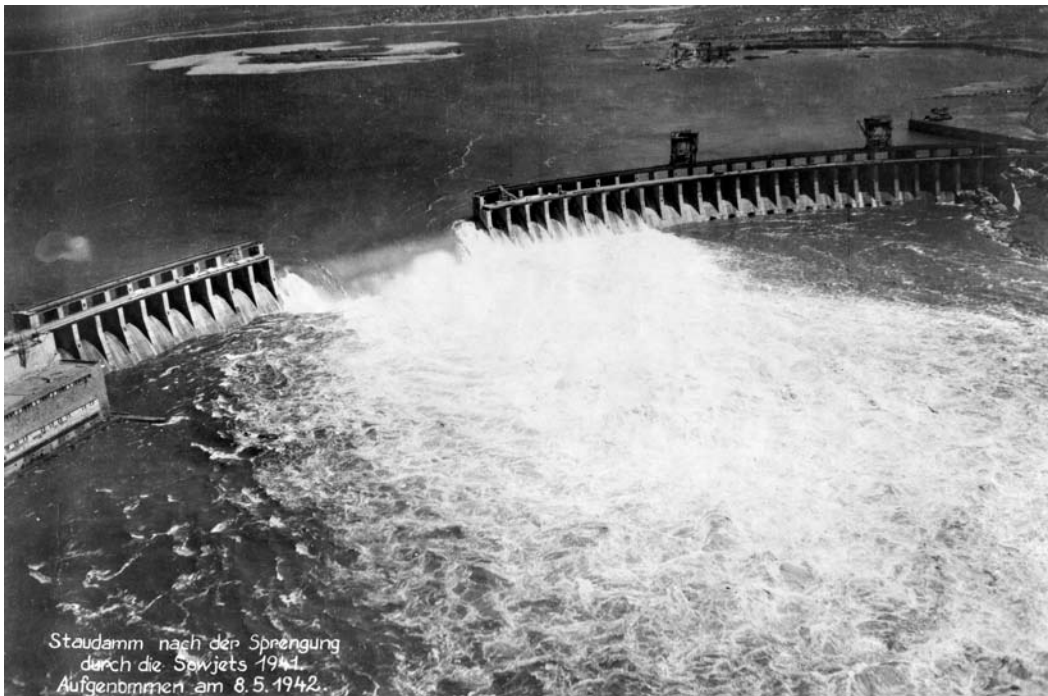
свідчення. Директор «Запоріжсталі» Анатолій Кузьмін у доповіді наркомун чорної металургії від 6 вересня 1941 р. інформував, що о 17-23 завод було знеструмлено, а о 18-00 військові частини відступили з правого берега, саме тоді і пролунав вибух [2, арк. 4 – 5]. Іншу думку знаходимо у щоденнику чергової щита керування Дніпрогесу Докії Вороненко. Вона стверджувала, що чула вибух після двадцятої години, коли вже була за межами міста [3, с. 73]. На наш погляд доповідь А. Кузьміна більш ґрунтовна, тому саме її і будемо дотримуватися. Зауважимо, що в доповіді міститься також інформація про одночасне висадження аванкамерного мосту. Підтвердження цьому знаходимо на світлині від 8 травня 1942 р. На передньому плані ми чітко бачимо затоплені ферми біля сполученого стояна.

Ріка зупинила ворога на правому березі і оперативна пауза в діях німців та наявність військ на лівому березі надали можливість евакуювати місто. З жовтня Червона Армія без бою залишила Запоріжжя.

Події, які мали місце далі, можемо відновити за іншими джерелами, зокрема за Звітом про розмінування Дніпровської гідроелектростанції, який зберігається у науковому архіві ЗОКМ. Облікові документи не дають чіткого уявлення кому саме належав цей документ та хто передав його до музею. На основі аналізу комплексу матеріалів начальника відбудови Дніпрогесу Ф. Г. Логінова, вважаємо, що саме йому належав цей звіт. Стверджуємо так тому, що саморобна оправа цього документу аналогічна оправам деяких документів з архіву Логінова. Таку ж саму оправу має, наприклад, Протокол технічної наради від 18 липня 1945 р. [4]. Тому жодних сумнівів в автентичності звіту не маємо. У ньому знаходимо велику кількість технічної інформації та записи опиту співробітників станції оперативною групою під орудою молодшого лейтенанта Головіна. Цей звіт — одне з основних джерел цієї роботи.

З нього дізнаємося, що облік робочої сили для відновлення греблі почався ще в жовтні. У листопаді роботу почали геодезисти. Геодезичними роботами керував німецький технік Шрадек. А взагалі бетонуванням греблі керував німець російського походження, який емігрував після революції, інженер Шварц. Загальний обсяг зруйнованих споруд дорівнював 43 000 м³ [5, сс. 191 – 192].

Щоб почати бетонування потрібно було знизити рівень води у верхньому б'єфі. Багато німецьких гідроелектростанцій мають таку можливість завдяки спеціальним донним отворами, зробленим ще під час будівництва. Архітектор Рудольф Волтерс, під час свого перебування у Запоріжжі дивувався тому, що такі отвори не були тут навіть запроектовані [6, с. 363]. Пробивати донні отвори почали в кінці листопада 1941 р. і закінчили в середині квітня 1942 р. [5, сс. 4, 192]. Вони мали вигляд штолень перерізом 5 х 5 м і знаходилися в лівобережній частині греблі між биками №№ 32 – 42. Отворів було 10, нумерувалися вони від правого берега, і їх можна чітко побачити на світлинах, зроблених 8 травня 1942 р. Весняна повінь проходила крізь прогалину в греблі, а дію отворів у цей час ми не бачимо, вода біля них не вирує. Хоча старший інженер-геодезист окупаційної відбудови М. П. Гамалеєв стверджував, що вони були задіяні під час перепуску повіні [5, с. 192]. Вірогідно на 8 травня ці отвори були закриті щитами. Це можливо, тому що рівень нижнього б'єфу у цей період був дуже високим — низові залишки острова Федорішина повністю приховані водою, яка переливалася навіть через захисну дамбу, споруджену біля виходу зі шлюзового каналу. Відомо, що за розрахунками рівень води з низового боку греблі за нормальних умов дорівнював 14 м [7, с. 63]. Прораховувалася також ситуація з підйомом рівня нижнього б'єфу під час катастрофічної

Фотографування 8 травня 1942 р.

повені до рівня 22,5 м. Виходячи з цього, на такому рівні закладалися усі споруди, які не мали бути затопленими [8, с. 35]. Під час відродження греблі донні отвори з низової частини пробивалися з рівня 19 м [5, с. 192]. На фотографіях, зроблених 8 травня бачимо, що донні отвори затоплені наполовину, це дозволяє до 19 м додати ще 2,5 м. Таким чином отримуємо 21,5 м — лише на метр менше за максимальний розрахунковий рівень і на 7,5 м більше за норму! Ця цифра є більшою, за розраховану нами під час дослідження вибуху 1941 р. [1, с. 228]. Варто однак

Фотографування 8 травня 1942 р.

Фотографування, здійснене у квітні 1943 р.

зауважити, що у 1942 р. вода піднімалася поступово і її руйнівна сила не була такою як під час вибуху.

Коли повінь зійшла, на початку червня 1942 р. почалося бетонування, яке тривало до кінця листопада. Цемент баржами доставляли з Румунії. Опалубку робили дощаною з обшиттям листовим залізом. Для водозливної призми вона була нерухомою, а для биків — пересувною [5, сс. 193 — 194; 6, с. 363].

На світлинах квітня 1943 р. бачимо вже цілком відбудовану греблю та аванкамерний міст. Це означає відновлення транспортного сполучення між берегами та можливість прокручування турбін. Хоча рівень верхнього б'єфу ще низький — акваторія порту суха, вода вже переливається крізь водозливні отвори. Тим часом тривали роботи в середині машинної зали. Вони не могли бути зафільмовані, проте були дуже важливими.

Дніпрогес до війни мав 9 основних агрегатів та генератор місцевих потреб. На момент залишення правого берега робітниками станції повністю був демонтований генератор № 1. Обладнання генераторів №№ 3 та 5 було демонтоване, але залишилося на території станції. Решта генераторів була спалена на місці повністю або частково. Пульт керування залишився неушкодженим. Трансформаторне, кабельне та кранове обладнання було майже повністю вцілілим. Найлегше було відновлювати агрегат № 5, тому що він був розібраним та неушкодженим. Його зібрали до 10 квітня 1942 р. і запустили через п'ять днів. Агрегат № 3 був зібраний до 15 травня і також випробовувався під час весняної повені. Останнім у цьому році зібрали генератор № 2 — до 20 жовтня. Він був випробований у січні 1943 р. Генератори №№ 1 та 4 збиралися одночасно та були відновлені до початку липня 1943 р. Електричним господарством Дніпрогесу займалася фірма АЄГ, турбінним — фірма ОТ. Роботами керував інженер Штіф. Цю інформацію розповів П. І. Дробишевський, який працював на станції електриком як до, так і під час окупації [5, сс. 209 — 212]. Не виключаємо, що наш інформатор помилково назвав фірмою ОТ організацію Тодта. Джерела дають іще одне ім'я керівника окупаційної

Фотографування 21 вересня 1943 р.

відбудови — доктор Сьмольніг [6, с. 363], щоправда розмежувати сфери їх повноважень та хронологічні рамки їхньої діяльності ми не маємо змоги.

З пуском першого генератора було пов'язане відновлення трамвайного руху між новою та старою частинами Запоріжжя. Але після спаду повені електрики знову

Фотографування 21 вересня 1943 р.

не стало. Цей спад був спрогнозований приблизно на 3 червня [9]. Р. Волтерс бачив роботу двох агрегатів 4 червня [6, с. 362]. На нашу думку, це повинно свідчити про те, що на цей час повеневі води створювали достатній напір для обертання турбін. Але ж ми вже повідомляли, з посиланням на свідчення М. П. Гамалєєва, про розпочате бетонування на початку червня після спаду води. Пояснення цій суперечності поки не маємо. На сьогоднішній день не відомо до якого числа тривав трамвайний рух. Взагалі то проблема з електроенергією в окупованому місті була величезною. Постанова Запорізької міської управи № 50 від 1 серпня 1942 р. категорично забороняла продавати приватним особам електричні прилади, такі як праски, чайники, плитки. Порушників карали штрафом в 1 000 карбованців [10]. У 1943 р. було введено єдиний тариф на отримання електроенергії – 14 пфенігів або 1,4 крб. за одну кіловат/годину. Цей тариф стосувався приватних осіб. Для промисловців тариф залежав від обсягів споживання. Якщо споживання становило до 5 000 квт. на місяць треба було сплачувати по 8 пфенігів, а якщо більше 20 000 – то по 5,5 пфенігів. На підключення будь яких нагрівальних приладів треба було отримувати спеціальний дозвіл [11].

Таким чином можемо констатувати, що на літо 1943 р. були відновлені гребля та аванкамерний міст, п'ять генераторів могли давати промисловий струм. Функціонування деяких підприємств під час окупації дозволяє припустити постійне виробництво електроенергії деякими агрегатами Дніпрогесу.

По нарощуванню греблі до певного рівня донні отвори стали непотрібними і з серпня 1942 р. їх почали замурувати. Спочатку на всіх отворах був створений бетонний корок. За рік п'ять отворів були повністю закриті [5, с. 171]. Це дозволяє датувати знімки, зроблені з землі. З шести таких фотографій на двох бачимо отвори, до того ж, одна показує цю ділянку греблі повністю, друга – частково. Судячи з положення крану та вирування води, обидва знімки зроблено в один

Фотографування 26 вересня 1943 р.

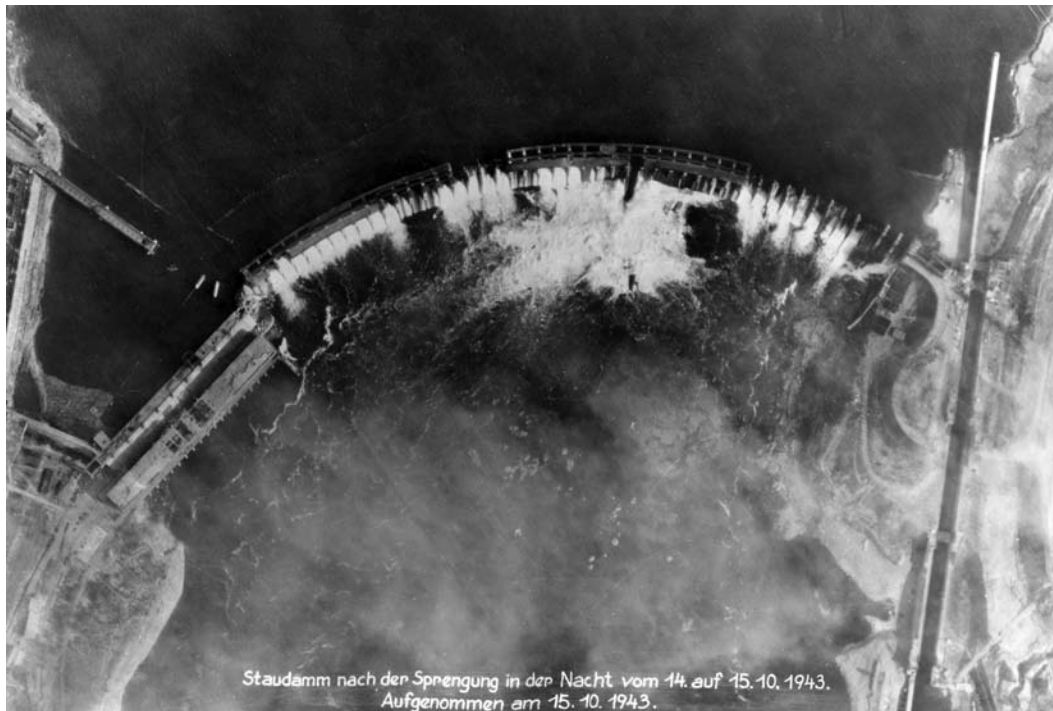

Фотографування 14 жовтня 1943 р.

день. На них закриті рівно 5 отворів, тому можна стверджувати, що фотографування відбулося в період з серпня до жовтня 1943 р. Ці фото подані в альбомі не за хронологією. Взагалі то виникає питання, як серед світлин зроблених переважно з повітря, опинилися фотографії з землі. Не можемо стверджувати, що всі вони належать одному автору та виконані одночасно. Їх автором або авторами могли бути люди як причетні до 4 авіакорпусу, так і непричетні до нього. Відомо, що з 24 вересня 1943 р. у Запоріжжі базувалася III група 52-ї винищувальної ескадри цього корпусу [12]. Тому авторами двох наземних фотографій можуть бути саме службовці цього підрозділу і це ще звужує датування їхнє датування.

Мінування греблі почалося навесні 1943 р. Це було пов'язане з наступом Червоної Армії. У верхню потерну було завезено від семи вантажівок вибухівки за одними даними, до 10 – 12 вагонів за іншими [5, сс. 18, 187]. Але після стабілізації на фронті необхідність цього мінування минула. Чи були ці заряди вийняті німецькими саперами, чи знаходилися в тілі греблі до осені – невідомо. Наприкінці літа почалася нова фаза мінування греблі та інших споруд. 21 вересня було зроблено 7 кадрів. Остання світлина з цієї серії показує, яким чином були відбудовані мости над Дніпром. В теперішньому стані металеві ферми спираються на додаткові опори. Важлива деталь – відновлений лише верхній, залізничний, ряд. Шосейне сполучення між берегами за окупації існувало лише греблею.

Прольот 26 вересня фіксує скидання води лівобережними водозливними отворами. Вірогідно, це свідчення перепуску осінніх повеневих вод. Також бачимо вирування біля будівлі станції. Це є доказом роботи генератора № 5. А світлина, від 14 жовтня, показує відкриття більшості водозливних отворів. Це доводить факт

Фотографування 15 жовтня 1943 р

підготовки до вибуху, німці намагалися максимально знизити рівень верхнього б'єфу. Поки що Дніпрогес цілий. Хоча 12 або 13 жовтня вже підірвані невеликі заряди, які пошкодили шлюзові ворота та розтрощили міст над шлюзом. Цей міст надавав можливість транспортного сполучення між берегами [5, с. 14]. До квітня 1942 р. німці збудували над горішньою камерою шлюзу ще два мостових переходи, їх добре видно на знімках. Варто нагадати, що на ранок 13 жовтня радянські війська вже остаточно оволоділи зовнішнім обводом німецької оборони. Невже після втрати цього обводу німці вирішили залишити місто і за день до 14 жовтня основні сили були евакуйовані на правий берег? Чи вони планували відходити новозбудованими переходами? Нажаль, клуби диму від палаючого міста затулили два мости над шлюзом на світліні від 14 жовтня. Стовідсотково можна стверджувати, що на цей час був неушкоджений лише один міст, — найближній до верхнього б'єфу. А може у звіті про розмінування йдеться про новозбудований міст? Поки що ці питання залишаються без відповідей.

Найпотужніший вибух пролунав у другій половині дня 14 жовтня. У повітря злетіли верхівки 11 биків. Один водозливний отвір було висаджено до рівня підлоги верхньої потерни. Частково була зруйнована електростанція, знищена частина аванкамерного мосту та прогони мостового переходу між деякими неушкодженими биками. Усі ці руйнування були зафільмовані ранком наступного дня. Звіт про розмінування дає цифру руйнації верхівок 13 биків та суттєвого пошкодження ще п'ятьох [5, с. 14]. Складно пояснити таку відмінність. Можливо, сталася помилка під час друкування, бо чітко видно, що зазначені у звіті бики №№ 6 та 7 залишилися неушкодженими.

Ранок 21 жовтня був безхмарним. Чудова сонячна погода спонукала до ще одного вильоту. Знімки вийшли настільки чудовими, що один з них прикрасив обкладинку альбому. Стверджуємо так через дві обставини. По-перше бачимо ідентичне положення тіней від будівель та нерівностей місцевості. По-друге,

Фотографування 21 жовтня 1943 р.

рівень води вже впав настільки, що вона вже не переливалася через водозливну грань греблі, а проходила тільки крізь максимально пошкоджений водозливний отвір між 27-м та 28-м биками. Все це чітко видно на усих світлинах, які були зроблені у цей день. Ця зйомка дає інформацію про вибухи, які не були відомі авторам звіту про розмінування. Сьогодні неможливо назвати чітку дату, але між 15 та 21 жовтня рештки аванкамерного мосту були висаджені у повітря та зруйнована частина бика № 4. Звернемо увагу на ще одну неабияку деталь — 21 жовтня німецькі льотчики останній раз пролетіли над греблею на низькій висоті. Наступні зйомки велися вже зі значної височини. На нашу думку, це свідчить про значне посилення протиповітряної оборони Дніпрогесу наприкінці 1943 р.

24 жовтня німці майже цілком зруйнували будівлю електростанції [5, с. 14]. Це підтверджує фото від 6 листопада. 10 листопада команда під орудою молодшого лейтенанта Кутузова * без бою оволоділа нульовим та першим биками. Через два дні розвідники знайшли та перерізали кабель, якій вів, як пізніше з'ясувалося, до великого заряду в тілі греблі. Однак, під незначним тиском німців ці важливі об'єкти були залишені [5, сс. 12 — 13]. Спроби команди 269 саперного батальону, а потім розвідувальної роти лейтенанта Маслова з 244 стрілецької дивізії повернути втрачені позиції тривали до 25 листопада, проте не завершилися успіхом [5, с. 134]. Штурм ускладнювався локальним вибухом 17 листопада. Ним був висаджений підкрановий міст над нульовим та першим биками [5, с. 134]. Німці таким чином отримали можливість підготувати наступний вибух, який пролунав за одними даними 11, за іншими 12 грудня [5, сс. 14, 147]. Опис операції по форсуванню Дніпра зроблений оперативним відділом 6-ї армії так само створює плутанину.

* Прізвище Кутузов згадується у звіті 7 разів і нема жодної згадки про Курузова, з яким у 1978 р. зустрічався журналіст Іван Лукаш. Саме він ототожнив перерізання кабелю з М. Г. Курузовим [13, сс. 394, 477 — 480]. Маловірогідним вважаємо, що в звіті була друкарська помилка, але нема і жодних підстав говорити про непричетність до цих подій М. Г. Курузова. Пояснення цій невідповідності поки не маємо.

Фотографування 9 січня 1944 р.

В одному місці йдеться про одинадцять, в іншому про дванадцять грудня [14, арк. 6, 16]. Цей вибух був викликаний розпочатим німцями наступом на радянські позиції між селами Біленьке та Розумівка. В повітря злетів сполучений стоян, нульовий та перший бики, водозливні отвори до другого бика. Це спричинило зростання швидкості течії та підйом рівня води в районі радянських переправ на 103 см. Прийшлося навіть розводити понтонний міст, плацдарм підтримували тільки пароми. Німецькі війська активізували дії з 10 грудня, проте найбільш потужні атаки відбулися 12 та 14 грудня. У звіті про розмінування дванадцять зустрічається декілька разів, тому схилиємося до думки, що саме цю дату треба вважати вірною. Решта, скоріш за все, є друкарською помилкою.

Останній вибух відбувся 29 грудня. В повітря злетіла частина щитової стінки, яка залишалася неушкодженою після вибуху будівлі станції 24 жовтня. Фото від 9 січня 1944 р. ілюструє результати грудневих вибухів. На цей час усю територію Дніпрогесу вже контролювали частини Червоної армії, які остаточно оволоділи ним 30 грудня 1943 р. Німці могли спостерігати об'єкт тепер тільки з повітря.

Бібліографія

1. Лініков В. А. Підрив Дніпровської греблі 18 серпня 1941 р. / В. А. Лініков // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2012. — № 12. — С. 226 — 231.
2. Кузьмін А. Доповідна записка про зупинення металургійного заводу «Запоріжсталь» та евакуацію його обладнання / А. Кузьмін // НА ЗОКМ. — Спр. 83. — 20 арк.
3. Вороненко Е. В. Страницы из дневника / Е. В. Вороненко // Подвиг за порогами. — Запорожье : АА Тандем, 2011. — С. 71 — 73.
4. Протокол технічної наради від 18 липня 1945 р. // НА ЗОКМ. — Спр. 3063 (16). — 349 арк.

5. Звіт про розмінування Дніпровської ГЕС // НА ЗОКМ. — Спр. 1381. — 272 с.
6. Волтерс Рудольф. Отрывок из мемуаров «Отрезки жизни» / Рудольф Волтерс // В кн. Виктор Суворов : Нокаун 1941. Почему Сталин «проспал» удар? — М. : Яуза-Прес, 2011. — С. 353 — 389.
7. Александров И. Г. Днепрострой. Проект. Сооружения / И. Г. Александров. — М. : Гидростройпроект, 1935. — Т. II. — 314 с., прил.
8. Днепрострой. Рабочий проект гидротехнических сооружений и электротехнического оборудования [отв. ред. П. П. Лаупман]. — Л. — М., 1937. — Т. I. — 250 с.
9. Нове Запоріжжя. — 1942. — 20 травня.
10. Нове Запоріжжя. — 1942. — 6 серпня.
11. Нове Запоріжжя. — 1943. — 22 травня.
12. Lexikon der Wehrmacht. Jagdgeschwader 52 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Jagdgeschwader/JG52.htm>
13. Лукаш Іван. Ревів, стогнав Дніпро-Славути / Іван Лукаш // Велике бачиться на відстані. — Дніпропетровськ : Січ, 1978. — С. 393 — 512.
14. Операція 6-ої армії по форсированню р. Дніпр і захвату Разумовського плацдарма. Декабрь 1943 г. // НА ЗОКМ. — Спр. 384. — 19 арк.

Ліников В. А.

Днепровская гидроэлектростанция: взгляд из-под облаков

Статья освещает историю Днепровской гидроэлектростанции в период, когда она частично или полностью контролировалась немецкими войсками. На основе недавно введенных в оборот документов и фотографий сделана попытка реконструкции событий, связанных с восстановлением объекта в оккупационный период, его функционированием, последующим минированием и разрушением.

Linikov V. A.

Dnipro Hydroelectric Power Station: a look from a birds view

This article is about the history of the Dnipro Hydroelectric Power Station during the period when it was partially or totally controlled by the German Army. On the basis of the documents and photographs recently entered into circulation, an attempt for reconstruction of the events connected with the object's restoration during the occupation period, its functioning, the subsequent mining and destruction, is made.

ІНФОРМАЦІЇ

Тощев Г. Н.

СЛОВО О КОЛЛЕГЕ

На моей книжной полке стоит брошюра «Нариси історії Гуляйпільщини» (2009 р.). Еще раньше, в 1993 г. в IV томе ДСПК, была издана работа «Археологические памятники в бассейне р. Волчьей (по данным 1952 — 1956 гг.)». На сегодня эти работы все еще остаются единственными, дающими представление о древних памятниках этого района. Автор работ — наш земляк ГРИГОРИЙ МИХАЙЛОВИЧ БУРОВ.

Г. М. Буров родился 22. 09. 1933 года в г. Гуляйполе Запорожской области в семье служащего. Интерес к археологии проявился со школьных лет, он вел поиски древних памятников в окрестностях своего города. В 1956 г. окончил с отличием исторический факультет Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко, специализируясь на кафедре археологии.

Как сотрудник археологической экспедиции Дагестанского филиала АН СССР в 1956 — 1957 гг. он участвовал в раскопках курганов в Предгорном Дагестане, позже, в 1957 — 1968 гг., работал в Коми филиале АН СССР. Многие первобытные памятники им исследовались впервые.

В 1968 — 1973 гг. Г. М. Буров — доцент Ульяновского пединститута.

С 1974 г. Г. М. Буров доцент, а через 13 лет (1987 г., после защиты докторской диссертации) — профессор Симферопольского государственного университета. Здесь он ведет основной курс — «Археология», спецкурсы по первобытной археологии и методике полевых исследований, читает лекции по истории древнего мира.

Не прекращая исследований по северной тематике, исследователь публиковал статьи по археологии Крыма, объемную «Энциклопедию крымских древностей», которая увидела свет в 2006 г. Этот монументальный труд, на создание которого ушло 10 лет, содержит около 1600 статей и включает всесторонний справочный материал по крымской археологии. Это издание, суммирующее главные результаты двухсотлетних разведок и раскопок в Крыму — первый опыт создания крымского археологического словаря, единственный до настоящего времени справочник, в равной мере посвященный различным периодам археологии полуострова. Справочник, который может быть образцом для создания подобных изданий для других регионов и областей Украины.

Григорий Михайлович Буров — автор свыше 220 опубликованных трудов, из них 8 монографий. Около 40 работ изданы на английском, немецком и французском языках в странах Западной Европы и США. Он выступал на международных

Г. М. Буров

конференциях в России, Польше, Германии, Бельгии, Франции, Англии, США.

Основная его археологическая деятельность была связана с более северными территориями (Европейский Северо-Восток СССР и Ульяновское Поволжье), где им исследованы яркие памятники, многие из которых стали эпонимными. Там работают его ученики, многие из них уже имеют научные степени.

Как профессор, член Ученого совета исторического факультета Таврического национального университета, специалист в области эпохи бронзы, он выступал официальным оппонентом на защитах докторских диссертаций и рецензентом ряда научных трудов.

Мы виделись довольно редко: на ступеньках Отдела археологии Крыма НАНУ, Университета в Симферополе. Гораздо чаще общались по электронной или обычной почте (приходили книги, статьи, «ксероксы»

по разной тематике; получал взамен аналогичные работы). Я высылал статьи, которые издавались в «Древностях степного Причерноморья и Крыма». Он работал до последнего часа ... Его работа «Нариси історії Гуляйпільщини» одна из завершающих, отдающих дань родному краю.

Человек науки. 24. 02. 2013 г. его мятежное сердце остановилось ...

Книга памяти Гуляйпольского района и Запорожской области пополнилась еще одним именем — именем знаменитого земляка.

Вечная память коллеге.

Избранная литература о жизни и трудах нашего земляка Г. М. Бурова

1. Канивец В. И. Археологические исследования на Сулаке // Дагестанская правда. — 1956. — 14 октября.
2. В глубь веков // Красное знамя. — 1957. — 17 июля.
3. Перепелица И. Из старины глубокой // Красное знамя. — 1957. — 18 июля.
4. Рочев Р. По следам древнего человека // Красное знамя. — 1960. — 17 сентября.
5. Канивец В. И. Археологические памятники Коми АССР, их значение и охрана // Охрана природы Коми АССР / [под ред. Вяткиной А. М., Старковой В. Н.]. — Сыктывкар : Коми кн. изд-во, 1961. — С. 143.
6. Губарев В. Город под землей : следы далеких предков коми народа // Комсомольская правда. — 1961. — 16 февраля.
7. Stipa G. S. Syrjaaneja tapaunmassa Syktyvkarissa // Uusi SuomP. — 1962. — 16 января.
8. Лузгин В. Е. Тайны древности раскрываются // Красное знамя. — 1962. — 3 марта.
9. Stipa G. S. Forschungsreise zu den Syrjanen // Ural-Altische Jahrbücher. — Wiesbaden. — 1963. — Vol. 35. — Fasciculus C.

10. Naczynie gliniane // Przyjazn. — 1963. — № 14. — S. 2.
11. Erdelyi I. A. Zurjenfbldi regeszeti irodalom u'j termesebdl // Nyllrtuddomany Kozlemenyek. — 1964. — № 1. — L. 204, 205.
12. Erdelyi I. Ojabb regeszeti kutatások a komi aszszk területen // Archaeologiai ertesittf1. — 1965. — Vol. 92. — 2 szam (92 kdtet). — L. 218, 219.
13. Бобрик К. Научно и популярно об археологии // Новые книги. — 1965. — № 6.
14. Коротко о книгах : Буров Г. М. Вычегодский край // Природа. — 1966. — № 5. — С. 53.
15. Рогачев А. Н. и др. Достижения археологической науки в РСФСР // СА. — 1967. — № 3.
16. Александров К. В гостях у далеких предков // Красное знамя. — 1968. — 4 мая.
17. Библиографический указатель изданий Коми филиала АН СССР (1958 — 1966). — Сыктывкар, 1968. — С. 13 — 15.
18. Советская археологическая литература. Библиография. 1958 — 1962. — Л. : Наука, 1969. — С. 348.
19. Безносиков Я. Н. Некоторые итоги археологических исследований Коми филиала АН СССР // СА. — 1970. — № 1. — С. 306 — 309.
20. Советская археологическая литература. Библиография. 1963 — 1967. — Л. : Наука, 1975. — С. 427.
21. Стоколос В. С. Археологические исследования на Европейском Северо-Востоке СССР. — Сыктывкар : Коми ФАН, 1975. — С. 7 — 21, 27, 28.
22. Библиографический указатель трудов преподавателей Симферопольского государственного университета им. М. В. Фрунзе. 1973 — 1977. — Симферополь, 1979. — Вып. 4. — С. 15, 16.
23. Советская археологическая литература. Библиография. 1968 — 1972. — Л. : Наука, 1980. — С. 497.
24. Советская археологическая литература. Библиография. 1973 — 1975. — Л. : Наука, 1983. — С. 327.
25. Библиографический указатель трудов преподавателей Симферопольского государственного университета им. М. В. Фрунзе. 1978 — 1982. — Симферополь, 1983. — Вып. 5. — С. 23 — 24.
26. Савельева Э. А. Археология Коми АССР. — Сыктывкар, 1984. — С. 5, 6, 13 — 16, 18 — 20, 23 — 26, 29, 30, 32 — 36, 39 — 41, 43, 44, 47, 48.
27. Стоколос В. С., Королев К. С. Археологическая карта Коми АССР. — Сыктывкар : Наука, 1984. — С. 7, 15, 18, 19, 21, 26, 27, 31 — 34.
28. Микушев А. К. и др. Финно-угроведение в Коми АССР // Советское финно-угроведение. — Таллин, 1985. — № 2. — С. 94.
29. Советская археологическая литература. Библиография. 1976 — 1978. — Л. : Наука, 1986. — С. 333.
30. Памятники истории и культуры : Княжпогостский район Коми АССР. — Сыктывкар : Коми кн. изд-во, 1990. — С. 3 — 5, 14, 21, 22, 33 — 37, 58.
31. Каталог археологических коллекций (Музей археологии и этнографии). — Сыктывкар, 1993. — Вып. 1. — С. 10 — 16.
32. Очерки истории Симферопольского государственного университета (1918 — 1993) / [под ред. Сидякина В. Г.]. — Симферополь : Таврида, 1993. — С. 209, 338, 339.

33. Буров Григорий Михайлович // Биографический справочник о преподавателях Таврического университета – Крымского государственного пединститута – Симферопольского государственного университета. 1918 – 1993 / [под ред. Сидякина В. Г. и др.]. – Симферополь, 1994. – С. 31.

34. Буров Григорий Михайлович // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. – Симферополь, 1994. – № 6. – С. 86.

35. Археология Республики Коми / [под ред. Савельевой Э. А.]. – М. : ДиК, 1997. – С. 5, 9, 15, 19, 21, 24, 37, 42, 92, 93, 95 – 97, 102, 104, 107, 113 – 117, 142 – 144, 146 – 148, 153 – 155, 157, 158, 161, 163, 169, 172, 173, 176, 179, 180, 182, 183, 229, 235, 240, 242, 257, 258, 262, 264, 265, 315, 316, 318, 319, 330, 331, 349, 350, 352 – 354, 356, 372, 375, 382, 384, 401 – 408, 411, 422, 427, 431, 435, 439, 484, 485, 500, 506, 573, 694, 706 – 708.

36. Королев К. С. Население средней Вычегды в древности и средневековье. – Екатеринбург, 1997. – С. 18, 19, 46 – 50, 134 – 138.

37. Gridry Burov (publications) // NewsWARP, England. – 1997. – 22. – P. 33.

38. Winter transport // NewsWARP. – 1998. – 23. – P. 39.

39. Recent publications // NewsWARP. – 1999. – 25. – P. 31.

40. Barbaza M. Le civilisations postglaciaires. – Paris : La maison des roches, 1999. – P. 41, 42, 58, 62, 63, 128.

41. Буров Григорий Михайлович // Ученые Института языка, литературы и истории Коми научного центра Уральского отделения РАН : биографический справочник. – Сыктывкар, 2000. – С. 35, 36.

42. Буров Григорий Михайлович // Профессора Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. 1918 – 2000 / [под ред. Багрова Н. В. и др.]. – К. : Либідь, 2000. – С. 28.

43. Археология Республики Коми (библиографический указатель, 1852 – 1999). – Сыктывкар, 2000. – С. 4, 5, 87, 93 – 95, 118, 124.

44. Volokitin A. V. About the subsistence of the Mesolithic population of the Vychegda basin. Abstract of the paper for the Mesolithic conference of 20.00 in Stockholm [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://arkeologi.uu.se.meso2000/volokitin_abstract.htm.

45. Grygory M. Burov // Endurings Records / Ed. Purdy B. A. – Oxford : Oxbow books, 2001. – P. IX.

46. Volokitin A. The Vis peatbog Mesolithic site [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.komisc.ru/illh/etnoecol/atchlogy/Titml>

47. Wooden tools from Vis II // NewsWARP. – 2002. – 31. – P. 10.

48. Pionka T. The Portable Art of Mesolithic Europe. – Wroclaw : Wydawnictwo uniwersytetu, 2003. – P. 16, 74, 135, 136 – 139, 195, 273, 274, 585, 588 – 591.

49. Отрощенко В. В. Буров Григорій Михайлович // Енциклопедія сучасної України. – К., 2004. – Т. 3. – С. 629.

50. Буров Григорий Михайлович // Крым сквозь тысячелетия / [под ред. Дейча Б. Д., Петровой Э. Б. и др.]. – Симферополь : Лира, 2004. – С. 567.

51. Кокоркта А. Восемь тысяч лет – а лыжи как новенькие // Крымское время. – 2004. – 24 ноября.

52. Герцен О. Г., Храпунов И. М. До 70-річчя Григорія Михайловича Бурова // Археологія. – К., 2004. – № 1. – С. 152, 153.

53. «Vis (Russia)» // Dictionary of Archaeology. 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://archaeology.about.com/od/vterms/g/vis.htm>.

54. Зарецкая Н. Е. и др. Новые данные о хронологии високих и синдорских торфяников // II Северный археологический конгресс: тезисы докладов / [под ред. Алексашенко Н. А. и др.]. — Екатеринбург; Ханты-Мансийск, 2006. — С. 50, 51.

55. Zaretskaya N. E. et al. New data on chronology of Vis and Sindor peat bogs // Ibidem. — P. 50, 51.

56. Азаров И. В. Первый том БКЭ уже издан! Григорий Буров создал уникальную «Энциклопедию крымских древностей» // Крымское время. — 2007. — 22 февраля.

Чорноморець В. С.

СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ МЕЛІТОПОЛЬЩИНИ

Традиції вивчення рідного краю на Мелітопольщині мають багаторічну традицію. Ще в п'ятдесяті роки минулого століття краєзнавець Микола Олександрович Алексєєв проводив заняття в гуртках для школярів, організовував експедиції для студентів педагогічного інституту. Він заохочував молодь до вивчення природи та історії півдня України. Завдяки цій людині були зібрані чималі колекції з палеонтології, геології, ботаніки, зоології, які багато років зберігаються в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї. В 1956 р. в м. Мелітополі навіть було створено відділ Географічного товариства УРСР.

Справу Алексєєва продовжили його послідовники — місцеві краєзнавці, які вирішили об'єднати свої зусилля в роботі по вивченню і пропаганді історії краю. 26 грудня 2011 р. вони зібралися на установчі збори, на яких оголосили про створення нової громадської організації — Спілки краєзнавців Мелітопольщини. Було затверджено Статут спілки, обрано членів керівного органу — Правління та його голову — Різника Володимира Івановича, почесного громадянина м. Мелітополя, головного санітарного лікаря міста.

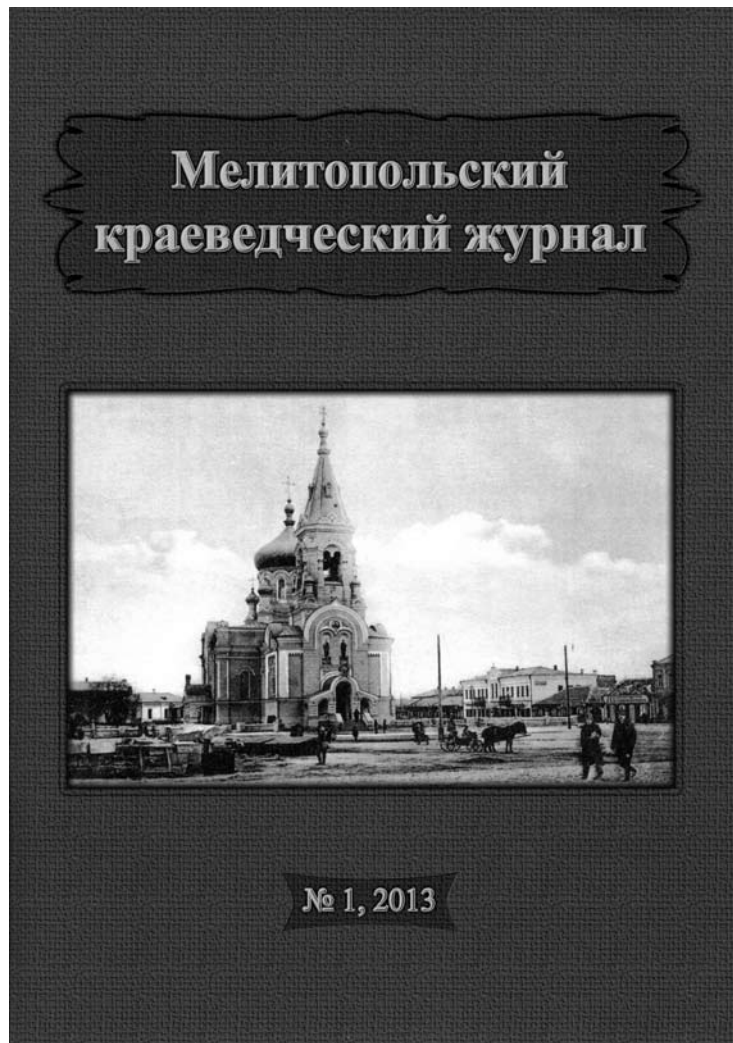

Прапор «Спілки краєзнавців Мелітопольщини»

19 січня 2012 р. Статут Спілки було зареєстровано Мелітопольською міською Радою. Символом організації стало зображення кам'яної брили округлої форми із стилізованою фігурою бика з чотирма стрілами на його тулубі. По краю брили розміщено напис: «Краєзнавець Мелітопольщини». 17 квітня 2013 р. Державна

реєстраційна служба України видала «Свідоцтво про реєстрацію символіки громадського об'єднання» за № 854. Прийняте зображення розміщене на прапорі Спілки.

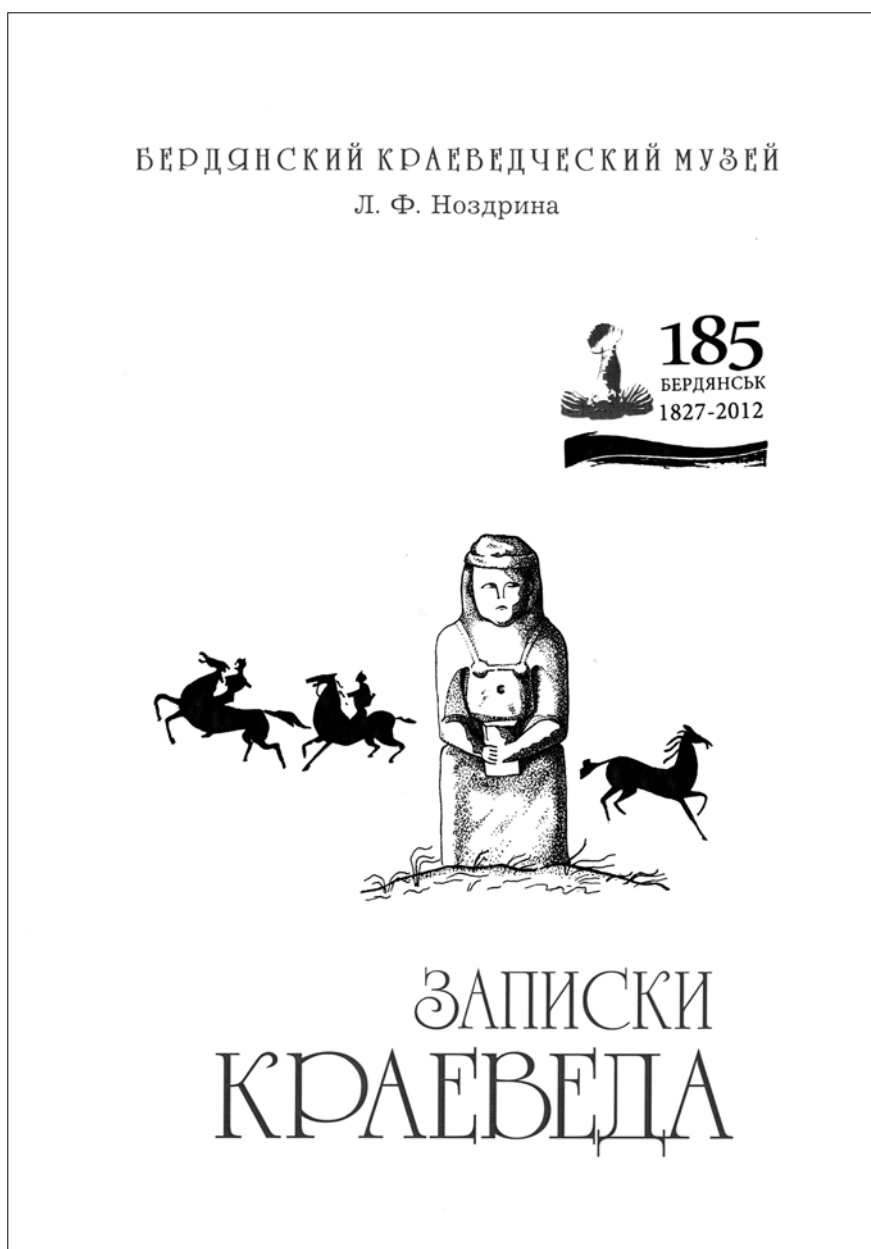
Нова громадська організація розпочала активну роботу. В її планах — проведення спортивно-туристичних конкурсів на приз М. О. Алексєєва, свят, робота в дошкільних та шкільних закладах. Одним з головних напрямків роботи стала видавнича діяльність: засновано друкований орган — «Мелітопольський краєведческий журнал». 7 лютого 2013 р. було отримано Свідоцтво про державну реєстрацію цього видання. Планується видавати його два рази на рік. 6 серпня 2013 р. в приміщенні Мелітопольського краєзнавчого музею відбулася презентація першого номеру журналу. Тематика публікацій дуже різноманітна: тут і матеріали з археології, з

історії молоканських поселень, цікаві сторінки життя видатних земляків. Багато уваги приділено проблемам вивчення природи краю, використанню її ресурсів людиною. Серед авторів професійні історики, лікарі, інженери, вчителі, викладачі вищих навчальних закладів, наукові співробітники, військові, журналісти. Ці люди різні за віком, за фахом, але їх об'єднує любов до рідного краю, його історії та природи. Це відчувається у всіх публікаціях першого номеру «Мелітопольського краєзнавчого журналу». Бажаємо Спілці краєзнавців Мелітопольщини успіхів в роботі, творчої наснаги, поповнення її лав однодумцями.

«ЗАПИСКИ КРАЕВЕДА»

В 2012 г. состоялась презентация третьего издания сборника «Записки краеведа», посвященного 185-летию г. Бердянска. Эта книга стала результатом многолетней научно-исследовательской работы ее автора — Людмилы Федоровны Ноздриной, директора Бердянского краеведческого музея, члена Национального союза журналистов Украины. Автор постоянно ведет поисковую работу, открывает имена людей, внесших значительный вклад в развитие города, размещает новые материалы в экспозициях бердянских музеев. Значительное внимание Людмила Федоровна уделяет и популяризаторской работе — в местных периодических изданиях публикует материалы об истории города и района, об интересных уголках старого Бердянска, о его жителях. Вся эта информация вызывает живой интерес у местных жителей и гостей города.

В «Записках краєведа» зібрані статті автора за останні п'ять років. Видання включає в себе розділ «Робочі будні музею», ставший своєобразною летописью краєведческого музею та його філіалів. Тут же представлені газетні публікації наукових співробітників музею, дані про реалізацію нових музейних проєктів. В виданні розміщено велика кількість фотоматеріалів.

Дальніше розвинулися теми, які мають важливе значення для історії краю: «Болгари Приазов'я — учасники історичних подій ХХ століття в експозиції Бердянського краєведческого музею» та «Болгарське суспільство ім. Мишо Хаджійського при Бердянському краєведческом музею».

Неодноразове перевидавання книги «Записки краєведа» говорить про її значимість та востребованість в культурній середі Бердянська, адже збірка розрахована на широке коло читачів: істориків, викладачів та студентів, вчителів та школярів, музейних працівників, всіх, які цікавляться багатим історичним спадком Бердянського краю.

Шаповалов Г. І.

МІЖНАРОДНИЙ СЕМІНАР «КУЛЬТОВІ ТА ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ У ВІСЛО-ДНІПРОВСЬКОМУ РЕГІОНІ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ»

7 — 8 листопада 2013 р. у передмісті Львова Винниках відбувся четвертий Міжнародний науковий семінар на тему «Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації». Співорганізаторами цього заходу стали Історико-краєзнавчий музей м. Винники та Всеукраїнська громадська організація «Спілка археологів України». Конференція була проведена під патронатом Львівської обласної державної адміністрації та за підтримки її Відділу охорони культурної спадщини та культурних цінностей.

Із вітальним словом на відкритті семінару виступили Д. Козак, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту археології НАН України, голова правління Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України», Я. Махнік, доктор габілітований, професор, делегат Польської академії наук і мистецтв для співпраці з Україною, А. Левик, начальник Відділу охорони культурної спадщини та культурних цінностей Львівської обласної державної адміністрації, Д. Стоділка, доктор філософії, голова робочої групи по захисту культурної спадщини — «Блакитний Щит-Україна» (Торонто) та І. Тимець, директор Історико-краєзнавчого музею м. Винники.

При відкритті семінару І. Тимцем було презентовано шостий випуск збірника наукових праць «Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники». У новому виданні вміщено статті з проблем історії української археології, публікації нових матеріалів і результатів досліджень.

У межах семінару було відкрито дві виставки. Перша була тематичною і складалася з експонатів із колекцій Історико-краєзнавчого музею м. Винники, Львівського історичного музею, Археологічного музею Львівського національного університету ім. І. Франка, відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. У виставкових вітринах були представлені знахідки з поселення трипільської культури у Кошилівці Тернопільської обл. (дослідження К. Гадачека початку ХХ ст.); матеріали з проведених І. Шараневичем у 90-х рр. ХІХ ст. роз-

копок могильників висоцької культури поблизу с. Чехи Львівської обл.; посуд і прикраси з поховання комарівської культури дослідженого в с. Івання Рівненської обл.; поховальний інвентар з могильника культури Ноа поблизу с. Острівець Івано-Франківської обл.; поховальні урни з кальцинованими кістками лужицької культури; поховальний інвентар з захоронень пшеворської і липицької культури; культові речі давньоруського часу (лунниці, писанки, хрести, енкалпіони) та ін.

Другою була фотовиставка «Сакральний світ очима Юліана Дороша». Вона представляла фотороботи видатного українського фотографа і кінематографіста ХХ ст., світлини якого зберегли вигляд церков, капличок, надгробків та інших пам'яток, багато з яких вже давно втрачені у поневіряннях між війнами і революціями.

На семінарі було проголошено 71 доповідь. Вчені прибули як із наукових установ України, так і з Російської Федерації, Молдови, Білорусі, Польщі, Німеччини, Канади. Тема міжнародного форуму була досить широкою, адже вона охоплювала питання сакрального і культового в археології — проблеми інтерпретації культових і поховальних пам'яток. Вона зібрала археологів, істориків і музейників із Інституту археології НАН України (Київ), Польської академії наук і мистецтв (Варшава), Томського державного університету (Росія), Жешувського університету (Польща), Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Інституту історії НАН Білорусі (Мінськ), ГО «Блакитний щит-Україна» (Торонто, Канада), Львівського національного університету ім. І. Франка, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів), Національного заповідника «Давній Галич» (Івано-Франківськ), ОАСУ у Кіровоградській обл. ІА НАНУ (Кіровоград), Одеського археологічного музею, Харківської академії архітектури, Чорноморського філіалу Московського державного університету ім. М. Ломоносова (Севастополь), Національного заповідника «Херсонес Таврійський» (Севастополь), Краківського археологічного музею (Польща), Запорізького обласного краєзнавчого музею, Центру археології Києва ІА НАНУ, Чернігівського державного педагогічного університету, Рятівної археологічної служби ІА НАН України (Львів), ДП «Подільська археологія» ІА НАНУ (Тернопіль), ДП «Волинські старожитності» ІА НАНУ (Луцьк) та ін.

Широкий тематичний спектр семінару знайшов відображення вже у доповідях проголошених на пленарному засіданні. Виступ Л. Залізняка (Київ) був присвячений доісторичним елементам в традиційній культурі українців та їхніх сусідів. Я. Махник та П. Ярош (Краків) доповіли про бачення різноманітності в єдності, через дослідження над курганної поховальної обрядовості в культурі шнурової кераміки в Прикарпатському регіоні. О. Зайцева (Томськ) поділилася досвідом з розробки методики тривимірного зображення поховань через порівняльний аналіз технологій наземної фотограмметрії та лазерного сканування. С. Чопек (Жешув) виступив з роздумами про безкінечність інтерпретацій поховальних пам'яток. Р. Терпиловський (Київ) та Г. Жаров (Чернігів) зважили на проблеми, які постали у зв'язку із відкриттями на Мутинському могильнику. О. Левко (Мінськ) доповіла про середньовічні культові і поховальні пам'ятки Оршанського Подніпров'я на території Білорусі. Л. Войтович (Львів) поділився новими досягненнями українсько-польської археологічної експедиції у дослідженнях Холмського княжого некрополя.

Робота міжнародного семінару була організована у двох секціях. На першій висвітлювались проблеми дослідження поховальних пам'яток від найдавніших

часів до античності. Поточною роботою першої секції опікувались модератори В. Отрощенко (Київ), С. Чопек (Жешув), Я. Махнік (Краків), Л. Залізняка (Київ), О. Ситник (Львів), М. Рибіцька (Жешув).

Цікаві за змістом та проблематикою доповіді на засіданнях першої секції представили О. Ситник (Львів), К. Карський (Жешув), М. Рибіцька, Д. Крол, Я. Рогозинській, О. Шнайдровська (Жешув), К. Бунятян (Київ), В. Ткач (Дубно), Д. Гаскевич (Київ), Т. Ткачук (Івано-Франківськ), Д. Черновол (Київ), С. Федоров (Кіровоград), В. Собчук (Кіровоград), В. Отрощенко (Київ), С. Буйських (Київ), М. Тупчієнко, (Кіровоград), Я. Горський (Краків), І. Язепенко (Мінськ), С. Лисенко, Св. Лисенко (Київ), Б. Завітій (Львів), В. Ільчишин (Тернопіль), С. Чопек, К. Трибала-Завісляк, Д. Бобак (Жешув), Ю. Болтрик (Київ), Е. Кравченко (Київ), Д. Павлів (Львів), А. Панікарський (Київ), Н. Білас, О. Сілаєв, В. Маслюк (Львів), Б. Строць, Л. Строць (Тернопіль), П. Колодченко (Севастополь), О. Адамишин (Львів), В. Прокопів (Львів).

Друга секція об'єднала археологів та істориків які досліджують поховання від раннього середньовіччя до пізнього його етапу. На ній модераторами були М. Парчевський (Жешув), С. Терський (Львів), Р. Терпиловський (Київ), О. Левко (Мінськ), Г. Шаповалов (Запоріжжя), Л. Войтович (Львів).

Новизна та концептуальність підходів до висвітлення проблем характеризують доповіді вчених, які взяли участь у роботі другої секції. На ній виступили: С. Охотников (Одеса), І. Снітко (Харків), С. Серебряков, М. Ступко (Севастополь), М. Фомін (Харків), А. Вайцехович (Мінськ), Е. Зайковській (Мінськ), П. Кенько (Мінськ), С. Терський (Львів), М. Піотровський, М. Волошин, І. Фльоркевич, К. Грохецький, П. Піотровська (Жешув – Люблин), Б. Квятковська, К. Кузьнярська (Вроцлав), Е. Марек (Жешув), М. Парчевський (Жешув), Г. Шаповалов і А. Білецький (Запоріжжя – Львів), Д. Козак (Київ), С. Тараненко (Київ), В. Івакін, М. Сагайдак (Київ), М. Сергєєва (Київ), Р. Лівох (Краков), О. Веремейчик (Чернігів), К. Туня (Краков), В. Ляска (Львів), П. Довгань, Н. Стеблій (Львів), Я. Онищук (Львів), М. Филипчук (Львів), А. Филипчук, Г. Филипчук (Львів), В. Захар'єв (Хмельницький), М. Ягодинська (Тернопіль), Є. Власовець (Мінськ), В. Оприск (Львів), О. Титова (Київ), В. Баюк (Луцьк), В. Добрянський (Чортків), Я. Козак. Всі засідання секцій закінчувались дискусіями.

За результатами роботи міжнародного семінару буде видано збірник наукових праць.

Шаповалов Г. І.

IV МІЖНАРОДНА СФРАГІСТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ОБРАЗ НА ПЕЧАТЦІ»

22 – 24 листопада 2013 р. у м. Києві відбулася IV Міжнародна сфрагістична конференція на тему «Образ на печатці». Захід відбувся за ініціативою Інституту спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих та за підтримки Інституту історії України НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Українського геральдичного товариства. В конференції взяли участь понад 50 науковців з шести країн: України, Росії, Польщі, Білорусі, Молдови, Румунії.

Урочисте відкриття конференції відбулося 22 листопада у актовій залі Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Із вітальними словами до учасників звернувся: Генеральний директор заповідника Л. Михайлина, директор Інституту історії України НАНУ В. Смолій, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ О. Маврін, засновник Музею Шереметьєвих О. Шереметьєв та голова Українського геральдичного товариства А. Гречило.

Під час відкриття форуму відбулися презентації кількох нових видань. Д. і. н. О. Однороженко було презентовано IV-й випуск «Сфрагістичного щорічника» виданого Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (далі ІУАД НАНУ) і Інститутом спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих. Видання містить матеріали III Міжнародної сфрагістичної конференції, що відбулася в Києві 16 – 18 листопада 2012 р. Тематика збірника зосереджена довкола проблеми «Сфрагістика суспільних груп та корпорацій (інституцій) країн Центрально-Східної Європи». Авторами збірки, заступником генерального директора Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника С. Пивоваровим та м. н. с. Інституту історії України НАНУ О. Алфьоровим презентувались статті «Печатка воєводи Богдана I», засновника Молдавської держави і «Печатка воєводи і господаря Стефана I», учасника битви на р. Ворсклі 1399 р. Обидві статті вводять у науковий обіг дві унікальні сфрагістичні пам'ятки середньовічної Молдавії з колекції Музею Шереметьєвих.

Помітною подією стала також презентація директором Львівської обласної універсальної наукової бібліотеки І. Сварником та ст. н. с. ІУАД НАНУ І. Скочиляс видання «Андрій Гречило: Бібліографічний покажчик». У довіднику коротко висвітлено життєвий і творчий шлях Андрія Гречила – українського історика, д. і. н., пров. н. с. Львівського відділення ІУАД, голови Українського геральдичного товариства. У покажчику, підготовленому з нагоди 50-річчя А. Гречила, наведено також відомості про доробок ученого за 25 років (1989 – 2013 рр.).

Пленарне засідання конференції окреслило, як новітні досягнення вітчизняної сфрагістики, так і проблеми, які постають перед цією та іншими суміжними допоміжними історичними дисциплінами. Виступ патріарха української сфрагістики В. Гавриленка (Львів) був присвячений обґрунтуванню нагальної необхідності підготовки українського підручника зі сфрагістики. З. П'єх (Краків, Ягелонський ун-т) присвятив свій виступ визначенню місця сфрагістики у межах історичної іконографії. В. Перкун (Київ) спробував відповісти своєю доповіддю на запитання «Про що нам говорить образ на печатці?». Голова Польського геральдичного товариства С. Гужинський (Варшава) поділився з присутніми досвідом розробки та реалізації проекту бази даних допоміжної історичної дисципліни – сфрагістики. О. Мазепа (Острогоз) розглянув питання геральдичної термінології у виданні «Заміток» Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства. Т. Шкляр (Мінськ) зробила доповідь про печатки Білоруської Народної Республіки у сфрагістичному зібранні Національного історичного музею Республіки Білорусь.

Подальша робота конференції була організована за кількома тематичними частинами із відповідними назвами. Першими були заслухані та обговорені виступи на блокову тему «Образ на печатках правителів». Із доповіддю «Образ та узурпація влади у Візантії: пропаганда, трансляції та імітації» виступив Олек-

сандр Филипчук (Чернівці). О. Алфьоров (Київ) у своєму виступі виклав власне бачення витоків та еволюції протогеральдичної системи України на печатці за матеріалами колекції О. Шереметьєва. Княжі знаки в графіті Софії Київської стали об'єктом дослідження, про результати якого доповів В. Корнієнко (Київ). Доповідь «Зображення святого Андрія на руських княжих печатках XI – XII ст.» представив О. Артюхін (Київ). Питанню автентичності печатки Міндовга з документу 1255 р. присвятив виступ А. Жлукта (Мінськ). М. Глейбйонек (Торунь) розглянув у доповіді зображення корон на ранньомодерних печатках польських королів.

Надалі роботу конференції було продовжено у конференц-залі готелю Київського національного університету ім. Тараса Шевченка на проспекті Червонозоряному. На початку засідання були презентовані нові наукові видання із археографії та спеціальних історичних дисциплін. В. Поліщук (Київ) представив увазі присутніх нове видання «Луцька замкова книга 1560 – 1561 рр.». Т. Калуський (Катовіце) презентував нову працю «Pieczęcie sechów na ziemiach księstwa głogowskiego do połowy XIX wieku». О. Филипчук (Чернівці) продовжив презентації, розповівши присутнім про «Studia Byzantino-Rossica. Експансія, війна та соціальні зміни».

Обговорення наступної теми конференції «Образ на церковних печатках» розпочалося із спільної доповіді М. Алексеєнко (Севастополь) та О. Алфьорова (Київ) на тему «Молівдовул митрополита всієї Русі Никифора: образ і текст». Наступну доповідь про релігійну іконографію печаток, що зберігаються в Історичному архіві Польської провінції Ордену регулярних латеранських каноників (XIV – XVI ст.), виголосив К. Латак (Варшава). Іконографії печаток львівських архієпископів латинського обряду до кінця XV ст. була присвячена доповідь П. Покори (Познань). Наступна доповідь, Т. Денисова (Львів), зосередилась на сюжетних композиціях парафіяльних печаток Перемишльської греко-католицької єпархії кінця XVIII – XIX ст., дослідивши їх призначення, еволюцію, особливості іконографії та мистецького вислову. Сюжетні зображення деканатських печаток Перемишльської греко-католицької єпархії XIX – початку XX ст., їх еволюція, типологія та основні тенденції були предметом доповіді І. Сkochиляс (Львів).

На конференції також була розглянута тема «Образ на міських та корпоративних печатках». Її обговорення розпочав своїм виступом «Про що розповідає західноєвропейська товарна пломба» російський історик-сфрагіст Ю. Тігунцев (Клінци). Голова Українського геральдичного товариства А. Гречило (Львів) виклав у доповіді свої думки щодо архітектурних мотивів на печатках українських міст XIV – XVIII ст. Із доповіддю про печатку рицарського кола Волинського воєводства в контексті подій першого безкоролів'я виступили Н. Старченко (Київ) та О. Однороженко (Харків). З. Яцкевич (Мінськ) звернув увагу в доповіді на зображення вміщені на міських печатках Великого князівства Литовського у другій половині XVI – першій половині XVII ст. Предметом уваги в доповіді директора Львівської обласної універсальної наукової бібліотеки І. Сварника (Львів) стали вірменські печатки в дослідженнях Ярослава Дашкевича. Ю. Шустова (Москва) викликала жвавий інтерес українських дослідників доповіддю «Печатка Львівського Успенського братства і символіка типографської марки видань Ставропігійської типографії XVII – XVIII ст.». Румунський дослідник Т. Р. Тірон (Клуж-Напока) виголосив доповідь «Печатка п'яти привілейованих міст комітату Марамуреш 1701 р. і його герб». Із доповіддю «Вищі цехи у Глогівському князівстві в Новий час

у світлі печаток» виступив Т. Калуський (Катовіце). Член Національного комітету з геральдики, генеалогії та сфрагістики Румунської академії наук А. І. Секереш (Сфинту-Георге) доповів про зображення сонця і півмісяця на печатці Секейської спільноти. Виступ А. Сови (Львів) був присвячений зображенням на печатках організації «Пласт» у Галичині (1911 – 1930 рр.).

Вечірнє засідання розпочалося з двох презентацій. Ю. Савчук (Київ) презентував проекти виставки в Національному музеї історії України «Тисяча років української печатки» та Каталогів цієї виставки. Видання «Привілеї Києва кінця XV – середини XVII ст. Дослідження. Тексти» презентувала автор і упорядник Н. Білоус (Київ).

Наступною проблемою для обговорення на конференції була запропонована тема «Образ на особових печатках». Першим у цій частині конференції виголосив свою доповідь «Відображення рицарської культури на печатках сілезького рицарства» М. Вуйцик (Вроцлав). В. Голубович (Гродно) доповів про дослідження ініціалів на гербових печатках полоцької шляхти XVI – початку XVII ст. вбачаючи в них не лише залишки написів, а, можливо, ще один геральдичний елемент. Наступний білоруський дослідник В. Подолинський (Мінськ) у своєму виступі про печатки шляхти Лідського повіту Великого князівства Литовського другої половини XVI – початку XVII ст., спробував класифікувати гербові зображення на них. Темою виступу В. Безпалько (Київ) була «Матеріал виготовлення, вартість та способи зберігання печаток за актовим матеріалом кінця XVI ст.». О. Шаланда (Мінськ) виголосив доповідь про вивчення гербових зображень та їх функцій на особових печатках Льва Івановича Сопіги (1580 – 1633 рр.). Про герби на печатках роду Горностаїв XVI ст., доповів Г. Сем'янчук (Гродно). «Сфрагістичні матеріали роду Уніховських XVI – XVII ст.: до проблеми гербової колонізації» з такою темою виступив А. Радаман (Мінськ). Печатка XVII ст. з зображенням грифона знайдена на території Романова двора у Москві стала предметом доповіді С. Зверєва (Москва). Є. Пчелов (Москва) виклав результати досліджень семантики емблем гербових печаток Ганібалів. Доповідь на тему «Іконографія печаток князів Радзивілів XVIII ст.» зробив А. Янушкевич (Мінськ). Про подробиці печатки XVIII ст., які використовувались для виготовлення «липових» паспортів у Росії доповіла І. Вознесенська (Санкт-Петербург). Попередніми спостереженнями про вивчення нових шляхетських печаток старих молдавських бояр після 1812 р. поділився геральдист С. Андрієш-Табак (Молдова). І. Ситий виголосив доповідь на тему «Народна символіка на печатках козацької України». О. Белов (Київ) та Г. Шаповалов (Запоріжжя) доповіли про свої дослідження щодо історичних витоків зображення символу «Тризуб із хрестом» на українських печатках 1918 р. Є. Чернецький (Білоцерківка) виступив з доповіддю «Пломба вальцівного млина кінця XIX – початку XX ст. як свідчення князівських амбіцій Подгорських».

Всі доповіді викликали жвавий інтерес та породжували бурхливі дискусії.

Матеріали міжнародної конференції передбачається видати у черговому випуску «Сфрагістичного щорічника».

Для учасників конференції були організовані екскурсії у Національний музей історії України, де вони ознайомилися з виставкою «Тисяча років української печатки» і у Музей родини Шереметьєвих, в якому представлена багата сфрагістична колекція.

Список скорочень

АВ	Археологические вести
АВУ	Археологічні відкриття в Україні
АДУ	Археологічні дослідження в Україні
АЛЛУ	Археологічний літопис Лівобережної України
АО	Археологические открытия
АП	Археологічні пам'ятки України
АС	Археологический сборник
БИ	Боспорские исследования
БС	Боспорский сборник
БФ	Боспорский феномен
БЧ	Боспорские чтения
ВДИ	Вестник древней истории
ДАЗО/ГАЗО	Державний архів Запорізької області
ДБ	Древности Боспора
ДМВ	Дом-музей М. А. Волошина (Коктебель)
ЗОКМ	Запорізький обласний краєзнавчий музей
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей
ЗОЦОКС	Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини
ГАИМК	Государственная академия истории материальной культуры
ИНМВ	Известия на Народия музеи «Варна»
КНООАВ	Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время
КСИИМК	Краткие сообщения Института истории и материальной культуры
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ/ НА ІА НАНУ	Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НЗХ	Національний заповідник «Хортиця»
НА НЗХ	Науковий архів Національного заповідника «Хортиця»
НА НЗХТ	Научный архив Национального заповедника «Херсонес Таврический»
НБУВ	Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
ПАВ	Петербургский археологический вестник
ПАП	Проблеми археології Подніпров'я
ПДПУ	Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка
ПКМ	Полтавський краєзнавчий музей
РГА ВМФ	Российский Государственный архив Военно-морского флота
РГАДА	Российский Государственный архив древних актов
СА	Советская археология
САИ	Свод археологических источников

ССПК/ДСПК	Старожитності Степового Причорномор'я і Криму
ТОИПК	Труды отдела истории первобытной культуры
ТГЭ	Труды Государственного Эрмитажа
УІЖ	Український історичний журнал
ЦВММ	Центральный военно-морской музей
ЦДІАК	Центральний державний історичний архів у м. Києві
ЦОДПА	Центр охорони та досліджень пам'яток археології, Полтава
ЦП НАНУ і УТОПІК	Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
ЭПАР	Экспедиция подводных археологических работ
PBA	Proceedings of the British Academy
BSA	Annual of the British School of Athens
BSS	Black Sea Studies
CP	Colloquia Pontica
JHS	Journal of Hellenic Studies
KJ	Kölner Jahrbuch
RAAIM	Ricerce archeologiche all'Incornata die Metaponto

Відомості про авторів

Алімов Сергій Олександрович – (м. Запоріжжя) – краєзнавець

Буйських Сергій Борисович – (м. Київ) – к. і. н., старший науковий співробітник відділу Античної археології Інституту археології НАН України

Деменко Павло Геннадійович – (м. Запоріжжя) – науковий співробітник відділу охорони пам'яток музею НЗХ

Денисенко Андрій Олександрович – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток музею НЗХ

Деркач Тамара Григорівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу природи ЗОКМ

Дровосекова Оксана Володимирівна – (м. Запоріжжя) – директор дочірнього підприємства «Південьгідроархеологія» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

Єльников Михайло Васильович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЗНУ

Ільїнський Вадим Євгенович – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу пам'яткоохоронної діяльності ЗОЦОКС

Кобалія Дмитро Русланович – (м. Запоріжжя) – к. і. н. завідуючий відділом охорони пам'яток музею НЗХ

Красножон Андрій Васильович – (м. Одеса) – викладач кафедри всесвітньої історії Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського

Лініков Володимир Анатолійович – (м. Запоріжжя) – завідуючий відділом новітньої історії краю ЗОКМ

Ляшко Світлана Миколаївна – (м. Київ) – к. і. н., провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського

Мірошниченко Наталія Михайлівна – (м. Феодосія) – заступник генерального директора Кримської республіканської установи «Коктебельський еколого-історико-культурний заповідник «Кіммерія М. О. Волошина»

Мордовської Михайло Михайлович – (м. Запоріжжя) – заступник директора ЗОКМ

Новікова Ольга Володимирівна – (м. Севастополь) – заступник директора з навчально-виховної роботи. Навчально-консультаційний пункт в м. Севастополі ДЗ «Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського»

Палаш Ірина Миколаївна – (м. Коктебель) – головний зберігач фондів Кримської республіканської установи «Коктебельський еколого-історико-культурний заповідник «Кіммерія М. О. Волошина»

Палій Оксана Сергіївна – (м. Львів) – старший науковий співробітник відділу фондів Львівського історичного музею

Петрина Христина Олегівна – (м. Бердянськ) – молодший науковий співробітник Бердянського краєзнавчого музею

Плешивенко Алла Григорівна – (м. Запоріжжя) – завідувача відділом науково-методичної роботи ЗОЦОКС

Попандопуло Зоя Харитонівна – (м. Запоріжжя) – завідувача відділом історії краю ЗОКМ

Супруненко Олександр Борисович – (м. Полтава) – к. і. н., заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України по Полтавській області

Тіхомолова Ірина Романівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу обліку пам'яток та робочої групи тому «Зводу» ЗОЦОКС

Тощев Геннадій Миколайович – (м. Запоріжжя) – к. і. н., доцент кафедри історії України ЗНУ

Чайка Ольга Василівна – (м. Запоріжжя) – старший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Чорноморець Валерія Степанівна – (м. Запоріжжя) – завідувача відділом природи ЗОКМ

Шаповалов Георгій Іванович – (м. Запоріжжя) – д. і. н., професор кафедри українознавства ЗНТУ, директор ЗОКМ

Шевцов Андрій Сергійович – (м. Запоріжжя) – молодший науковий співробітник відділу історії краю ЗОКМ

Наукове видання

Музейний вісник

№ 13

Щорічник

Засновник: Запорізький обласний краєзнавчий музей

Відповідальний редактор: Г. І. Шаповалов

Технічні редактори: С. П. Яценко, А. С. Шевцов

Комп'ютерний набір: З. Х. Попандопуло, О. В. Чайка

Дизайн та верстка: В. А. Лініков

Обкладинка: М. М. Мордовської

До уваги авторів!

Редакція приймає матеріали, подані на паперових та електронних носіях,
і не завжди поділяє думку і позиції авторів публікацій.

Підписано до друку 10.12.2013 р. Папір офсетний, формат 60x84/8.

Гарнітура Балтика. Друк офсетний. Наклад 300.

Безкоштовно

Адреса редакції:

Запорізький обласний краєзнавчий музей

69063, м. Запоріжжя, вул. Чекистів, 29.

Тел.: (061) 764-35-53, факс: (061) 764-34-76.

E-mail: zokm@ukr.net

www.zokm.jimdo.com

Видавництво ТОВ «ПУВК»

Адреса: м. Запоріжжя, вул. Вербова, 26